

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є.Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

І. А. Бідюк

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ
Частина 1

Конспект лекцій

Харків «ХАІ» 2020

УДК 159.9(09)(075.8)
Б59

Рецензенти: канд. психол. наук, доц. І. О. Кочарян,
канд. психол. наук, доц. Є. В. Фролова

Бідюк, І. А.

Б59 Історія психології [Електронний ресурс] : консп. лекцій. Ч. 1 /
І. А. Бідюк. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського
«Харків. авіац. ін-т», 2020. – 160 с.

Розкрито загальні закономірності й охарактеризовано етапи формування предмета психологічної науки, показано динаміку й логіку розвитку психологічних концепцій.

Розглянуто проблеми становлення психології, показано вплив історичних, соціальних подій на виникнення і становлення не тільки психологічних поглядів, концепцій, теорій, шкіл, а й особистісних особливостей самих учених-психологів.

Для студентів закладів вищої освіти. Може бути корисним усім, хто цікавиться історичними аспектами розвитку психології як науки.

Табл. 2. Бібліогр.: 11 назв

УДК 159.9(09)(075.8)

© Бідюк І. А., 2020
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2020

Лекція 1. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, ПРИНЦИПИ

*Історія психології, задання розроблення системи психологічної науки.
Засоби та методи організації історично-психологічного дослідження.
Культурологічний принцип в історії психології.
Феноменологічний та екзистенціальний принципи в історії психології*

Історія психології – це особлива галузь знань, що має власний предмет. Його не можна плутати з предметом самої психології.

Наукова психологія вивчає факти, механізми й закономірності тієї форми життя, яку зазвичай називають душевною або психічною.

Наукова психологія взаємодіє з різними дисциплінами, але її предмет є значно складнішим, бо складніше людської психіки немає нічого у всесвіті.

Кожна нова крихта наукового знання про психіку здобувалася зусиллями багатьох поколінь дослідників природи і психічної організації людини, динаміки їх внутрішнього життя. За теоріями й фактами науки прихована напружена колективна робота людей. Розвиток принципів цієї роботи, переходи від одних її форм до інших вивчає історія психології.

Психологія має один предмет, а історія психології – інший. Їх слід розрізняти.

Предмет психології в найзагальнішому означенні – психіка живих істот у всьому різноманітті її проявів. Але цією відповіддю не можна задовольнитися.

Уявлення про психіку не залишалося одним і тим же в усі часи. Багато століть явища, об'єднані цим поняттям, позначалися словом «душа». Та й понині це слово часто звучить, коли йдеться про психічні якості людини, до того ж не тільки тоді, коли, підкреслюючи її позитивні якості, кажуть про її душевність. В історії психології науковий прогрес був досягнутий, коли термін «душа» поступився місцем терміну «свідомість».

Це було не простою заміною слів, а справжньою революцією в розумінні предмета психології. Поряд з цим виникло поняття про несвідому психіку. Довгий час воно залишалося непомітним та неважливим, проте наприкінці позаминулого століття, набуваючи владу над думками науковців, перевернуло звичні погляди на всю структуру особистості і на мотиви, які спонукають до певної поведінки. Але й цим уявлення про сферу, що вивчається психологією як наукою, відмінною від інших, не обмежилось. Воно радикально змінилось через включення в коло явищ, що підлягають її вивченню, тієї форми життя, якій дали ім'я «поведінка». З цим знову відбулася революція в дослідженні предмета психології. Уже це саме по собі свідчить про глибокі зміни, яких зазнали погляди на предмет психології, у спробах наукової думки його опанувати, відобразити його в поняттях, адекватних природі психіки, знайти методи освоєння цієї природи.

Завжди потрібно розрізняти об'єкт пізнання та предмет пізнання. Перший існує сам по собі незалежно від інформованості про нього людських умів. Інша справа – предмет науки. Наука його будує за допомогою спеціальних засобів, методів, теорій, категорій.

Психічні явища є об'єктивно унікальними, тому унікальним є і предмет науки, що їх вивчає. У той же час їх природа характеризується початковою включеністю в життєдіяльність організму, у роботу центральної нервової системи, з одного боку, і в систему відносин їх носія, суб'єкта, з соціальним світом - з іншого. Це свідчить про те, що предмет науки є історичним.

Ось чому знання про предмет психології неможливо отримувати без з'ясування його «біографії», без відтворення «драми ідей», у якій були задіяні і найвидатніші вчені людства, і скромні працівники науки.

Розвиток принципів наукової роботи, перехід від одних її форм до інших вивчає історія психології.

Наукове знання прийнято ділити на теоретичне й емпіричне. Слово «теорія» грецького походження. Воно означає систематично викладене узагальнення, що дає змогу пояснювати й передбачати явища.

Знання, отримане завдяки теорії, може дати правильну картину дійсності, тоді як емпіричний досвід органів чуття іноді є ілюзорним.

Ще однією із вирішальних ознак наукового знання є його опосередкованість. Уявлення про психіку формується за допомогою інтелектуальних операцій, структур і методів, властивих науці.

Уявлення про психіку має суб'єктивний характер. Історики вважають, що психологію відрізняє від інших наук суб'єктивний метод, або інтроспекція, особливий «внутрішній зір», що дає змогу людині виділити елементи, з яких складається структура свідомості.

Прогрес психології показав, що, коли ця наука має справу з явищами свідомості, достовірність знань про них набувається завдяки об'єктивному методу. Саме він дає можливість непрямым, опосередкованим шляхом перетворити знання про стани індивіда з суб'єктивних феноменів на факти науки. Результати самоспостереження, самозвіт особистості про свої відчуття, переживання тощо – «сирий» матеріал, який тільки завдяки обробленню апаратом науки стає її емпіричним матеріалом. Цим науковий факт відрізняється від життєвого.

Сила теоретичної абстракції та узагальнень раціонально осмисленої емпірії відкриває закономірний причинний зв'язок явищ.

Відносно наук про фізичний світ це для всіх очевидно. Спираючись на вивчені закони цього світу, можна передбачати майбутні явища, наприклад: сонячні затемнення й ефекти ядерних вибухів, вироблених людьми.

У взаємозв'язку теорії, емпірії і практики будується нове предметне знання, зазвичай незримо представлені філософськими, методологічними установками дослідників. Це стосується всіх наук, однак зв'язок психології

з філософією є особливо тісним. Більш того, до середини минулого століття психологію як науку незмінно бачили як один із розділів філософії.

З давніх-давен природно-науковим, матеріалістичним поясненням протистояли ідеалістичні, які ратували за версію про те, що дух є першоосновою буття. Найчастіше ідеалізм поєднував наукове знання з релігійними віруваннями. Але релігія є відмінною від науки сферою культури, що має свій спосіб мислення, свої норми і принципи.

Наукове знання, як і будь-яке інше, здобувається за допомогою роботи думки, саме ця робота завдяки зусиллям давніх філософів стала предметом знання. Тоді-то й було відкрито й вивчено загальні логічні форми мислення як незалежні від змісту сутності.

Оскільки виробництво нового раціонального знання є головною метою науки, то здавна виникла надія на створення логіки, здатної забезпечити будь-яку розсудливу людину інтелектуальною «машиною», що полегшує працю з добування нових результатів. Ця надія надихала великих філософів епохи наукової революції XVII ст. Ф. Бекона, Р. Декарта, Г. Лейбніца на прагнення трактувати логіку як компас, що виводить на шлях відкриттів і винаходів, так звану, індуктивну логіку. Цінність схем індуктивної логіки бачили в їх здатності передбачати результат нових дослідів на основі узагальнення колишніх. Тривалий час Індукція вважалася потужним інструментом природничих наук.

Після теорії відносності і квантової механіки думка, ніби індукція є знаряддям відкриттів, остаточно відкидається. Вирішальну роль тепер відводять гіпотетико-дедуктивному методу, згідно з яким учений висуває гіпотезу й виводить з неї положення, доступні контролю в експерименті. З цього було зроблено висновок щодо завдань логіки: вона повинна займатися перевіркою теорій з погляду на їх несуперечність, а також на те, чи підтверджує досвід їх передбачення.

Колись філософи працювали над тим, щоб на противагу середньовічній схоластиці, яка застосовувала апарат логіки для обґрунтування релігійних догматів, перетворити цей апарат на систему приписів, як відкривати закони природи. Коли стало очевидним, що подібний план є нездійсненним, що виникнення новаторських ідей і, отже, прогрес науки забезпечують якісь інші здібності мислення, зміцнилася версія, згідно з якою ці здібності не мають відношення до логіки. Завдання останньої стали вбачати не в тому, щоб забезпечити виробництво нового знання, але щоб визначити критерії науковості для вже здобутого. Логіку відкриття було відкинуто, її замінила логіка обґрунтування або «логічний позитивізм» (К. Поппер).

Логічний підхід має важливі переваги, що кореняться у загальності його постулатів і висновків, у їх відкритості для раціонального вивчення й перевірки. Психологія ж, не маючи щодо відкриття розумового процесу надійних опорних пунктів, застрягла на уявленнях про інтуїцію, або «осаяння».

Термін «психологія» – давньогрецького походження, складається з двох слів: «*psyche*» – душа і «*logos*» – знання або вивчення. Запропоновано ж було цей термін не в Древній Греції, яка зробила безцінний внесок в наше розуміння психічного життя, а в Європі в XVI ст. Думки істориків про те, хто винайшов слово «психологія», розбігаються. Одні вважають автором Ф. Меланхтона, інші – філософа Гокленіуса, який застосував слово «психологія» 1590 року, щоб позначити ним книги багатьох авторів- філософів, що вивчали особливості людини. Це слово набуло загального визнання після книг німецького філософа Х. Вольфа «Рациональна психологія» (1732 р.) і «Емпірична психологія» (1734 р.). Г. В. Лейбніц для визначення душевного користувався терміном «пневматологія». До XIX ст. це слово не вживалося ні в англійській, ні у французькій літературі.

Психологічні знання, які висвітлює історія психології (до моменту, коли близько ста років тому розпочався її історичний літопис як самостійної експериментальної науки), не збігаються з еволюцією філософських учень про душу (так звана метафізична психологія) або про душевні явища (так звана емпірична психологія).

Психологію на її багатовіковому історичному шляху вважали наукою про душу, свідомість, психіку, поведінку.

З кожним із цих глобальних термінів поєднувався різний предметний зміст, не кажучи вже про конфронтацію протилежних поглядів на нього. Однак при всіх розбіжностях, якими б гострими вони не були, зберігалися загальні точки, де перетиналися різні лінії думки.

Інформацію про минуле психології зберігають не тільки філософські системи, що змінюють одна одну, а й історія природничих наук (особливо біології), медицини, педагогіки, соціології.

Історія науки – це особлива область знання. Її предмет суттєво відрізняється від предмета тієї науки, розвиток якої вона вивчає. Слід мати на увазі, що про історію науки можна казати в двох сенсах. Історія – це процес, що реально відбувається в часі і просторі незалежно від того, яких поглядів щодо нього дотримуються ті або інші індивіди.

Це ж стосується й розвитку науки. Як неодмінний компонент культури наука виникає й змінюється незалежно від того, які думки з приводу її розвитку висловлюють різні дослідники в різні епохи і в різних країнах.

Психологія як наука вивчає факти, механізми й закономірності психічного життя. Історія ж психології описує й пояснює, як ці факти і закони відкривалися (часом у болісних пошуках істини) людському розуму. Отже, якщо предметом психології є одна реальність, а саме реальність відчуттів і сприйнять, пам'яті і волі, емоцій і характеру, то предметом історії психології є інша реальність, а саме діяльність людей, що пізнають психічний світ.

Оскільки знання є продуктом розумової роботи, історія психології зазвичай є історією науково-психологічної думки.

Психологія (грец. *psyche* – душа) – не тільки вчення про душу, як вважали раніше. Сьогодні психологія стала повноправною наукою, що вивчає процеси виникнення й розвитку психіки людини і тварин. Найперші згадки про психологічну науку виникли понад 2000 років тому, коли Аристотель написав свій «Трактат про душу», у якому він розглядав психологію як науку про душу. Усе, що не піддавалося розумінню, пояснювалося тим, що у людини є душа.

Але на той час психологія не вважалася окремою наукою, вона була лише розділом філософії.

Термін «наукова психологія» уперше ввів XVII ст. Х. Вольф, який досліджував особистість. Як самостійна наука психологія була заявлена лише у другій половині XIX ст. Цьому передував довгий шлях її розвитку і становлення.

У XVII ст. бурхливого розвитку набули природничі науки. У зв'язку з цим виділилася нова гілка психологічного вивчення – свідомість людини. Особливого значення набув метод інтеріоризації: людина сама спостерігала за своєю поведінкою й намагалася описувати найбільш значущі моменти.

На початку XX ст. виникла біхевіористична психологія Дж. Уотсона, з допомогою якої розглядалася поведінка людини, її реакції на різні зовнішні стимули.

Предмет психології змінювався на кожному етапі її існування. У міру становлення психології як окремої науки можна побачити, що від початкового предмета «душа» дослідники прийшли до предмета «психіка». Усе це відбувалося на тлі появи й розвитку різних психологічних напрямів, таких як біхевіоризм, гештальтпсихологія, психоаналіз, аналітична психологія тощо.

На думку німецького психолога кінця XIX ст. – початку XX ст. Г. Еббінгауза, психологія має величезну передісторію й коротку історію.

Предмет наукової психології:

- 1) психіка здорової людини в фізичному і психологічному планах;
- 2) окремі факти психічного боку життя людини, що описувалися якісно і кількісно;
- 3) психологічні закони, що описують і пояснюють явища життя людини;
- 4) механізм створення людиною суб'єктивного образу об'єктивного світу.

Завдання психології:

- 1) дослідження законів психіки та її діяльності;
- 2) вивчення розвитку психіки на різних етапах життя людини (психічні процеси і стани, різні за складністю);
- 3) розкриття властивостей людини з позицій соціального й біологічного.

Століттями народжувалися й змінювали одне одного уявлення про душу, свідомість, поведінку. Відтворити об'єктивну картину цієї зміни, виявити, від чого вона залежала, і покликана історія психології.

Вивчаючи етапи розвитку психології історики створили своєрідну класифікацію цих етапів і за предметом психології, і за історичними періодами, і за особливостями становлення психології як самостійної науки (табл.1).

Таблиця 1

Основні етапи розвитку психології

Етап і час	Предмет психології, його зміст		Методи дослідження психіки	Основні досягнення
Донауковий, до VIII–VI ст. до н. е.	Душа без розкриття її конкретного змісту й функцій		Немає	Загальні уявлення про охоронні й активні ролі душі
Філософський VII –VI до н. е. — кінець XIX ст.	Антична психологія	Душа як джерело активності тіла виконує функції пізнання й регуляції поведінки	Спеціального методу немає, використовуються методи інших наук – філософії, медицини, математики – для дослідження змісту й функцій душі	Визначення основних проблем психології, пов'язаних з дослідженням пізнання, активності тіла, засобів регуляції поведінки й меж свободи людини
	Психологія Середньовіччя	Душа, дослідження видів активності й особливостей пізнання, насамперед чуттєвого пізнання світу	Поява власних психологічних методів, інтроспекція	Розвиток психо-фізіологічних досліджень і перших робіт з психології мас

Продовження табл. 1

Етап і час	Предмет психології, його зміст		Методи дослідження психіки	Основні досягнення
	Психологія Відродження й Нового часу	Свідомість, її зміст й шляхи формування	Інтроекція й часткова логіка, методи індукції, дедукції, аналізу тощо	Розвиток націоналістичного й сенсуалістичного (емпіричного) підходу до психіки, поява перших теорій емоцій і теорії рефлексу, а також перші спроби ввести в предмет психології несвідоме
Асоціативна психологія, кінець XVIII – середина XIX ст.	Свідомість, стан із відчуттів, уявлень й почуттів. Таким чином, предмет психології – насамперед пізнавальні процеси, а також поведінка		Інтроекція, логіка, початок використання методів природничих наук, метод спроб і помилок	Поява першої психологічної школи, нових підходів до предмета й методів психології, концепції про адаптаційні функції психіки, розвиток теорії рефлексу, природничо-науковий підхід до вивчення психіки, продовження розвитку концепцій несвідомого

Продовження табл. 1

Етап і час	Предмет психології, його зміст	Методи дослідження психіки	Основні досягнення
Експериментальна психологія, середина XIX ст. – початок XX ст.	Елементи психіки, що ототожнюються головним чином зі свідомістю, їх зв'язки й закони	Експериментальний метод, а також інтроспекція й аналіз результатів творчої діяльності	Поява експериментальної психології, перших теорій «психології народів», нових даних про психічні процеси. Поява нових підходів до психології, перших симптомів методологічної кризи
Методологічна криза й розподіл психології на окремі школи, 10 – 30-ті роки XX ст.	Поява декількох предметів психології. Спочатку – елементи психіки (структуралізм), функції психіки, «потік свідомості» (функціоналізм), потім – глибинні структури психіки (глибинна психологія), поведінка (біхевіоризм), структури психіки (гештальтпсихологія), вищі психічні функції і діяльність (радянська психологія)	Поява нових методів, найважливішими з яких є психоаналіз й проєктивні методи (глибинна психологія), експериментальне вивчення процесів навчання, формування зв'язку між стимулом і реакцією (біхевіоризм), експериментальне дослідження пізнавальних процесів і потреб (гештальтпсихологія), інструментальний метод (радянська психологія)	Поява перших концепцій особистості, теорії свідомості, теорії навчання й розвивального навчання, творчого мислення. Поява перших експериментальних досліджень особистості. Розвиток галузей психології

Закінчення табл. 1

Етап і час	Предмет психології, його зміст	Методи дослідження психіки	Основні досягнення
Подальший розвиток психологічних шкіл, 40 – 60-ті роки ХХ ст.	Поява нових напрямів, для яких предмет психології пов'язується з внутрішньою сутністю особистості (гуманістична, екзистенціальна психологія), пізнавальними процесами, розвитком інтелекту й етапів перероблення інформації (генетична й когнітивна психологія)	Поява опитувальників, нових експериментальних методів вивчення інтелекту	Подальший розвиток теоретичних концепцій стосовно основних проблем психології, розвиток і вдосконалення психотерапевтичних технологій
Психологія 60-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст.	Розвиток предмета психології в межах окремих психологічних шкіл	Удосконалення методів експериментального дослідження психіки, поява різноманітних діагностичних методик	Поява тенденції до поєднання значущих досягнень окремих шкіл

Історія психології як наука має свої принципи.

Принцип детермінізму – усі психічні явища пов'язані між собою причинново-наслідковими відношеннями, тобто все, що відбувається в нашій душі, має причину, відповідно, події, історичні чи особисті впливають на створення вченим, філософом тієї або іншої теорії або концепції.

Принцип системності описує й пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. З історичної точки зору системність пояснюється зв'язком між епохами й історичними подіями.

Принцип розвитку стверджує, що психіка розвивається філогенетично й онтогенетично, тобто відбувається і розвиток уявлень про значення тих або інших історичних подій, що впливали або визначали розвиток психології як науки.

Лекція 2. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Загальна характеристика античної психологічної думки. Уявлення про психологічне життя на рівні міфічного мислення. Особливості розвитку психологічних знань у грецьких колоніях (Ефес, Мілет, Афіни). Філософське вчення Аристотеля й Платона. Метафізика. Функції душі. Учення про психічну діяльність людини та звірів. Логіка, риторика, поетика. Основні філософські школи періоду еллінізму. Учення Геракліта про душу. Демокрит та його атомістична модель світу. Концепція людини. Поняття про свідомість

Формування античної психології відбувалося в XVI ст. до н. е. – IV ст. н. е. Це час становлення, розквіту й занепаду греко-римської цивілізації. У працях грецьких мислителів відображено революцію в науковому світогляді, було спростовано міфологічну природу світу, а на зміну їй прийшов науковий раціоналістичний погляд на навколишній світ – на природу, людське суспільство. Але все ж основним поняттям, що відображає психічні явища, залишається «душа», хоча і робляться спроби раціоналістичного пояснення цього поняття. Вірування й легенди втрачали своє значення, швидкими темпами розвивалися більш раціональні області знань – математична, медична, астрономічна, географічна. Зміцнювався критичний склад розуму, а також прагнення до самостійного й логічного обґрунтування думок. Виникали перші філософські трактати, автори яких беруть за основу світу той або інший вид матерії: невизначену нескінченну речовину «алеїрон» (Анаксимандр), воду (Фалес), повітря (Анаксімен), вогонь (Геракліт).

Ідеї Геракліта ґрунтувалися на нерозривному зв'язку душі будь-якої людини з космосом, на процесуальному характері психічних станів у сукупності з допсихічними, на підпорядкованості всіх психічних явищ законам матеріального світу людини.

У зв'язку з втратою великими торгово-промисловими центрами Мілет і Ефес політичної самостійності схід давньогрецького світу перестає бути основою філософської творчості. Нова основа – захід. Виникають учення Парменіда (наприкінці VI ст. до н. е.), Емпедокла (490–430 рр. до н. е.). У місті Агригента, розташованому на острові Сицилія, набуває поширення філософія Піфагора з острова Самос. Афіни в V ст. до н. е. були центром інтенсивного розвитку філософської думки. Активної діяльності набула школа мудрості – софістика. Виникали установи, у яких потребувалося красномовство, освіченість, мистецтво спростовувати, переконувати, тобто вміти ефективно впливати на людину не зовнішнім примусом, а шляхом психологічного впливу на її інтелект і почуття. Проти софістів виступав Сократ, який уважав, що в поняттях і цінностях має бути спільний і непорушний зміст. Значні успіхи того часу в філософії та науці пов'язані з

діяльністю Демокрита (атомістична теорія), Платона і Аристотеля, праці яких протягом багатьох століть дуже впливали на філософсько-психологічну думку людства. Стародавній Рим дав світу таких мислителів, як Лукрецій Кар (I ст. до н. е.) та Гален (II ст. н. е.). Пізніше, коли в Римській імперії почалися повстання рабів і громадянські війни, значного поширення набули ворожі матеріалізму погляди (Платон, неоплатонізм).

Зміни в розумінні навколишнього світу і людини, що відбулися в VI ст. до н. е., стали вирішальними в історії ставлення до психічної діяльності.

Анімізм — це віра в сонм духів (душ), прихованих за видимими речами, уявлення про них як про особливі «елементи» або «привиди», які покидають людське тіло з останнім подихом в його житті (наприклад, на думку філософа і математика Піфагора) і, будучи безсмертними, мають можливість вічно мандрувати й переселятися в тіла тварин і рослини. На противагу анімізму інше уявлення про природу душі мав «гілозоїзм», у якому природа сприймалася як одне ціле, наділене життям.

Анімізм є центральним, найбільш загальним поняттям міфологічної психології. Його попередньою формою є *фетишизм*, завершенням — повна *дематеріалізація душі*. Фетишизм є таким ставленням людини до речей, коли вона з подивом зупиняється перед незвичною річчю, предметом, які викликають передчуття, що за ними криється щось серйозне — загрозове або сприятливе для життєдіяльності людини. У фетиші найперше відбуваються вихід за межі натурального предмета, його роздвоєння на фізичні риси і приховану сутність. Людина випробовує фетиш, боїться його і може водночас навіть карати його за те, що він не задовольняє певні бажання. Ставлення до фетиша як незвичної речі переноситься практично на всю природу. Будь-яка річ може постати залежно від середовища у своїх незвичних рисах, викликати подив або страх. Фетиш сприймається емоційно, у зв'язку з чим виникає уявлення про його неабияку силу.

Уявлення про душу в міфологічний період значною мірою визначають поведінку людини. Звичаї, ритуали, пов'язані з народженням, наданням ім'я, ініціацією, одруженням, зрілістю, похованням, спілкуванням з мертвими мають у своїй основі певні уявлення про душу. Дотримання ритуалів, звичок, звичаїв має на меті (несвідомим чином) зберегти людську спільноту. Не тільки предмети роздвоюються на свою фізичну якість і приховану за нею сутність.

Термін «анімізм» уперше запропонував німецький учений Г. Шталь. Під анімізмом він мав на увазі вчення про безособове життєве начало — душу, яка зумовлює життєві процеси і є «скульптором» тіла. Е. Тейлор і Г. Спенсер застосували цей термін у своїх еволюційних тлумаченнях етнографічних фактів, історії людської культури в цілому. Він мав стосунок до віри в душі та духів, у майбутнє життя, убожества, був компонентом теорії походження релігії, філософії та інших форм суспільної свідомості.

Гілозоїст Геракліт (кінець VI – початок V ст. до н. е.) подавав космос у вигляді «вічно живого вогню», душу ж («психею») – у вигляді його іскорки.

Він включав душу в загальні закономірності природного буття, що розвиваються за законом (логоса), таким же, як і космос, який є єдиним для всього суцього.

Демокріт (460–370 рр. до н. е.) уважав, що весь світ складається з найдрібніших, невидимих оком частинок – атомів, а також, що людина і вся навколишня природа складаються з атомів, що утворюють тіло й душу. Душа, як уважав Демокріт, теж складається з дрібних атомів, але більш рухливих, оскільки вони мають надавати активності інертному тілу. На його думку, душа може знаходитися в голові (розум), у грудях (сміливість), у печінці (бажання) і органах чуттів.

Гіппократ (460–377 рр. до н. е.) уважав, що організм людини складається з чотирьох рідин (кров, слиз, жовч чорна і жовч жовта). Рідина, що переважає, визначає особливості поведінки людини, особливості її характеру й темпераменту: сангвінічний тип, коли переважає кров; флегматичний тип (слиз); холеричний тип (жовта жовч); меланхолійний тип (чорна жовч).

Алкмеон з Кретон (VI ст. до н. е.) уважав, що мозок – це орган душі. Він установив, що з півкуль мозку «йдуть до очних западин дві вузькі доріжки», а між органами чуттів і мозком є прямий зв'язок. Слідом за Алкмеоном Гіппократ погодився з тим, що мозок – це орган психіки, вважаючи мозок якоюсь великою залозою. Нині відомо, що існує єдина нейрогуморальна регуляція поведінки людини.

Платон (428–348 рр. до н. е.) уважав, що душа є берегинею моральності людини і що поведінка повинна спонукатися й керуватися розумом, а не почуттями. Він виступав проти Демокріта та його теорій, стверджуючи можливість свободи розумної поведінки людини.

Аристотель, наприклад, уважав, що в організмі людини тілесне й духовне утворюють нероздільне ціле. Душа, на думку Аристотеля, є не самостійною сутністю, а формою, способом організації живого тіла.

У родовому суспільстві панувало міфологічне уявлення про душу. Кожну конкретну чуттєво сприйняту річ наділяли її надприродним двійником – душею (або багатьма душами). Навколишній світ сприймався як залежний від свавілля цих душ. Тому початкові погляди на душу належать не стільки до історії психологічного знання як такого, скільки до історії загальних поглядів на природу.

Стародавні греки називали душу словом «*psyche*», яке і дало ім'я науці. У ньому збереглися наслідки з початкового розуміння зв'язку життя з її фізичною та органічною основою (українські слова: «душа, дух» і «дихати», «повітря»).

З найдавніших часів відбувалася взаємодія культур, тому особливості давньогрецької цивілізації не мають розглядатися ізольовано від досягнень Сходу. Це стосується й античної філософії. Зародження її було обумовлено докорінними змінами в матеріальному житті людей, пов'язаними з переходом від бронзи до заліза в сфері виробництва.

Відбувається інтенсивний розвиток торгово-ремісничих елементів, виникають поліси (міста-держави), ремесло відокремлюється від сільського господарства. Класова боротьба, що широко розгорнулася між старою аристократією і новими соціальними групами, призвела до встановлення нового типу рабовласницького суспільства – рабовласницької демократії. Усе це спричинило глибокі перетворення в житті і свідомості давніх греків, від яких нові обставини потребували підприємливості, енергії, ініціативи.

Син скульптора й акушерки, Сократ, отримавши загальну для афінян на той час освіту, став філософом, обговорював проблеми теорії пізнання, етики, політики, педагогіки з будь-якою людиною, яка погоджувалася відповідати на його запитання в будь-якому місці – на вулиці, ринковій площі, у будь-який час. Сократ не брав грошей за філософствування.

Сенс діяльності Сократа (вона отримала назву «діалектика» – знаходження істини з допомогою бесіди) полягав у тому, щоб за допомогою певним чином підібраних запитань допомогти співрозмовнику знайти істинну відповідь (так званий сократичний метод) і тим самим привести його від невизначених уявлень до логічно ясного знання обговорюваних предметів.

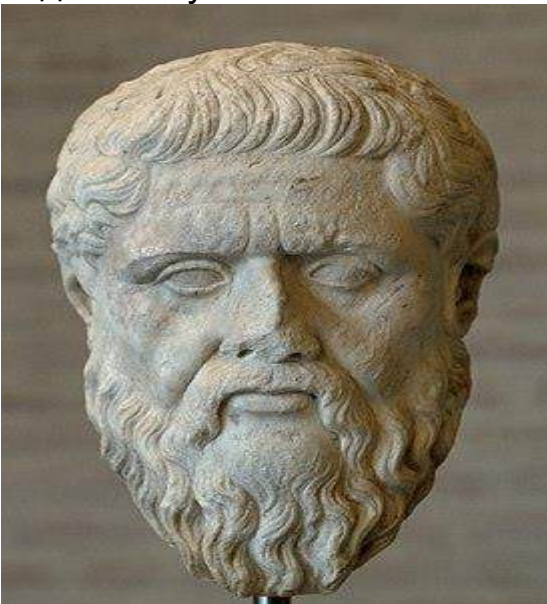
Сократ уважав своїм обов'язком брати активну участь у громадському житті Афінів. При цьому він далеко не завжди погоджувався з думкою більшості на народних зборах і в суді присяжних, що потребувало чималої мужності, особливо в період правління «тридцяти тиранів». Його було звинувачено в тому, що «не шанує богів і розбещує юнацтво», і засуджено до смерті 361 голосом з 500 суддів. Сократ мужньо сприйняв вирок, відкинувши плани своїх учнів про втечу як порятунок, випивши отруту.

Філософ не записував своїх міркувань, вважаючи, що тільки жива розмова приводить до потрібного результату – виховання особистості. Про його погляди відомо з трьох основних джерел: комедій Аристофана, спогадів Ксенофонта і творів Платона. Усі ці автори підкреслюють, що саме Сократ уперше розглядав душу насамперед як джерело моральності людини, а не як джерело активності тіла. Сократ казав про те, що душа – психічна якість індивіда, властива йому як розумній істоті, що діє відповідно до моральних ідеалів.

Кажучи про моральність, Сократ пов'язував її з поведінкою людини. Моральність – це благо, що реалізується у вчинках людей. Щоб оцінити той або інший вчинок як моральний, треба попередньо знати, що таке благо. Філософ пов'язував моральність з розумом, уважаючи, що чеснота полягає в знанні добра і в дії відповідно до цього знання. Пізнаючи відмінність між добром і злом, людина починає пізнавати й саму себе. Таким чином, Сократ приходив до найважливішого положення своїх поглядів, пов'язаного з перенесенням центра дослідних інтересів з навколишньої дійсності на людину.

Девіз Сократа: «Пізнай самого себе». Під пізнанням самого себе Сократ розумів не звернення «всередину» – до власних переживань і станів свідомості, а аналіз вчинків і ставлення до них, моральних оцінок і норм людської поведінки в різних життєвих ситуаціях. Це вело до нового розуміння сутності душі. Якщо софісти взяли за вихідний пункт ставлення людини не до природи, а до інших людей, то для Сократа найважливішим стає ставлення людини до самої себе як носія інтелектуальних і моральних якостей. Сократ був піонером психотерапії, намагаючись за допомогою слова оголити те, що приховано за зовнішніми проявами роботи розуму.

У його методиці таїлися ідеї, що відіграли через багато століть ключову роль у психологічних дослідженнях мислення: робота думки ставилася в залежність від завдання, що створює перешкоду для її звичного плину. Саме таким завданням ставала система питань, які Сократ обрушував на співрозмовника, пробуджуючи тим самим його розумову активність. Ідеї, висунуті Сократом, було розгорнуто в теорії його видатного учня Платона.

Платон (428–348 рр. до н. е.) народився в знатній афінській сім'ї. Справжнє ім'я Платона – Аристокл, але ще в юності він отримує нове ім'я – Платон, що означає широкоплечий (у ранні роки він захоплювався гімнастикою). Платон мав поетичний дар, його філософські твори написано високолітературною мовою, у них багато художніх описів, метафор.

Захоплення філософією, ідеями Сократа, чийм учнем він стає в Афінах, відволікло Платона від початкового наміру присвятити своє життя поезії. Вірність філософії і своєму великому наставнику Платон проніс через усе життя. Після трагічної смерті Сократа Платон залишає Афіни, давши клятву ніколи більше не повертатися до цього міста.

Платон заснував свою школу під назвою «Академія», основним положенням якої були деякі положення піфагорійців, зокрема обожнювання числа. Прагнучи створити універсальну концепцію, яка об'єднує людину і космос, філософ висловив думку про те, що навколишні предмети є результатом з'єднання душі (ідеї) і неживої матерії. Існує ідеальний світ, у якому знаходяться душі, ті досконалі зразки, які стають прообразами реальних предметів. Досконалість цих зразків є недосяжною для предметів, але змушує прагнути бути схожими на них. Таким чином, душа є не тільки ідеєю, а й метою реальної речі.

Ідея, або душа, з точки зору філософа, – постійна, незмінна й безсмертна. Вона є берегинею моральності людини. Будучи раціоналістом, Платон уважав, що поведінка має спонукатися і спрямовуватися розумом, а не почуттями; був проти Демокрита та його теорії детермінізму, стверджуючи можливість свободи людини, свободи її розумної поведінки. Душа, за Платоном, складається з трьох частин: жадаючої, пристрасної і розумної. Жадаюча і пристрасна душі мають підкорятися розумній, яка одна може зробити поведінку моральною. У своїх діалогах Платон уподібнює душу колісниці, запряженій двома кіньми. Чорний кінь – жадаюча душа – не слухає наказів і потребує постійної вузди, оскільки він прагне опрокинути колісницю, скинути її в прірву. Білий кінь – пристрасна душа – хоча й намагається йти своєю дорогою, але не завжди слухається візника й потребує постійного нагляду. І нарешті, розумну частину душі Платон ототожнює з візником, який шукає правильний шлях і направляє по ньому колісницю, керуючи конями.

Дослідження Платона заклали нові тенденції не тільки в філософії, а й у психології. Він уперше виокремив етапи в процесі пізнання, відкривши роль внутрішнього мовлення й активність мислення. Він також уперше представив душу не як цілісну організацію, а як певну структуру, яка піддається тиску протилежних тенденцій, мотивів, що конфліктують, які не завжди можливо примирити з допомогою розуму.

Знання про душу – від його першопочатків на античному ґрунті до сучасних уявлень – розвивалося, з одного боку, відповідно до рівня знань про зовнішню природу, з іншого – унаслідок освоєння культурних цінностей. Після софістів і Сократа в поясненнях суті душі намітився поворот до розуміння її як феномена культури, бо до складу душі входять абстрактні поняття і моральні ідеали, не виведені з речовини природи; вони є породженням духовної культури.

Аристотель (384–322 рр. до н. е.) відкрив нову епоху в розумінні душі як предмета психологічного знання. Його джерелом для Аристотеля стали не фізичні тіла й безтілесні ідеї, а організм, де тілесне й духовне утворюють нероздільну цілісність. Душа, за Аристотелем, –

не самотійна сутність, а форма, спосіб організації живого тіла.

Філософ був сином медика при македонському царі і сам готувався до медичної професії. Сімнадцятирічним юнаком прибув до Афін, де кілька років навчався в Академії Платона. Пізніше Аристотель створив власну школу – Лікей (пізніше словом «ліцей» стали називати привілейовані навчальні заклади).

Окрім філософських питань Аристотель цікавився питаннями природи, її особливостями й законами. Узагальнення фактів, насамперед біологічних, стало основою психологічного вчення Аристотеля та його поясненням принципів психології: організації, закономірності, причинності.

Душа мислилася Аристотелем як спосіб організації живого тіла та такою, що є притаманною усім живим організмам (у тому числі рослинам) і підлягає об'єктивному, свідомому вивченню. Вона не може існувати без тіла і в той же час не є тілом. Душу від тіла відокремити неможливо. Тим самим відкидалися версії про минуле й майбутнє душі, способи її з'єднання з зовнішнім для неї матеріальним тілом. Первинний рівень цих відносин представлений в процесах харчування («рослинна душа») як асиміляція живим тілом необхідних для його існування матеріальних речовин. Це передбачає специфічну активність організму, завдяки якій зовнішнє поглинається живим тілом інакше, ніж неорганічним, а саме – шляхом доцільного розподілу «у межах кордону й закону». Такий специфічний для живого організму спосіб засвоєння зовнішнього і слід, відповідно до вчення Аристотеля, уважати душею в її фундаментальній біологічній формі. Вихідним для життя є харчування як засвоєння зовнішнього. Цей загальний пояснювальний принцип Аристотель поширив на інші рівні діяльності душі, насамперед на чуттєві враження, на здатність відчувати, що трактується ним як особливе уподібнення органів чуттів зовнішньому об'єкту. Однак тут, на відміну від харчування, засвоюється не матеріальна речовина, а форма об'єкта.

Душа має різні властивості: рослинна, чуттєва й розумова (властива тільки людині). Стосовно пояснення душі, Аристотель уважав, що розум у його вищому, сутнісному вираженні є чимось, відмінним від тіла.

Центральним органом душі є не мозок, а серце, зв'язане з органами чуттів і рухів з допомогою циркуляції крові. Зовнішні враження організм запам'ятовує у вигляді образів «фантазій» (під цим розуміли уявлення пам'яті та уяви). Вони з'єднуються за законами асоціації трьох видів – суміжності (якщо два враження йшли один за одним, то згодом одне з них викликає інше), подібності та контрасту. Ці закони стали основою напряду, що згодом отримав назву «асоціативна психологія».

Після походів македонського царя Олександра (IV ст. до н. е.) відбувся новий період в історії Стародавнього світу – елліністичний – з характерним для нього синтезом елементів культур Греції та країн Сходу.

Становище особистості в суспільстві докорінно змінилося. Вільний грек втрачав зв'язок з рідним містом, стабільним соціальним середовищем

і опинявся перед непередбачуваними змінами. З усе більшою гостротою він відчував хиткість свого існування в світі, що змінився. Ці зрушення в реальний стан і в самовідчуття особистості наклали відбиток на уявлення про її душевне життя.

Віра в могутність розуму, у великі інтелектуальні досягнення колишньої епохи ставиться під сумнів. Виникає філософія скептицизму, що рекомендує взагалі утримуватися від суджень, що стосуються навколишнього світу, через їх відносність, залежність від звичаїв та ін. Передбачалося, що відмова від пошуків істини дасть змогу знайти душевний спокій, досягти стану атараксії (від грецького слова, що означає відсутність хвилювань).

У той час домінували дві філософські школи – стоїків та епікурейців. Пов'язані корінням зі школами класичної Греції, вони переосмислили їх ідейний спадок відповідно до духу нової епохи.

Школа стоїків виникла в IV ст. до н. е. та отримала свою назву від місця в Афінах («стоячи» – портик храму), де її засновник Зенон проповідував своє вчення. Пояснюючи космос як єдине ціле, що складається з нескінченних модифікацій вогняного повітря – пневми, стоїки вважали людську душу однією з таких модифікацій.

Під пневмою (початкове значення слова – «вдихаємо повітря») перші натурфілософи розуміли єдиний природний, матеріальний початок, який пронизує фізичний світ (тіло) й ідеальний світ (душа).

Зв'язок тіла та душі набуває іншого змісту. Сама природа набувала ознак, властивих надрозуму; щастя людини залежить від наявності знання та його розуміння.

На інших засадах, але з тією ж орієнтацією на пошуки щастя й мистецтва ґрунтувалася школа Епікура (кінець IV ст. до н. е.). У своїх уявленнях про природу епікурейці спиралися на атомізм Демокрита. Однак на протигагу демокритовому вченню про невідворотність руху атомів за законами, Епікур припускав, що атоми можуть відхилятися від своїх закономірних траєкторій.

На відміну від версії про «жорстку» причинність у всьому, що відбувається в світі (а також, і в душі), епікурейці припускали мимовільність, спонтанність змін, їх випадковий характер. З одного боку, такий підхід відображав відчуття непередбачуваності людського існування, з іншого – визнавав можливість мимовільних відхилень, закладених у природі речей, виключав сувору обумовленість вчинків, пропонував свободу дій.

У період еллінізму виникали нові центри культури, де різні течії східної думки взаємодіяли із західною. Серед цих центрів виділялися створені в Єгипті в III ст. до н. е. (при царській династії Птолемеїв, заснованій одним з полководців Олександра Македонського) бібліотека і Мусей в Олександрії. Мусей був дослідним інститутом, де проводилися дослідження в різних областях знання, у тому числі з анатомії й фізіології.

Так, лікарі Герофіл і Еразістрат, праці яких не збереглися, значно вдосконалили техніку вивчення організму, зокрема головного мозку. До найважливіших відкриттів, зроблених ними, належить встановлення відмінностей між чутливими і руховими нервами; через дві з лишком тисячі років це відкриття стало основою найважливішого для фізіології і психології вчення про рефлексі.

Іншим великим дослідником душевного життя в його зв'язку з тілесним був давньоримський лікар Гален (II ст. н. е.). Він написав понад 400 трактатів з філософії й медицини, з яких збереглося близько 100 (переважно з медицини). Гален синтезував досягнення античної психофізіології в детально розроблену систему, що була основою уявлень про організм людини протягом наступних століть.

Широко популярним протягом багатьох століть було розвинене Галеном (за Гіппократом) учення про темпераменти як про пропорції, у яких змішано кілька основних «соків». Темперамент з переважанням «теплого» він називав мужнім та енергійним, з переважанням «холодного» – повільним і т. ін.

Філон Олександрійський (I ст. н. е.) уважав, що пневма як подих, який має Божественну силу. Цей подих (пневма) надихає тіло (прах) на життєві функції. Панування Риму в цей період, жорстокі війни дали початок для формування релігійних (християнських) поглядів на душу людини.

Принцип абсолютної нематеріальності душі та поняття про рефлексію затвердив давньогрецький філософ Плотін (203–269), засновник римської школи неоплатонізму. В основі існування всього тілесного він бачив еманацию (витікання) божественного, духовного першоджерела.

У Плотіна психологія вперше в її історії стає наукою про свідомість, що розуміється як «сама свідомість». Слідом за Платоном філософ учив, що індивідуальна душа походить від світової душі, до якої вона й спрямована; інший вектор активності індивідуальної душі спрямований до чуттєвого світу.

Через багато століть здатність суб'єкта не тільки відчувати, пам'ятати, мислити, а й мати внутрішнє уявлення про ці функції отримала назву рефлексії.

Учення Плотіна вплинуло на Августина (354–430), творчість якого ознаменувала перехід від античної традиції до середньовічного християнського світогляду. Августин додав до трактування душі її особливий характер: уважаючи душу знаряддям, яке править тілом, він стверджував, що в основі душі є воля, а не розум. Такий погляд перетворився на учення – волютаризм (від лат. *voluntas* — воля).

У працях давньогрецьких мислителів освітлено великі проблеми, які й сьогодні спрямовують розвиток психологічних ідей. У їх поясненнях генезису і структури душі виявляються три напрями, за якими відбувався

пошук тих великих, незалежних трактувань особливостей (мікрокосма) індивідуальної людської душі.

Першим напрямом стало пояснення психіки за законами руху й розвитку матеріального світу. Тут головною була ідея про визначальну роль залежності душевних проявів від загального стану речей, їх фізичної природи. Тільки після того, як було осмислено похідність життя душі від фізичного світу, їх внутрішню спорідненість, а тим самим і необхідність вивчати психіку виходячи з того, що кажуть досвід і міркування про взаємозв'язок матеріальних явищ, психологічна думка змогла зробити крок до нових рубежів, які відкрили своєрідність її об'єктів.

Другий напрям античної психології, створений Аристотелем, був орієнтований переважно на живу природу; вихідною точкою для нього була відмінність властивостей органічних тіл від неорганічних. Оскільки психіка є формою життя, вихід на передній план цієї проблеми був великим кроком уперед. Це дало змогу побачити в психічному не душу, що живе в тілі, має просторові параметри і здатна залишати організм, з яким вона зв'язана, а спосіб організації поведінки живих систем.

Третій напрям ставив душевну діяльність індивіда в залежність від форм, які створюються не фізичною або органічною природою, а людською культурою, а саме – від понять, ідей, етичних цінностей. Ці форми, які відіграють велику роль у структурі й динаміці психічних процесів, були, проте, починаючи з піфагорійців і Платона, відчужені від матеріального світу, від реальної історії культури й суспільства й подані у вигляді особливих духовних сутностей, далеких від чуттєвого сприйняття навколишньої природи.

Світ культури створив три «органи» розуміння людини та його душі: релігію, мистецтво й науку. Релігія будується на міфах, мистецтво – на художніх образах, наука – на досвіді, організованому і контрольованому логічною думкою. Люди античної епохи, збагачені багатовіковим досвідом людинопізнання, з якого черпалися як міфічні уявлення про характер і поведінку богів, так і образи героїв епосу і трагедій, освоювали цей досвід крізь «магічний кристал» раціонального пояснення природи речей – земних і небесних. З цього насіння росло розгалужене дерево психології як науки.

Звичайно, у ті часи можливість експериментувати над людським організмом була незначною. Не можна, однак, випустити з уваги, що античним медикам доводилося, лікуючи людей, впливати на їх психічний стан і передавати від покоління до покоління відомості про ефективність своїх дій, про індивідуальні відмінності. Не випадково вчення про темпераменти прийшло в наукову психологію з медичних шкіл Гіппократа і Галена.

Античні мудреці й дослідники природи підняли на величезну висоту культуру теоретичної думки, яка, перетворюючи дані досвіду, зривала покрови з видимостей здорового глузду і релігійно-міфологічних образів.

Лекція 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

*Головні напрями розвитку психології у феодальному суспільстві.
Виникнення теорій про двоїсту істину та її вплив на розвиток психології.
Розвиток психологічних ідей в арабській державі. Психологічні ідеї
Середньовічної Європи. Душа як предмет вивчення (Фома Аквінський).
Психологічні ідеї Англії. Номіналізм (Р. Бекон, Р. Гросет, Дж. Скотт, В. Оккам)*

Давньогрецька цивілізація в умовах наростаючої соціально-економічної деградації суспільства руйнувалася. Жорстокі удари по античній культурі, що занепадала, наносила християнська церква, яка створювала атмосферу войовничої нетерпимості до всього «язичницького». Природно-наукове дослідження природи призупинилося. Його змінили релігійні спекуляції.

Переорієнтація філософського мислення на зближення з позитивним знанням про природу відбувалася в цей період у надрах іншої культури – арабомовної, розквіт якої припав на VIII–XI ст.

Після об'єднання в VII ст. арабських племен виникла держава, яка мала своїм ідеологічним оплотом нову релігію – іслам. Під егідою цієї релігії почався завойовницький рух арабів, що завершився утворенням халіфату, на територіях якого проживали народи зі стародавніми культурними традиціями.

Державною мовою халіфату стала арабська, хоча культура цієї величезної держави сприйняла досягнення багатьох народів, які її населяли, а також еллінів і народів Індії.

На арабському Сході кипіло інтелектуальне життя – твори Платона і Аристотеля, інших античних мислителів перекладалися арабською мовою, розмножувалися по всій величезній арабській державі – від Середньої Азії до Піренейського півострова й Африки.

Астрономи, математики, хіміки, географи, ботаніки, лікарі становили потужний культурно-науковий шар, з якого виокремилися найбільші уми, які збагатили досягнення своїх стародавніх попередників і створили передумови для подальшого підйому філософської й наукової думки на Заході, у тому числі й психологічної. Серед них насамперед слід назвати вченого Азії Ібн Сіну (XI ст.) (у латинській транскрипції – Авіценна).

З огляду на розвиток природничо-наукових знань про душу особливо цікавою є медична психологія Ібн Сіни, у якій важливе місце відводилося ролі афектів у регуляції й розвитку поведінки організму.

Ібн аль-Хайсам (XI ст.) (у латинській транскрипції – Альгазена) розрізняв, з одного боку, безпосередній ефект фіксації зовнішнього впливу, з іншого – роботу розуму, що приєднується до цього ефекту та завдяки якій встановлюється схожість і відмінність видимих об'єктів.

Ібн аль-Хайсам вивчив такі важливі феномени, як бінокулярний зір, змішання кольорів, контраст та ін. Він указував, що для повного сприйняття об'єктів необхідним є рух очей – переміщення зорових осей; зробив висновок, що умовою виникнення зорового образу є не тільки безпосередні впливи світлових подразників, але й сліди колишніх вражень, що зберігаються в нервовій системі.

Функції очей вивчали й інші вчені, які виявили, зокрема, що чутливою частиною органу зору є не кришталік, як вважалося раніше, а сітківка. Автором цього відкриття вважають філософа і лікаря Ібн Рушда (XI ст.) (у латинській транскрипції – Аверроес). Його вчення про людину та її душу найбільше вплинуло на західно-європейську філософсько-психологічну думку. Учення зазнало жорстких гонінь як з боку мусульманської, так і християнської релігії, оскільки Ібн Рушд заперечував безсмертя індивідуальної душі.

Визнання вищої інтелектуальної рівності людей і богоподібності людини було несумісним з ідеологією тодішнього суспільства, яка базувалася на суворій соціальній ієрархії його членів. Апологія божественного розуму перетворилася в Ібн Рушда (який отримав на Заході почесне ім'я Коментатора) на захист земної гідності людини.

З огляду на розвиток природничо-наукових знань про душу особливий інтерес становить медична психологія. У ній важливе місце відводилося вченню про роль афектів у регуляції поведінки організму і навіть розвитку цієї поведінки. Створений Ібн Сіною «Канон медичної науки» забезпечив йому «самодержавну владу у всіх медичних школах середніх віків» у цьому напрямі. Перший том – теорія медичної науки: анатомія, діагностика, фізіологія, хірургія. У цій книзі описано гострі й хронічні хвороби та способи їх лікування. У другому томі розказано про прості ліки, яких майже вісімсот. Коріння й кора багатьох дерев можуть допомогти людині боротися з захворюванням. У третьому й четвертому томах описано хвороби людських органів й способи лікування. Як лікувати переломи черепа, носа, щелепи, ключиці, ребер – про це теж каже Авіценна. У п'ятому томі розглядаються складні ліки, до складу деяких з них входить до 37 частин. Багато ліків наведено з посиланням на найдавніших лікарів, європейських та азіатських, інші – уперше приготовано й опробовано Авіценною.

Авіценна першим описав чуму, холеру, жовтяницю, проаналізував причини, симптоми й способи лікування таких тяжких захворювань, як менінгіт, виразка шлунка, докладно пояснив будову м'язів очей. До нього всі вважали, що очі, немов ліхтарики, випускають особливі промені; ці промені, відбиваючись від предметів, повертаються назад і дають зображення.

Ібн Сіна був також одним з перших дослідників в області вікової психології. Він вивчав зв'язок між фізичним розвитком організму та його психологічними особливостями в різні вікові періоди, надаючи при цьому

важливого значення вихованню. Саме з допомогою виховання здійснюється вплив психічного на структуру організму. Почуття, що змінюють перебіг фізіологічних процесів, виникають у дитини внаслідок впливу на нього оточуючих людей; викликаючи у дитини ті або інші афекти, дорослі формують його натуру.

Фізіологічна психологія Ібн Сіни містила, таким чином, припущення про можливість керувати процесами в організмі і навіть надавати організму певного стійкого складу шляхом впливу на його чуттєве, афективне життя, що залежить від поведінки інших людей. Ідею взаємозв'язку психічного й фізіологічного (не тільки залежність психіки від тілесних станів, але і її здатність – при афекті, психічних травмах, діяльності уяви – глибоко впливати на них) Ібн Сіна розробляв на основі власного медичного досвіду.

Арабомовна наука зробила багато відкриттів, що набагато випередили свій час. Так, лише через понад 800 років французький учений Л. Пастер підтвердив гіпотезу Авіценни про віруси – невидимі збудники «гарячкових» (інфекційних) хвороб. Авіценна створив вчення про пульс, докладно пояснив будову м'язів очей; прокоментував вчення Аристотеля, підкресливши значення душі й розуму.

Під душею розуміли функції, що є невіддільними від організму (насамперед – чуттєвість) та є необхідними (Аристотель) для діяльності розуму, нерозривно зв'язані з тілом і зникають разом з ним. Сам же розум є божественним і входить в індивідуальну душу ззовні, подібно до того, як сонце посиляє промені органу зору. Зі зникненням тіла й індивідуальної душі, «сліди», залишені божественним розумом в душі, відокремлюються від зниклого смертного індивіда й продовжують існувати як момент універсального розуму, властивого всьому людському роду.

У середні віки (XI–XVI ст.) в Європі запанувала схоластика (від грец. *scholasticus* – учений). Це був особливий тип філософствування, що зводився до раціонального, використовував логічні прийоми обґрунтування християнського віровчення.

Схоластика мала різні течії, загальним положенням для яких було коментування текстів. Звичайне вивчення будь-якого предмета й обговорення реальних животрепетних проблем замінялися словесними хитрощами. Католицька церква спочатку забороняла вивчати й пропагувати праці Аристотеля, але незабаром зайнялася «освоєнням», адаптацією їх відповідно до своїх потреб. З цим завданням найбільш тонко впорався Ф. Аквінський (1225–1274), учення якого пізніше було канонізовано в папській енцикліці (179 р.) як істинно католицька філософія та отримало назву «томізм».

Томізм складався на протигагу стихійно-матеріалістичним трактуванням Аристотеля, у надрах яких зароджувалася концепція двоїстої істини. Описуючи душевне життя, Ф. Аквінський розташував різні його форми у вигляді своєрідної драбини – від нижчих до вищих. У цій

ієрархії кожне явище має своє місце, встановлено межі між усім суцим і однозначно визначено, чому де належить бути.

В Англії проти томістської концепції душі виступив номіналізм (від лат. *nomina* – ім'я), що виник у зв'язку з суперечкою про природу загальних понять, або універсалій. Суть суперечки полягала в існуванні або відсутності загальних понять самих по собі, їх самостійності й незалежності від мислення.

Енергійним проповідником номіналізму був професор Оксфордського університету Вільям Оккам (приб. 1285–1349). Він закликав спиратися на чуттєвий досвід; при цьому слід орієнтуватися на терміни, що позначають або класи предметів, або класи імен, знаків.

Номіналізм сприяв розвитку природничо-наукових поглядів про пізнавальні можливості людини. До знаків як головних регуляторів душевної активності неодноразово зверталися багато мислителів наступних століть. Так, у психології затвердилося правило (відоме під назвою «брита Оккама»), згідно з яким «сутності не слід множити без необхідності», тобто немає сенсу вдаватися до пояснення будь-яких явищ багатьма силами або факторами, коли можна обійтися їх меншою кількістю: «Марно робити за допомогою багато чого те, що можна зробити за допомогою меншого».

У супереч інтелектуалістичним теоріям волі (вчинку) Дж. Скотт і В. Оккам вказували на те, що процес уявлення, що здійснюється природним шляхом, заперечує можливість вибору. Воля заплутається в уявленнях, якщо залежатиме тільки від них. Це суперечить довільності вибору, тому що природний процес повсюдно має один і той самий характер. Де не допускається довільність, там ліквідується не тільки вибір, а й відповідальність. Останнє може мати місце лише у випадку, якщо воля набуває певної автономності відносно інтелекту. Хоч уявлення має певне значення при виборі, даючи йому об'єкти, проте верховним управителем є воля. Уявлення може бути лише випадковою причиною окремого бажання. Дж. Скотт вважає, що в ученні Ф. Аквінського не розрізняються практичне міркування і чистий інтелект. Хоч останній і пропонує людині об'єкт, проте рішення як таке є виключною справою волі. Дж. Скотт і В. Оккам визначають волю як головну силу душі, що зумовлює інші психічні здатності. За Скоттом, природний процес піднімає у свідомість низку уявлень – тьмяних і недосконалих. Вони стають чіткими й досконалими тоді, коли на них впливає воля, посилюючи їх інтенсивність. Ті ж уявлення, на які воля не впливає, зникають.

Віддати надчуттєве священству, а панування в чуттєвому світі державі: на цьому наполягав В. Оккам у трактаті «Міркування», підкреслюючи перевагу світської влади. Як номіналіст В. Оккам уважав основою суспільного життя та історичного поступу обдарованих волею індивідів і кваліфікував державні установи як продукт людських інтересів. Психологічний принцип індивідуалізації тут виступає на передній план.

Ф. Аквінський був переконаний, що істинне вище, ніж добре, а інтелект вище волі. Розум схоплює чисте поняття добра, тоді як воля – його емпіричні прояви. Усупереч цьому Дж. Скотт зазначає, що воля завжди спрямована на добро, а розум лише вказує, у чому воно полягає в кожному окремому випадку. Протилежність волюнтаризму й інтелектуалізму особливо рельєфно виявилася у тлумаченні психологічних питань етики. Добро стало результатом мудрості, а мудрість – результатом добра. Проблема пріоритету волі або інтелекту стала основною у визначенні світоглядних принципів.

У середні віки при розгляді вчинку з боку його пізнавальної або вольової активності ще не було досягнуто пізнання й волю як моменти єдиного психічного життя людини. Проблема вибору на рівні колізійної ситуації виходить на передній план дослідних інтересів у психології. І інтелектуалісти, і волюнтаристи прагнули довести думку про наявність свободи людини при виборі з альтернатив. Це була свобода на базі абстрагування від цілісної структури вчинку.

Усупереч томізму францисканці, спираючись на августинівську психологію, уважали індивідуальну душу самостійною реальністю. Дж. Скотт учив, що душа індивідуалізується і субстанціалізується не внаслідок відношення до певного тіла, як думає Ф. Аквінський, а в самій собі. Певна одинична форма, за Скоттом, є первісним фактом, причина появи якого не може бути знайдена. Людська індивідуальність як окрема субстанція, одиничне явище може бути тільки констатована.

Питання появи процесу індивідуалізації для Дж. Скотта, як і для Р. Бекона (1214–1292), не має ніякого смислу: індивід є кінцевою формою дійсності. В. Оккам обстоює номіналістичну тезу про те, що дійсне міститься в одиничних сутностях, загальне ж є продуктом порівняльного мислення. Оккамістська тенденція набула переваги в другому періоді середньовічної психології. Дж. Скотт і В. Оккам, свідомо перейшовши на позиції емпіризму, сприяли появі світської науки, яка мала своїм предметом фактичний реальний світ.

Обидва мислителі перебували під впливом Р. Бекона, який закликав сучасну науку залишити авторитети й звернутися до світу речей, від схоластичної перестановки понять – до першоджерел, від схоластичної діалектики – до реального досвіду, від книг – до природи. Плідного застосування емпіризм набув у розробленні проблем фізіологічної психології. Р. Бекон, звільнившись від однобічних позицій волюнтаризму й інтелектуалізму, сприяв натуралістичному вивченню діяльності органів чуття. Наприкінці середніх віків увага психологів дедалі більше зосереджується на проблемах буремного людського життя, суспільства, історії, ніж на явищах природних.

Схоластична психологія, звертаючись переважно до питань інтелекту або волі, відношення загального й індивідуального, розв'язувала їх (чи то в межах інтелектуалізму, чи то волюнтаризму) на рівні надто абстрагованих

категорій. Психологічне дослідження вважалось завершеним, щойно певну групу фактів було віднесено до певної категорії. Будучи домінантою наукового дослідження, ці категорії визначали характер психологічних систем. Протягом п'яти століть виникали і зникали схоластичні системи психології – спроби категорійно-філософського рівня дослідження. Але класифікація і систематизація психологічних знань не могли бути здійснені в межах самих психологічних понять.

Формалізм схоластичного дослідження виявлявся в тому, що його абстрактні загальнофілософські категорії не розкривали специфіки психологічних явищ і могли бути так само абстрактно застосовані до будь-якого іншого природного явища. Зрештою це вилилось у своєрідну ілюзію дослідження, ілюзію віднайдення чогось нового на фундаменті категорійних установок.

Отже, у ранньому середньовіччі під шаром суто розумових побудов, далеких від реальних особливостей психічної діяльності, пробивалося джерело нових ідей, пов'язаних з досвідом пізнання душі та її проявів. На противагу прийнятим у схоластиці прийомам виведення окремих психічних явищ із сутності душі та її сил, для дії яких немає інших підстав, крім волі Божої, складалася методологія, що ґрунтувалася на дослідному, детерміністському підході. Свого розквіту цей підхід набув в епоху Відродження.

Лекція 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Ідеї і тенденції гуманістичної думки.

Вивчення динаміки психічних процесів і їх залежність від матеріальних факторів у теоріях Дж. Фракасторо і Т. Кампанелли.

Розроблення теорії афектів Дж. Телезіо.

Вивчення психічних здібностей людини П. Помпонаці.

Відродження скептицизму.

Леонардо да Вінчі: природа, наука, мистецтво

Перехід до епохи Відродження почався в період зміни феодальної культури на буржуазну. Головною особливістю цього періоду стало відродження античних цінностей, без яких навряд чи змогли б існувати і арабомовна, і латиномовна культури (у Західній Європі мовою освіченості була латинь).

Мислителі Відродження вважали, що вони очищають античну картину світу від поглядів «середньовічних варварів». Відновлення античних пам'яток культури в їх справжньому вигляді дійсно стало ознакою нового ідейного клімату. Виникнення мануфактурного виробництва, ускладнення і вдосконалення знарядь праці, великі географічні відкриття,

піднесення бюргерства (середнього шару городян), відстоювання своїх прав у запеклій політичній боротьбі, – усі ці процеси змінили становище людини в світі й суспільстві, а отже, і її уявлення про світ і саму себе.

Нові філософи знову звертаються до Аристотеля, який тепер з ідола схоластики, скутої церковними догмами, перетворюється на символ вільнодумства. У головному осередку Відродження – Італії – розпалюються суперечки між прихильниками Ібн Рушда (авероїстами), що врятувалися від інквізиції, і ще більш радикально налаштованими олександристами.

Термін «олександристи» походить від імені давньогрецького філософа Олександра Афродисійського, який жив в Афінах наприкінці II ст. Він прокоментував трактат Аристотеля «Про душу» інакше, ніж Ібн Рушд. Корінна відмінність стосувалася безсмертя душі – головного питання в церковному віровченні. Якщо Ібн Рушд, розділяючи розум і душу, уважав розум як вищу частину душі безсмертним, то О. Афродисійський наполягав на цілісності аристотелівського вчення та його тези про те, що всі здібності душі цілком зникають разом з тілом.

Обидва напрями, олександристи й аверроїсти, відіграли важливу роль у створенні нової ідейної атмосфери, проклавши шлях до природничо-наукового вивчення організму людини та її психічних функцій. Цим шляхом пішли багато філософів, натуралістів, лікарів. Їх творчість пронизувала віра у всемогутність досвіду, перевагу спостережень, прямих контактів з реальністю, незалежність справжнього знання від схоластичної мудрості.

Одним з титанів Відродження був Леонардо да Вінчі (1452–1515). Він представляв нову науку, яка зародилася не в університетах, де, як і раніше, управлялися в коментарях до текстів древніх, а в майстернях художників і будівельників, інженерів і винахідників. У своїй практиці вони були перетворювачами світу, їх досвід радикально змінював культуру і склад мислення. Вищою цінністю ставав божественний розум, кажучи мовою Леонардо, «божественна наука живопису». При цьому під живописом розуміли не тільки мистецтво відображення світу в художніх образах.

У своїх працях учений втілював новий варіант ставлення до дійсності, що характеризується синтезом чуттєвого споглядання, теоретичного відображення й практичної дії. Використовуючи скальпель, він намагався проникнути в сутність людської поведінки, досліджував структуру «загальних людських станів»: плачу, радості, фізичного (трудового) зусилля тощо; проводив анатомічні дослідження, намагаючись вивчити біомеханіку, тобто будову й роботу всіх рухових функцій і систем організму.

Поряд з Італією відродження нових гуманістичних поглядів на індивідуальне психічне життя відбувалося в інших країнах, де підривалися підвалини колишніх соціально-економічних відносин. В Іспанії на противагу схоластиці виникли вчення, спрямовані на пошуки реального знання про психіку. Так, лікар Хуан Луїс Вівес (1492–1540) у знаменитій книзі «Про душу і життя» доводив, що природа людини пізнається шляхом спостереження й досвіду, що дає змогу, спираючись на теорію, правильно виховувати дитину.

Еразм Роттердамський (1466–1536) уважав, що честолюбні претензії, що застосовувалися як засоби стимулювання навчання, є шкідливими для морального розвитку. Підтримуючи ідею поєднання наочності з позитивними емоціями, що випробовуються дітьми під час занять, він замінив літери зі слонової кістки на «печені букви», тобто на літери, які випікалися з борошна і в процесі навчання з'їдалися дітьми. Таким чином, емоційні прояви стали пов'язуватися з більш безпосередніми й моральними, керованими емоціями.

Психічний розвиток дитини вивчали лише остільки, оскільки це слугувало цілям оптимізації навчання. Такий підхід є характерним не тільки для Еразма Роттердамського, але й для Х. Вівеса, Р. Бекона, Я. А. Коменського. Справедливо виступаючи проти схоластики й зубріння, що не тільки гальмували розвиток дітей, їх творчу та пізнавальну активність, а й знижували мотивацію до навчання, ці вчені прагнули до відповідності з природними методами, до врахування психічних можливостей дітей. Недоліком їх підходу було те, що, закликаючи наслідувати природі, вони розуміли під природою насамперед не внутрішній світ дітей, їх психічні особливості, а навколишній світ, у якому відбувається перехід від простої, низькоорганізованої матерії до складних високоорганізованих істот. Цим переходам від простого до складного й прагнули наслідувати педагоги того часу, розробляючи свої методи навчання.

Але досягнення давнини осмислювалися по-новому. Філософською вершиною цих досягнень було вчення Аристотеля, яке стало одним з найважливіших. Його прихильниками були і мусульмани, і іудеї, і християни. Філософських поглядів Аристотеля дотримувалися і католицька церква, і єретики; уважали, що саме їх розуміння концепції було єдино правильним тлумаченням.

Суперечки з приводу аристотелівського вчення про душу також вплинули на становлення філософсько-психологічної думки в епоху Відродження. Але сенс і мотивація цих суперечок визначалися не стільки

аристотелівськими ідеями, скільки соціально-ідеологічними запитами в епоху кризи феодалізму й початку капіталістичних відносин.

П'єтро Помпонаці відкидав поправку Ібн Рушда до тлумачення аристотелівського вчення про душу. Бернардіно Телезіо вважав, що пізнання базується на тому, що тонка матерія душі знімає і відтворює зовнішні впливи.

Велике значення мали анатомічні дослідження бельгійського вченого Андреаса Везалія, який уважав, що носієм психічного є «тваринні духи», що знаходяться в шлуночках мозку. Він написав книгу «Про будову людського тіла».

Поява зачатків капіталізму в окремих містах європейського Середземномор'я відбувалося в XIV–XV ст. У цей період часу йшов процес звільнення особистості від впливу законів феодалізму. Це супроводжувалося запеклою боротьбою з церковно-богословським баченням душі. Характер будь-якого вчення визначався ставленням до цієї концепції.

Боротьба з теологією ознаменувалася виникненням пантеїзму. Навколишній світ уявлявся як єдиний організм, що має душу, а людське тіло було живою частиною цього організму і йому були притаманні певні психічні властивості. Ця концепція була основою уявлення про те, що поведінка людини підпорядковується загальним законам природи, є величезним механізмом, але не органічним тілом. Виникали нові ідеї, що відображали єдність людини й природи, спрямовані проти ієрархізації, дуалізму й християнської теології. Ці ідеї породили нову форму вчення, де космос порівнюється з божеством, а людина – з космосом.

Пантеїстичні ідеї і вчення Ібн Рушда першими проникли в Італію. Падуанський університет знаходився під заступництвом Венеції, яка в той час проводила активну боротьбу з римською церквою й активно підтримувала все, що могло б підірвати ідеологічну твердиню влади Папи Римського. З аверроїстами Падуанського університету вели суперечку неоплатоніки, які мали академію у Флоренції. Але незабаром неоплатоніків стали атакувати з іншого боку. Трактат П'єтро Помпонаці «Про безсмертя душі» започаткував нові суперечливі виступи.

Трактат П. Помпонаці сприяв появі нового руху олександристів, у якому ще більш рішуче звучали антиклерикальні мотиви. Аверроїсти й олександристи в цілому відіграли величезну роль у появі нової ідейної атмосфери.

Незміцнілі природничо думки в епоху Відродження не могли виробити власних узагальнювальних конструкцій. Погляди ідеологів збігалися з концепцією мислителів стародавнього світу, вони запозичили їх прагнення до емпірії, до чуттєвого пізнання реальності. Б. Телезіо очолив нове емпірико-натуралістичний напрям і став розробником теорії афектів, що започаткувала становлення матеріалістичних поглядів.

До початку XVI ст. в Іспанії почався економічний підйом, який був пов'язаний із завоюванням нових колоній і зародженням капіталістичних відносин. Зміни, що відбувалися, відображалися на суспільній свідомості й природничо-наукових уявленнях. Одним із перших у новий час, хто протиставив емпіричні пізнання метафізичним ученням про походження душі, був Хуан Луїс Вівес (1492 –1540). У своїй книзі «Про душу і життя» (1538 р.) він висловив новаторську для свого часу думку про те, що індуктивний метод дає змогу здобути знання про людей, які можна було б використовувати для вдосконалення їх природи.

1575 року лікар Хуан Уарте (1529–1592) написав книгу «Дослідження здібностей до наук», що набула популярності в усій Європі. Учений писав про те, що Іспанську імперію чекає небувале посилення могутності за умови правильного використання обдарувань людей, наданих їм природою. Його праця була першою в історії психології, метою якої було вивчення індивідуальних здібностей людини для професійного відбору. Х. Уарте став засновником напряму, який у подальшому було названо диференціальною психологією.

У своїх дослідженнях він ставив перед собою чотири завдання:

- 1) вивчити види обдарувань, наявні в людському роді;
- 2) вивчити ознаки, за якими можна дізнатися, чи має індивід відповідне обдарування;
- 3) вивчити якості природи, що роблять людину здатною до однієї науки, але не здатною до іншої;
- 4) визначити мистецтва й науки, що відповідають кожному обдаруванню окремо.

Основними обдаруваннями Х. Уарте вважав уяву (фантазію), інтелект і пам'ять. Він піддавав аналізу різні науки й мистецтва, даючи їх оцінку з огляду на те, яких з перелічених вище здібностей вони потребують. Природа, виховання, індивідуальні й вікові відмінності і праця відіграють важливу роль у формуванні тієї або іншої здібності.

Інший видатний іспанський мислитель XVI ст. лікар Гомес Перейра (1500–1560) протягом 20 років працював над книгою «Антоніана Маргарита» (1554 р.). Основним висновком цієї книги було заперечення наявності чуттєвої душі у тварин. Мислитель уважав, що тварини нічого не бачать, не чують і взагалі не відчувають, на їх поведінку впливають знаки, а не чуттєві образи.

У ренесансних психологічних теоріях людина певним чином усвідомлено визнається сукупністю міжіндивідуальних відносин, у них убачається її справжнє духовне багатство. Поряд з цим існують теорії, у яких людина-титан протиставляє себе «іншому», не визнаючи в ньому

рівного собі титана. Абсолютизація своєї індивідуальності призводить до приниження іншої індивідуальності. Водночас об'єктивно, несвідомо запозичується її зміст, незважаючи на філавію. Опір, який чинить «інший», веде до усвідомлення його значущості – спочатку негативної, потім позитивної – як опори існування для вихідного «Я». «Інший» починає тлумачитись як «Я». Спроба його усунення тепер викликає жах, схожий на жах перед абсолютною порожнечою. Переможець стає переможеним і вступає з «іншим», визнаючи його право на самостійне існування, у позитивні стосунки. Зрештою «інший» визнається як такий, що здійснює власну мету. Отож титанізм, явище суспільне, як головний осередок психології сам себе заперечує. Подібно до Просперо у Шекспіра він відкидає всі свої титанічні засоби впливу на світ узагалі й на світ людей особливо.

Психологія Відродження охопила великий спектр проблем, у тому числі тих, що є «архетипами» наукової думки, проходячи через всю її історію: відношення тіла й душі, етапи життєвого й творчого шляху особистості, психологія життєвих цінностей, характер титанічної особистості, її глибинні суперечності, гуманістична спрямованість учинків тощо. Однак в усіх проблемах убачається головне відношення – «Я» та «інший» (моє ставлення до нього, його ставлення до мене). «Інший» постає спочатку як чужий, непізнаний, тому являє собою можливу загрозу, яка зростає в міру консолідації «іншого» як своєї особи. Відношення до неї спрямоване на позбавлення її своєї ідентичності. Але в цьому зникає і відношення як таке, втрачаючи свою змістовну своєрідність. Виникає початковий рівень стосунків «Я» та «іншого», сповнений значного драматизму.

Учинкове розв'язання суперечності «Я» та «іншого» у психології Ренесансу відбувається різними шляхами. В етико-психологічному пафосі нехтують накопиченням чуттєвих цінностей, які визнають основою розбрату між людьми, указують на абсурдність виключно чуттєвих насолод, цінностей, їх метаморфозного помноження. «Я» та «інший» нігілюються в їх чуттєвих рисах, чим досягається особливий, вищий стан буття, що розглядається як головна мета людини. Вічність і безкінечність стають бажаною метою людини як змістове заперечення кінчних і минутих просторово-часових відношень. Але людина, яка є предметом таких відношень, ліквідується у своїх власних духовних цінностях. Вона стає чуттєвим предметом, піддається відповідному маніпулюванню з боку «Я» або «іншого» стосовно «Я». Коли це нігілювальне відношення «іншого» та «Я» стає основою життєвої (свідомої або несвідомої) установки, «Я» втрачає (або не формує в самому собі) свою гідність, життєву орієнтацію. Без неї «Я» існувати не може, тому бере орієнтацію «іншого» і робить її своєю. Оскільки між ними залишається відношення як між протилежними компонентами, воно є відношенням залежності, у якому людина рятує себе у «втечі від самої себе», «втечі від свободи». Так

поводять себе Калібан і Стефано в «Бурі» Шекспіра. Розгортається своєрідна психологія людей, що залежать одне від одного із відповідними вчинками, їх реальне положення, протилежне за характером, фіксується соціально. Психологічно люди міняються місцями, що в епоху Просвітництва розкриватиметься в діалектичних залежностях пана й раба. «Інший» – цілком підкорений, позбавлений своєрідності – втрачає свій статус опори для «Я». Панівне положення останнього над «іншим» як «ніким» також зникає. «Я», що розгортає своє багатство щодо «іншого» і є сукупністю цих відношень, позбавляється своєї сутності, стає мізерним, послідовно прямує до занепаду.

Логіка дослідження залежностей «Я» та «іншого» спрямовується шляхом визнання обопільного права на певну самобутність і самостійність для спонтанного розвитку їх змісту. «Інший» усвідомлюється як змістове джерело спілкування на підставі взаємного збагачення. Тому «Я» жахається порожнечі «іншого», тотожності його з собою. У ній цьому «Я» не протистоїть ніякий зміст. Визнання необхідності відновлення самобутності «Я» та «іншого» у певних межах уможлиблює продуктивне спілкування. Через самобутність «Я» та «іншого» визначається їх спільна природа, їх найглибша сутність, що має своєрідне виявлення лише у зовнішніх рисах.

Психологія Відродження звертає особливу увагу на структуру оригінальності, але бачить її лише в наслідуванні. «Я», що в собі самому знаходить опору, особистість, що розширює свої межі на все довкілля, співпереживає йому, вслухається в нього, – усе це зумовлює появу значного інтересу до психології внутрішнього світу людини. Цей світ відкривається в новому ракурсі порівняно із середніми віками. Географічні відкриття доповнюють його відкриттям нових ландшафтів, які вже сприймаються як одухотворені.

Після відношення «душа – Бог» у психологічних ученнях середніх віків Відродження прямує до відновлення кореляції «мікрокосмос – макрокосмос», але заплутується в новій суперечності. Макрокосмос прагнуть звести до мікрокосмосу або підняти мікрокосмос до рангу макрокосмосу. Співчування «іншому», спорідненість з «іншим» зникають: титанічна особа охоплює Всесвіт. Поява психологічного феномену титана пов'язується з визначенням усезагальної одухотвореності світу.

«Збирання» світу в особистості є характерною рисою титанізму. Кожний претендує на центральне місце у світі. Водночас у сприйманні й установленні «іншого» він є частинкою іншої особистості й втрачає себе як осередок світу. Тому він і прагне подолати таке становище, яке нівелює його особливості. Співчутлива до світу фантазія титана зумовлює появу його оригінальної точки зору, *інтерпретації*, яка схильна до абсолютного домінування й невизнання аналогічного права «іншого». Тому абсорбція світу в план титанічної особистості має дві протилежні тенденції: *співчування всьому світові* (з появою універсалізму й індивідуалізації як

своєрідності співчування) і загострене *неприйняття «іншого»*, який виявляє аналогічну експансію щодо світу. У цьому – головне історико-соціальне коріння психологічних теорій Відродження.

Лекція 5. ПСИХОЛОГІЧНЕ ВЧЕННЯ НОВОГО ЧАСУ

Своєрідність психологічної думки XVII ст.: розроблення вчення про живе тіло як механічну систему, співвідношення фізичного і психічного.

Ф. Бекон – засновник емпіричного напрямку в психології.

Дуалізм і раціоналізм у системі Р. Декарта. Учення Р. Декарта про тіло.

Виникнення вчення про свідомість як здібність індивіда до внутрішнього спостереження (Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Дж. Локк, Дж. Берклі).

Матеріалістичний підхід до розуміння природи психічного (Т. Гоббс).

Б. (Барух) Спіноза та його метафізика монізму.

Пізнання та моральний ідеал. Проблема афектів.

Сенсуалізм Дж. Локка. Психологія як наука про досвід (Дж. Локк).

Г. Лейбніц як родоначальник ідеалістичної традиції в німецькій філософії та психології. Полеміка між Дж. Локком і Г. Лейбніцем, її значення для психології

Нову епоху в розвитку світової психологічної думки відкрили концепції, натхненні великим тріумфом механіки, що стала «царицею наук». Її поняття й пояснювальні принципи створили спершу геометро-механічну (Г. Галілей), а потім динамічну (І. Ньютон) картину природи. У неї вписувалося й таке фізичне тіло, як організм з його психічними властивостями.

Френсіс Бекон (1561–1626) англійський політик, державний діяч, учений, філософ, лорд-хранитель Малої печатки і лорд-канцлер Англії в 1617–1621 роках.

Один із творців емпіризму – філософського напрямку, у якому стверджується, що головне – власний досвід. Його роботи: «Есе» (1597 р.), що характеризується особливою стислістю; «Успіх навчання» (1605 р.), де розглядається науковий підхід в освіті; «Новий Органон» (1620 р.), у якій учений перевизначив завдання природничої науки, вбачаючи у ній засіб для

експериментального відкриття й метод посилення влади людини над

природою; «Нова Атлантида» (1626 р.), де він описав той утопічний стан, у якому звичайно відбувається пошук і використання наукової істини.

Ф. Бекон розробив новий, антисхоластичний метод наукового пізнання. Догматичній дедукції схоластів він протиставив індуктивний метод, що ґрунтується на раціональному аналізі дослідних даних. Матеріалізм Ф. Бекона – непослідовний, а саме: визнаючи об'єктивність і пізнаванність матеріального світу, активність матерії та її рух, вірячи в силу розуму й науки, учений робив поступки теології та дотримувався вчення про так звану двоїсту істину. Найважливіші філософські твори Ф. Бекона: «Новий Органон», «Про принципи і початки».

Перший начерк психологічної теорії, орієнтованої на геометрію й нову механіку, належав французькому математику, природодослідникові й філософу Рене Декарту (1596–1650). Він вибрав теоретичну модель організму як автомат системи, що працює механічно. Тим самим живе тіло, яке в усій колишній історії знань розглядалося як одухотворене, тобто обдароване й кероване душею, звільнялося від її впливу і втручання.

Відтепер відмінність між неорганічними й органічними тілами пояснювалася критерієм належності останніх до об'єктів, що діють за типом простих технічних пристроїв.

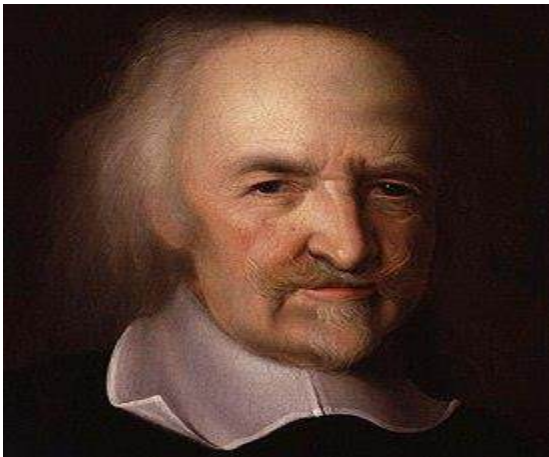
Першим великим досягненням у вивченні функцій організму стало відкриття кровообігу В. Гарвеєм. Серце уявляли як свого роду помпу, що перекачує рідину (для чого не потрібно участі душі).

Друге досягнення належало Р. Декарту, який увів поняття про рефлекс, що стало фундаментальним для фізіології та психології. Якщо В. Гарвей усунув душу з розряду регуляторів внутрішніх органів, то Р. Декарт наважився покінчити з нею на рівні зовнішньої, зверненої до навколишнього середовища роботи цілісного організму.

Достовірне знання про будову нервової системи та її особливості було в ті часи мізерним. Р. Декарту нервова система бачилася у формі «трубок», по яких пролітають легкі повітроподібні частинки (він називав їх «тваринними духами»).

Згідно з декартовою схемою рефлексу зовнішній імпульс приводить ці «духи» у рух, заносючи їх у мозок, звідки вони автоматично відбиваються до м'язів. Гарячий предмет, обпікаючи руку, змушує її відсмикнутися. Відбувається реакція, подібна до відбиття світлового променя від поверхні. Термін «рефлекс», який увів Р. Декарт, і означав відбиття.

Інший філософ того часу англієць Томас Гоббс (1588–1679) цілком відкинув душу як особливу сутність. У світі немає нічого, крім матеріальних тіл, що рухаються за законами механіки, відкритими Г. Галілеєм. Відповідно і всі психічні явища підводилися під ці глобальні закони. Матеріальні речі, впливаючи на організм, викликають відчуття. За законом інерції з відчуттів у вигляді їх ослабленого сліду виникають

уявлення. Вони утворюють ланцюг думок, що йдуть одна за одною в тому ж порядку, у якому змінювалися відчуття. Такий зв'язок отримав згодом назву «асоціація».

До Т. Гоббса в психологічних ученнях панував раціоналізм (від лат. *ratio* – розум). Основою пізнання і способу поведінки, властивого людям уважався розум як вища форма активності душі. Т. Гоббс проголосив розум продуктом асоціації, джерелом якого є пряме чуттєве спілкування організму з матеріальним світом. За основу пізнання було взято досвід, раціоналізму протиставлено емпіризм (від лат. *empiria* – досвід). Під девізом досвіду виникла емпірична психологія.

Один з важливих для психології творів Р. Декарта має назву «Пристрасті душі». Під «пристрастями» малися на увазі сильні й тривалі почуття, а під «пасивними станами душі» – усе, що вона відчуває, коли мозок стрясають «тваринні душі» (прообраз нервових імпульсів), які приносяться туди по нервових «трубках». Інакше кажучи, не тільки м'язові реакції (рефлекси), але й різні психічні стани виробляються тілом, а не душею. Р. Декарт намалював проект «машини тіла», до функцій якої належать «сприйняття, фіксування ідей, утримання ідей у пам'яті, внутрішні прагнення...».

Століттями, до Р. Декарта, уся діяльність зі сприйняття й оброблення психічного «матеріалу» уважалася виробленою душею, особливим агентом, що черпає свою енергію за межами матеріального земного світу. Р. Декарт доводив, що тілесна будова і без душі здатна успішно справлятися з цим завданням. Він не тільки не позбавляє душу колишньої царственної ролі у Всесвіті, але зводить її до ступеня субстанції, рівноправної з великою субстанцією природи. Душі призначено мати пряме й достовірне, яке тільки може бути у суб'єкта, знання про власні акти й стани, не видимі більш нікому; вона визначається єдиною ознакою – безпосередньою усвідомленістю власних проявів, які, на відміну від явищ природи, позбавлені протяжності. Це суттєвий поворот у розумінні душі, який відкрив нову главу в історії побудови предмета психології. Відтепер цим предметом стає свідомість.

Свідомість, за Декартом, є початком усіх початків у філософії й науці. Однак ніякий скепсис не встоїть перед судженням: «Я мислю». А з цього невблаганно випливає, що існує і носій цього судження – мислячий суб'єкт. Звідси знаменитий афоризм Р. Декарта: «Думаю – отже, існую».

При цьому, згідно з ученням Декарта, не тільки тіло звільнялося від душі, а й душа (психіка) в її вищих проявах ставала вільною від тіла. Тіло може тільки рухатися, душа – тільки мислити. Принцип роботи тіла – рефлекс. Принцип роботи душі – рефлексія.

Б. Спіноза народився в Амстердамі, отримав богословську освіту. Батьки готували його в равини, але вже в школі у нього сформувалося критичне ставлення до догматичного тлумачення Біблії і Талмуда. Після закінчення школи Б. Спіноза почав вивчати точні науки, медицину і філософію. На нього дуже вплинули праці Р. Декарта. Б. Спіноза деякий час викладав у латинській школі, а потім оселився в селі біля Лейдена, добуваючи собі гроші на прожиття виготовленням оптичних стекол. У ці роки він написав «Принципи філософії Декарта» (1663 р.), розробив основний зміст головної праці «Етика», яку було видано після його смерті 1677 року.

Б. Спіноза вчив, що є єдина, вічна субстанція – природа – з нескінченною безліччю атрибутів (невід'ємних властивостей). З них нашому обмеженому розуму відкриті тільки два – протяжність і мислення. Отже, безглуздо уявляти людину місцем зустрічі тілесної й духовної субстанцій, як це робив Р. Декарт. Людина – цілісна тілесно-духовна істота.

Цілісність людини не тільки пов'язує його духовну й тілесну сутності, але і є основою пізнання навколишнього світу, доводив Б. Спіноза. Як і Р. Декарт, він був переконаний у тому, що саме інтуїтивне знання є основним, бо інтуїція дає можливість проникати в сутність речей, пізнавати не окремі властивості предметів або ситуацій, а загальні поняття. Інтуїція відкриває безмежні можливості самопізнання. Однак, пізнаючи себе, людина пізнає і навколишній світ, оскільки закони душі й тіла одні й ті ж. Доводячи пізнаваність світу, Б. Спіноза підкреслював, що порядок і зв'язок ідей є такими самими, як порядок і зв'язок речей, оскільки і ідея, і річ є різними сторонами однієї й тієї ж субстанції – природи.

Ніхто з мислителів не усвідомив з такою гостротою, як Б. Спіноза, що дуалізм Р. Декарта корениться не стільки в зосередженості на пріоритеті душі, скільки в погляді на організм як машиноподібний пристрій. Тим самим механічний детермінізм, який визначив невдовзі великі успіхи психології, базувався на принципі, який обмежує можливості тіла в причинovому поясненні психічних явищ.

З пошуків Б. Спінози випливало, що розглядати слід і версію про тіло (організм), з тим щоб надати йому гідну роль у людському бутті.

Спробу побудувати психологічне вчення про людину як цілісну сутність відображено в головній праці Б. Спінози «Етика», де він поставив завдання пояснити все велике різноманіття почуттів (афектів) як спонукальних сил людської поведінки, до того ж пояснити «геометричним способом».

Таким чином, раціоналізм Б. Спінози полягає не в запереченні емоцій, а в спробі їх пояснити. При цьому він пов'язує емоції з волею, кажучи про те, що поглинена пристрастями людина не має можливості зрозуміти причини своєї поведінки, а тому вона не є вільною. У той же час відмова від емоцій відкриває перед людиною межі її можливостей, показуючи, що залежить від її волі, а в чому вона залежить від обставин, що склалися. Саме це розуміння і є справжньою свободою, оскільки позбутися дії законів природи людина не може.

Протиставляючи свободу примусу, Б. Спіноза дав своє означення свободи як пізнаної необхідності, відкриваючи нову сторінку в психологічних дослідженнях меж вольової активності людини. Філософ виділяв три головні сили, які правлять людьми і з яких можна вивести все різноманіття почуттів: потяг, радість і печаль.

Г. В. Лейбніц (1646–1716) був сином професора філософії Лейпцизького університету. Ще в школі Г. Лейбніц вирішив, що і його життя буде присвячене науці. Г. Лейбніц мав енциклопедичні знання, поряд з математичними дослідженнями (він відкрив диференціальне й інтегральне числення) брав участь у заходах щодо поліпшення гірської промисловості, цікавився теорією грошей і монетною системою, а також історією Брауншвейзької династії. Організував Академію наук у Берліні. Саме до нього звертався Петро I з проханням очолити Російську академію наук. До наукових інтересів Г. Лейбніца належали й філософські питання, насамперед теорія пізнання.

Як і Б. Спіноза, він виступав за цілісний підхід до людини. Однак у нього була інша думка про єдність тілесного і психічного. Основою цієї єдності, на думку Г. Лейбніца, є духовне начало. Світ складається з незліченної кількості монад (від грец. *monos* – єдине). Кожна з них є «психичною» й наділена здатністю сприймати все, що відбувається у Всесвіті.

Це припущення перекреслювало декартову ідею рівності психіки й свідомості. Згідно з ученням Г. Лейбніца, «переконання в тому, що в душі є лише сприйняття, що вона усвідомлює, є джерелом найбільших помилок».

У душі безперервно відбувається непомітна діяльність «малих перцепцій», або неусвідомлюваних сприйнять. У тих же випадках, коли вони усвідомлюються, це стає можливим завдяки особливому психічному акту – аперцепції, що містить увагу і пам'ять.

Таким чином, Г. Лейбніц виділяє в душі кілька областей, що різняться за ступенем усвідомленості тих знань, які в них розташовуються. Це область чіткого знання, область неясного знання і область несвідомого. Раціональна інтуїція відкриває зміст ідей, що знаходяться в аперцепції, тому ці знання є ясними й узагальненими. Доводячи існування несвідомих образів, Г. Лейбніц, проте, не розкривав їх ролі в діяльності людини, оскільки вважав, що вона пов'язана переважно з усвідомленими ідеями. При цьому він звернув увагу на суб'єктивність людських знань, пов'язуючи її з пізнавальною активністю. Г. Лейбніц доводив, що не існує первинних або вторинних якостей предметів, оскільки навіть на початковій стадії пізнання людина не може пасивно сприймати сигнали навколишньої дійсності, вона обов'язково вносить власні уявлення, свій досвід в образи нових предметів, а тому неможливо розмежувати ті властивості, які є в самому предметі, від тих, які привнесені суб'єктом.

На запитання про те, як співвідносяться між собою духовні й тілесні явища, Г. Лейбніц відповів формулою, що отримала назву психофізичного паралелізму: залежність психіки від тілесних впливів – ілюзія. Душа і тіло здійснюють свої операції самостійно й автоматично. Разом з тим між ними існує гармонія; вони є подібними до пари годинників, які завжди показують один і той же час, оскільки їх запущено з величезною точністю.

Доктрина психофізичного паралелізму набула багатьох прихильників у роки становлення психології як самостійної науки. Ідеї Г. Лейбніца змінили й розширили уявлення про психічне. Його ідеї про несвідому психіку, «малі перцепції» та аперцепції міцно увійшли в зміст предмета психології.

Про асоціацію як фактор, що пояснює, чому вона викликає у людини саме такий психічний образ, а не інший, було відомо з часів Платона і Аристотеля. Дивлячись на ліру, згадують людину, яка на ній грає пісні про любов. Це асоціація за суміжністю. Обидва об'єкти сприймалися колись одночасно, а потім поява одного викликала образ іншого. Аристотель доповнив це описом двох інших видів асоціацій – схожості й контрасту.

Асоціації брали за одні з основних психічних феноменів Р. Декарт, Б. Спіноза і Г. Лейбніц, але вважали їх нижчою формою пізнання й дії порівняно з вищими, до яких відносили мислення і волю. Т. Гоббс першим надав асоціації сили універсального закону психології. Йому беззаперечно підпорядковуються як абстрактне раціональне пізнання, так і довільна дія.

Довільність – це ілюзія, породжена незнанням причин учинку (такої самої думки дотримувався Б. Спіноза). Дзига, запущена в рух ударом, також могла б вважати свої рухи мимовільними. У всьому панує

найсуворіша причинність. У вченні Т. Гоббса механодетермінізм стосовно пояснення психіки набув гранично завершеного вираження.

Важливою для майбутньої психології стала нещадна критика Т. Гоббсом версії Р. Декарта про «вроджені ідеї», якими людська душа наділена до всякого досвіду й незалежно від нього.

Дж. Локк (1632–1704), як і Т. Гоббс, сповідував досвідне походження всього складу людської свідомості. У самому ж досвіді виділив два джерела: відчуття і рефлексію. Поряд з ідеями, які доставляють органи чуття, виникають ідеї, що породжуються рефлексією як «внутрішнім сприйняттям діяльності нашого розуму». Розвиток психіки відбувається завдяки тому, що з простих ідей створюються складні. Усі ідеї постають перед судом свідомості. «Свідомість є сприйняття того, що відбувається у людини в її власному

розумі».

Це поняття стало наріжним каменем психології, названої інтроспективною (від лат. *introspecto* – дивлюся всередину). Уважалося, що об'єктом свідомості є не зовнішні об'єкти, а ідеї, за якими «внутрішнім зором» спостерігає суб'єкт. Від постулату, чітко й популярно роз'ясненого Дж. Локком, у подальшому виникло розуміння предмета психології. Відтепер на місце цього предмета претендували явища свідомості. Їх породжують два види досвіду – зовнішній, який виходить з органів почуттів, і внутрішній, що накопичується роботою власного розуму індивіда.

Під знаком філософії свідомості Р. Декарта і Дж. Локка склалися психологічні концепції наступних десятиліть XVII ст., пронизані духом дуалізму новітнього часу. За цим дуалізмом у теорії стояли реалії соціального життя, суспільної практики: з одного боку, науково-технічний прогрес, пов'язаний з великими теоретичними відкриттями в науках про фізичну природу і впровадженням механічних пристроїв, з іншого – стан людини як особистості, яка, хоча й узгоджується з промислом Всевишнього, але здатна спиратися на власний розум, свідомість, розуміння. Ці позапсихологічні фактори зумовили як механодетермінізм, так і спрямованість до внутрішнього досвіду свідомості. Саме ці дві вирішальні ознаки в їх неподільності визначили відмінність психологічної думки нового часу від усіх її попередніх витків.

Як і раніше, пояснення психічних явищ залежало від знання про те, як улаштований фізичний світ і які сили правлять живим організмом. Ідеться саме про пояснення, адекватне нормам наукового пізнання,

оскільки в практиці спілкування люди керуються життєвими уявленнями про мотиви поведінки, розумові якості, впливи погоди на стан духу або розташування планет на характер тощо.

XVII ст. радикально підвищило планку критеріїв науковості, перетворило пояснювальні принципи, успадковані від колишніх століть. Поняття про рефлекс, відчуття, уявлення, асоціації, афекти, мотиви, створені в лоні механіки, увійшли до основного фонду наукових знань. Ці поняття отримали свій зміст від нового детерміністського трактування організму як «машини тіла». Схема цієї машини була абстрактною й не могла піддатися випробуванню досвідом. Тим часом саме досвід у поєднанні з новим способом раціонального його пояснення визначив успіхи нового природознавства.

Для великих учених XVII ст. наукове пізнання психіки як пізнання причин її явищ мало як непорушну передумову звернення до тілесного органа. Але емпіричні свідчення про досвід були досить фантастичними, а не об'єктивними. Прихильники емпіричної психології розуміли під досвідом оброблення суб'єктом змісту його власної свідомості, використовували поняття про відчуття, асоціації тощо як фактори внутрішнього індивідуального досвіду. Справжнім джерелом пізнання був суспільно-історичний досвід, узагальнений у наукових теоріях нового часу.

Лекція 6. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У XVIII ст.

Перетворення асоціацій на універсальну категорію, що пояснює психічну діяльність (Д. Гартлі).

Перша матеріалістична концепція „несвідомого”.

Учення про вібрації. Особливості англійського асоціанізму.

Учення Дж. Берклі, Д. Юма, Дж. Прістлі: гносеологія номіналізму.

Матеріалістична психологія у Франції (Е. Кондильяк, Ж. Ламетрі,

Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвецій, П. Кабаніс, Д. Дідро).

Свідомість як функція тілесного органа в працях учених XVIII ст.

У XVIII ст., як і в попередньому, у Західній Європі наростав процес подальшого зміцнення капіталістичних відносин. Відбулася індустріальна революція, що перетворила Англію на могутню державу.

Глибокі політико-економічні зміни призвели до революції у Франції. Розхитувалися феодальні підвалини в Німеччині. Ці соціальні зрушення зміцнювали, на противагу клерикалізму, усесилля церкви, нові ідеологічні підходи. Розширювався і міцнів рух просвітництва.

Мислителі, які представляли цю течію, уважали головною причиною всіх людських бід невігластво, релігійний фанатизм. Вони вимагали повернутися до природної незіпсованої природи людини, покінути з забобонами, зі сліпою релігійною вірою, затвердити в умах людей замість

помилкового знання наукове, перевірене досвідом і розумом. Передбачалося, що, ідучи цим шляхом, удасться позбутися соціального бідунства й пороків, з тим щоб повсюдно запанували добро і справедливість. Ці ідеї в різних країнах набували різної тональності відповідно до своєрідності їх суспільно-історичного розвитку.

Найбільш яскраво сповідалися ідеї просвітництва у Франції напередодні революції, яка покінчила з феодально-абсолютистським устроєм. В Англії, де буржуазні відносини утвердилися раніше, ніж у Франції, головним ідеологом просвітництва став Дж. Локк. У цій же країні фізик і математик І. Ньютон (1643–1727) створив нову механіку, повсюдно сприйняту як взірець та ідеал точного знання, як велике торжество розуму.

Великий внесок у розвиток психологічної думки зробили англійські просвітителі. Д. Гартлі (1705–1757) є засновником асоціативної психології, яка як домінуючий психологічний напрям проіснувала до початку ХХ ст. Д. Гартлі прагнув створити таку теорію, яка не тільки пояснювала б душу людини, а й давала можливість керувати її поведінкою. Хоча поняття асоціації було введено ще Аристотелем, а сам термін – англійським філософом Дж. Локком, підхід до асоціації як універсального механізму психічного життя сформулював уперше саме Д. Гартлі. Основою теорії Д. Гартлі стала ідея Дж. Локка про досвідчений характер знання, а також принципи механіки І. Ньютона. Узагалі розуміння людського організму, принципів його роботи, у тому числі й роботи нервової системи, за аналогією з законами механіки, відкритими на той час, було дуже характерною ознакою психології ХVІІІ ст.

Жюльєн Офре де Ламетрі (1709–1751) – французький лікар і філософ-матеріаліст, вивчав медицину в Парижі, а потім в Лейдені під керівництвом знаменитого лікаря Германа Бургава.

У своїй праці «Людина-машина» він визначив матеріалістичні принципи душі. Людина в цілому зі своїми душевними здібностями являє собою лише чуттєвий, мислячий і спрямований до насолоди автомат. Існує єдина субстанція – матерія, яка має властивості протяжності, мислення й руху. Джерелом активності людини є її потреба. Ж. Ламетрі ввів цей термін у психологію, виокремив біологічні й психологічні потреби.

Сенсуалістичний підхід розвивав французький учений Етьєн Бонно де Кондільяк (1715–1780) – абат, енциклопедист.

В утворенні картини зовнішнього світу основна роль належить відчуттям. Наш досвід базується виключно на відчуттях, розум їх тільки переробляє. Основні здібності душі, за

Кондільяком, – відчуття, пам'ять, мислення, яке розвивається на основі отриманих відчуттів.

У «Трактаті про відчуття» учений доводив, що відчуття, які повторюються, стають пам'яттю. Порівняння різних відчуттів та їх зв'язків перетворюється на міркування. Різні відчуття викликають почуття задоволення й незадоволення. Як первинні відчуття вчений розглядав нюх, смак, слух, зір. Особливе значення в пізнанні зовнішнього світу, на думку Кондільяка, мають тактильні відчуття, насамперед відчуття щільності.

Спочатку Е. Кондільяк мав багато послідовників, а пізніше представники французької філософії піддали критиці основні положення його вчення. Ідеї Е. Кондільяка значно вплинули на англійський емпіризм.

Французький філософ та енциклопедист епохи Просвітництва Дені Дідро (1713–1784) проводив розгорнуте дослідження процесу пізнання. Основне поняття – відчуття. Людина – це інструмент, здатний відчувати й розуміти. Розум узагальнює відчуття, унаслідок чого виникають поняття й судження.

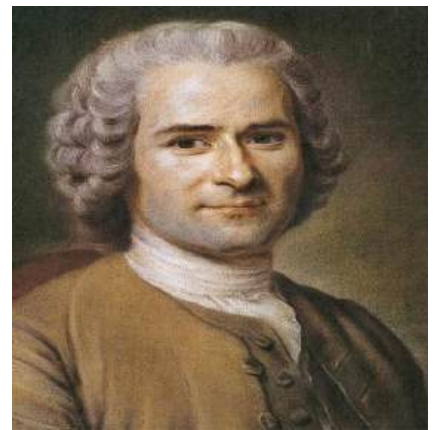
У філософських творах «Думки про пояснення природи» (1754 р.), «Розмова д'Аламбера з Дідро», «Сон д'Аламбера» (1769 р.) «Філософські принципи матерії та руху» (1770 р.), «Елементи фізіології» (1774–1780 рр.) Д. Дідро відстоював матеріалістичні ідеї, розглядаючи все, що існує, як різні формоутворення єдиної «нествореної» матерії. Згідно з його вченням, матерія є якісно різноманітною, і вона є початком саморуху, розвитку.

Задовго до Ч. Дарвіна Д. Дідро висловив здогад про біологічну еволюцію. Заперечуючи божественне походження королівської влади, Д. Дідро дотримувався теорії суспільного договору, але з острахом ставився до самостійного руху низів і пов'язував свої надії з освіченим монархом. В останній період життя схилився до ідеї республіки замість монархії, але вважав її малоприсадною в умовах великої централізованої держави.

Жан-Жак Руссо (1712–1778) – франко-швейцарський філософ, письменник, композитор. У своїх роботах Ж.-Ж. Руссо висуває поняття природної людини – цілісної, доброї, біологічно здорової, чесною і справедливою.

Природний стан, а не історична реальність, став робочою гіпотезою, яку Ж.-Ж. Руссо здобуває з глибини своїх думок, бажаючи зрозуміти, яка частина цього людського багатства була пригнічена або згасла в процесі історичного

розвитку суспільства. Ж.-Ж. Руссо – прихильник деїзму, заперечуючи церковне вчення про створення природи Богом, він водночас визнавав існування Бога, безсмертної душі.

З позицій дуалізму Ж.-Ж. Руссо вважав початком усіх природних явищ дух і матерію, причому матерію розглядав як пасивний початок, приписуючи активність Богові. У теорії пізнання Ж.-Ж. Руссо стояв на позиціях сенсуалізму. Мислитель піддав гострій критиці схоластику й релігійний фанатизм.

Створив першу вікову періодизацію психічного розвитку. Перший період (від народження до 2 років) пов'язаний з фізичним розвитком, другий (від 2 до 12 років) – період сенсорного розвитку. Систематичне навчання має починатися після 12 років. Від 12 до 15 років починається період цілеспрямованого навчання, коли дитина має можливість адекватно сприймати й засвоювати природничо-наукові знання. Розвиток моральних почуттів, засвоєння гуманітарних знань відбувається в четвертому періоді після 15 років. У цей період необхідно виховати у дітей добрі почуття, добрі судження й добру волю.

По-іншому витлумачили принцип асоціації два інших англійських мислителі – Дж. Берклі (1685–1753) і Д. Юм (1711–1776), які вважали, що джерелом знання є утворений асоціаціями чуттєвий досвід.

Згідно з ученням Берклі, досвід – це безпосередні відчуття суб'єкта: зорові, м'язові, чуттєві. У праці «Досвід нової теорії зору» Дж. Берклі детально проаналізував чуттєві елементи, з яких складається образ геометричного простору як умістилища всіх природних тіл.

Д. Юм мав іншу позицію. Питання про те, чи існують фізичні об'єкти незалежно від нас, він уважав теоретично нерозв'язним, припускаючи водночас, що ці об'єкти можуть сприяти виникненню у людини вражень та ідей. Учення про причинності, на думку Д. Юма, – не більше, ніж продукт віри в те, що за одним враженням (визнаним причиною) виникне інше (прийняте за наслідок).

У XVIII ст. внаслідок боротьби відбувся масштабний рух, який отримав назву «освіта». Цей рух був спрямований проти всього, що заважало розвитку науки й наукового світогляду. Закріплюється концепція «природної людини», сенсуалізм і емпіризм стають напрямками, які протистояють раціоналізму й апіорізму. У такому дусі і формувалася психологічна ідея століття. Стандарти для своїх детерміністських моделей ця концепція запозичила з методології ньютонівської механіки. Асоціація трансформується в універсальну категорію, за допомогою якої відбувається тлумачення усіх проявів

психічної діяльності, англійського лікаря Д. Гартлі, який був першовідкривачем у вивченні ролі комунікативних реакцій в організації вольового контролю і формуванні метафізичного мислення.

Фізика І. Ньютона й фізіологія Е. Геллера зумовили природничо-науковий вигляд XVIII ст. У XVIII ст. психофізична проблема стає психофізіологічною, тобто обмежується зв'язком психічних процесів з нервовими. Думка про те, що фізичні функції, впливаючи на психічні, своєю чергою, залежать від них, набувала суспільно-політичного сенсу, оскільки саме душевне життя сприймалося під кутом зору його соціальної детермінанти. Уявлення про людину як про точку перетину двох детерміністичних рядів заважало здійсненню принципу психофізичного монізму, за який прогресивні французькі філософи боролися в своїй філософській теорії.

Роздрібленість Німеччини в XVIII ст. заважала формуванню капіталістичних відносин, що зумовило компромісний характер прогресивних для того часу психологічних учень, що виникали. Найбільшої популярності серед них набула «психологія здібностей» ученого-енциклопедиста А. Вольфа (1679–1754). Йому належать чималі заслуги в розробленні німецької психологічної термінології замість давньої, латинської.

Слово «психологія» стало в Європі загальновідомим після виходу книг А. Вольфа «Емпірична психологія» (1732 р.) і «Раціональна психологія» (1734 р.). Він, змалювавши з великою педантичністю різноманітні класи психічних явищ, поділив їх на ієрархічні групи. Виник незвичайний «анатомічний театр людської душі»: для кожної групи було відведено відповідну здатність як її мотив та основу. Учення про рефлекторну структуру поведінки було збагачено багатьма новими концепціями: уявленням про біологічне призначення структури, про придатність її для розгляду всіх ступенів психічної діяльності.

За пояснювальну основу висувалося уявлення про здібності, з яким згуртувалася ідея мимовільної активності душі. Основною силою вважалася здатність уявлення, що має форму знання й бажання. А. Вольф уважав себе продовжувачем ідей Г. В. Лейбніца, але намагався ліквідувати з його монадології містичні тенденції. На думку А. Вольфа, існує тільки єдина монада – душа, і позиція паралелізму може бути застосована лише до її співвідношення з живим організмом. Психофізичне питання було трансформовано А. Вольфом у психофізіологічне.

Через деякий час вольфівське вчення зазнало нищівної критики філософа й науковця С. Герберта. Але ідея психічної мотивованості передалася від Г. В. Лейбніца через А. Вольфа і С. Герберта до В. Вундта.

Іншу варіацію психології здібностей запропонувала шотландська школа, основоположником якої був Томас Рід (1710–1796). Учений дотримувався в своєму описі психічної діяльності концепції «здорового

глузду» англійської буржуазії. Відповідно до цієї концепції будь-яка людина з'являється на світ з резервом поглядів та істин, які дають їй змогу самостійно розпізнавати прекрасне й потворне, позитивне й негативне. Ґрунтуючись на теорії інстинктів людської природи, Т. Рід висунув тезу про те, що будь-який сенсорний процес змушує визнати життя зовнішнього предмета. Відчуття – це елементарний стан, що живе лише в мозку того, хто пізнає. Сприйняття, на відміну від відчуття, охоплює поняття про предмет і стійку природну впевненість у тому, що живе незалежно від нас.

Лекція 7. ФОРМУВАННЯ НАУКИ. ПСИХОЛОГІЯ ХІХ ст.

Наукові умови перетворення психології на самостійну науку: фізико-хімічна школа фізіології, дарвінізм, учення про рефлекс, психофізіологія органів чуттів, психофізика (Г. Фехнер).

Особливості асоціативної психології в середині ХІХ ст.

Психологія як наука про безпосередній досвід.

Теоретичні програми природничо-наукової перебудови психології.

Перші психологічні лабораторії.

Розвиток рефлексорного вчення в психології ХІХ ст.

Розвиток фізіології нервової системи та органів чуттів.

Значення вчення видатних фізіологів та анатомів для розвитку психології

(Ч. Белл, І. Мюллер, Е. Х. Вебер, Г. Гемгольц, П. Флуранс).

Німецька класична школа психології.

Розвиток асоціативної психології ХІХ ст. (Т. Браун, Д. С. Мілль, О. Бен,

Г. Спенсер). Матеріалістичне вчення про людську природу.

Психологія – наука про свідомість.

Структурна школа Е. Тітченера.

Експериментальна психологія. Диференціальна психологія.

Дитяча та педагогічна психологія. Зоопсихологія.

Соціальна та культурно-історична психологія. Психотехніка

З позицій традиційної психології прикладна психологія досі вважається напівточною наукою. Але немає жодних сумнівів у тому, що головна роль у формуванні науки на цей час належить прикладній психології: у ній показано все передове, здорове, вона дає найкращі методологічні праці.

Центр історії науки виявився зміщеним: те, що знаходилося на периферії, тепер є визначальною опорою. Про це свідчать три фактори:

1. Практика. Тут (через психотехніку, психіатрію, дитячу психологію, кримінальну психологію) психологія вперше об'єдналася з високоорганізованою практикою – індустріальною, виховною, політичною,

військовою. Це ставить психологію перед необхідністю перетворити свої позиції так, щоб вони витримали перевірку практикою.

2. Методологія. Практика як конструктивний принцип науки потребує філософії, методології науки. Л. Бінсвангер уважав, що вирішення питання про індивідуальну й об'єктивну психологію має йти не від логіки, гносеології або діалектики, а від методології, тобто вчення про науковий підхід.

3. Психологія як цілісна наука. І. Н. Шпільрейн уважала, що психологія підступила до того моменту, коли вона не може ізолювати психологічні функції від фізіологічних і шукає єдиного поняття. На думку Л. С. Виготського, теза про практику відіграє головну роль у психотехнічних науках.

Г. Мюнстерберг каже, що емпірична психологія виникла в середині XIX ст. Навіть у тих школах, де заперечувалася діалектика й вивчалися факти, дослідження керувалося іншим інтересом. Використання досвіду було неможливим доти, доки психологія не перетворилася на науку про природу; проте з впровадженням досвіду утворилося парадоксальне становище, наймовірне в природознавстві: такі апарати, як перша машина або телеграф, були відомі в лабораторіях, але їх не вжито на практиці.

Психологія, покликана практикою засвідчити істинність свого мислення, яка намагалася не стільки роз'яснити психіку, скільки усвідомити її та оволодіти нею, визначала принципово інше положення практичних дисциплін у структурі науки, ніж давня психологія.

Відчуття – відображення властивостей предметів об'єктивного світу, яке виникає при їх безпосередньому впливі на рецептори.

У межах рефлексорної концепції І. П. Павлова і І. М. Сеченова було проведено різноманітні дослідження, які показали, що відчуття за своїми фізіологічними механізмами є цілісними рефlekсами, що об'єднують прямими й зворотними зв'язками периферичні й центральні відділи аналізатора. Різноманіття відчуттів відображає якісне різноманіття навколишнього світу. Класифікація відчуттів може бути різною, значного поширення набув поділ за модальністю, де виділяють відчуття зорові, дотикові, слухові та ін. Англійський фізіолог Ч. Шерінгтон виділив три класи відчуттів:

1) екстероцептивні, що виникають при впливі зовнішніх подразників на рецептори, розташовані безпосередньо на поверхні тіла;

2) інтероцептивні, що сигналізують з допомогою спеціалізованих рецепторів про перебіг обмінних процесів усередині організму;

3) пропріоцептивні, що відображають рух і відносне положення тіла внаслідок роботи рецепторів, розташованих у м'язах, сухожиллях і суглобових сумках. Відчуття виникають у процесі філогенезу на основі елементарної дратівливої реакції на подразники, відображаючи тим самим об'єктивний зв'язок між абіотичними й біотичними факторами середовища.

Сприйняття – цілісне відображення предметів, подій і ситуацій, що виникає під час безпосереднього впливу подразників на поверхневі рецептори органів чуття. Разом з процесом відчуття сприйняття сприяє безпосередньо чутливій орієнтації в навколишньому світі. Великий внесок у вивчення сприйняття зробив І. М. Сеченов, досліджуючи рефлекторну концепцію психіки.

Важливе значення мають роботи гештальтпсихології, які показали обумовленість найбільш значущих феноменів сприйняття (наприклад, константності) незмінними відносинами між компонентами перцептивного образу. Дослідження рефлекторної будови сприйняття дало початок створенню теоретичних моделей сприйняття, де велике значення мають еферентні, у тому числі рухові, процеси, які підлаштовують роботу перцептивної системи до характеристик об'єкта (О. М. Леонтьєв).

У дослідженнях використовуються такі методи, як спостереження й експеримент, емпіричний аналіз і моделювання. Сприйняття пов'язане з мисленням, увагою, пам'яттю, спрямовується мотиваційними чинниками і має певне афективно-емоційне забарвлення.

Поштовхом до експериментального дослідження почуттів стала теорія емоцій Джемса – Ланге. Відповідно до цієї теорії емоції відіграють роль осягнення фізичних органічних трансформацій, породжених сприйняттям обставин. Цінність теорії Джемса – Ланге полягала в наявності широкого простору для фізичних способів вивчення функцій органів чуттів.

Як об'єктивні показники почуттів застосовувалися збої в диханні (щільність, глибина, форма дихання, тривалість вдиху й видиху), у кровообігу (частота пульсу, кров'яний тиск, обсяг судин, склад крові, кардіограма), інші вегетативні показники: рівень обміну, слиновиділення, потовиділення, хімічний склад слюни, температура шкіри. Серед технічних засобів для фіксації дихання використовувалися пневмографія й апарат для запису потоку повітря. Загальним результатом більшості початкових експериментальних досліджень (А. Моссо, Ш. Фере та ін.) був висновок про те, що при відчутті насолоди всі фізичні ознаки збільшуються, посилюються, а при відчутті невдоволення – зменшуються й послаблюються.

Експерименти Г. Фехнера були об'єднані в основному з естетичним оцінюванням різноманітних геометричних конфігурацій (прямокутників, трикутників, еліпсів та ін.). Надалі всі ці методи застосовувалися в лабораторії В. Вундта. Результатом аналогічних досліджень було структурування для кожного з випробуваних афективних кривих задоволення й невдоволення. Крім двох основних методів використовували будь-якого роду опитувальники, фото- і кінозйомку з метою фіксування міміки обличчя, положень тіла та інших виразних рухів, що супроводжують почуття суб'єкта.

До початку ХХ ст. було виведено на дослідну базу ще одну сферу психології, яка разом з іншими науками (фізіологією й нейрофізіологією, психофізіологією й нейропсихологією) протягом усього наступного періоду дала змогу знайти інші своєрідні методи для розкриття природи емоцій.

Початкові дослідження зробили Ф. Гальтон і В. Вундт одночасно. Експерименти Ф. Гальтона стосувалися встановлення часу асоціативних процесів, а також змістовного складу асоціацій, що в подальшому вплинуло на розуміння особливостей пам'яті.

Особливу увагу процесу пам'яті й асоціацій у своїх роботах приділив Г. Еббінгауз, виокремивши три способи запам'ятовування:

1) метод глибокого заучування полягав у неодноразовому відтворенні великого ряду складів до повного, безпомилкового їх повторення;

2) метод економії давав змогу виявити, якою мірою кожне нове відтворення полегшує безпомилкове повторення першого завченого ряду складів;

3) метод коригування передбачав користування підказкою тоді, коли випробуваний переривався або помилявся.

Кількісними критеріями були кількість відтворень, загальний час, витрачений на заучування великого ряду складів, кількість помилок, поправок або підказок. Г. Еббінгауз визначив кілька закономірностей діяльності пам'яті. Було виявлено, що складність заучування є порівнянною з обсягом, кількість завчених предметів та обсяг інформації зменшуються. Зниження швидкості заучування може привести до збільшення загального часу, потрібного для глибокого відтворення, тобто результативнішим є більш швидке заучування матеріалу.

Незабаром після експериментів Г. Еббінгауза вивчати пам'ять почали практично у всіх психологічних лабораторіях світу. Застосування методів для нових завдань вивчення, проникнення їх в особливі галузі психології спричинили різні перебудови початкових методів дослідження пам'яті.

М. Мюллер і Р. Шуман переміщували випробуваного для уточнення відчуття в різні приміщення, що підвищувало надійність і правильність експериментальних даних, і запровадили новий спосіб дослідження пам'яті – метод відгадування (М. Мюллер і Ф. Пельценер).

Е. Мейман – основоположник експериментального дослідження смислової пам'яті. Визначив мету – створити такі ряди для заучування, які були б нескладними для їх числового поділу.

Е. Мейман виявив вплив сенсу слів і зв'язку, використовуючи спочатку ряди римованих складів, потім ряди слів, об'єднаних за змістом. Пам'ять відображає завчений матеріал у перебудованому вигляді. Пам'ять не є фотографічним відображенням попередніх вражень, пов'язаних з автоматичними асоціаціями; виявляє схильність до об'єднання й узагальнення образів і понять.

На початку XIX ст. поступово стали формуватися нові підходи до психіки. Тепер уже не стільки механіка, скільки фізіологія сприяє розвитку психологічного знання. На основних стадіях провідною позицією фізіології був «анатомічний початок». Функції вивчалися з огляду на їх підпорядкованість структурі органа, його анатомії. Метафізичні погляди давньої епохи фізіологія передавала мовою досвіду.

Англійський невролог Ч. Белл, французький фізіолог Ф. Мажанді, американський психолог Г.-С. Холл і німецький фізіолог Ф. Мюллер сформувавши рефлекторний напрям. Успішний розвиток психофізіології був пов'язаний із застосуванням методу спостереження за самим собою (інтроспекції). Роботи Г. Л. Гельмгольца «Вчення про слухові відчуття» і «Фізіологічна оптика» є основою сучасної фізіології органів чуттів.

Думка про те, що психічні явища залежать від деякої встановленої закономірності, а саме, наукового дослідження й математичного способу визначення, отримала назву «психофізика», засновником якої був німецький фізіолог Г. Фехнер (1801–1887).

Фізіолог М. Вебер (1795–1879) експериментально довів математично виражену кореляцію між фізичними імпульсами й чуттєвими реакціями. Закономірності, виявлені Г. Фехнером і М. Вебером, справді описували співвідношення психічних і фізичних явищ.

За експериментальною фактурою рефлекторна модель Декарта стала правдоподібною завдяки тому, що було показано відмінності між дотикальними (сенсорними) і руховими (моторними) нервовими шляхами, що ведуть до спинного мозку. Це відкриття продемонстрували лікарям і натуралістам І. Прохазка, Ф. Мажанді і Ч. Белл, що дало змогу інтерпретувати механізм зв'язку нервів за допомогою так званої рефлекторної дуги, наелектризованість одного плеча якої є закономірною і приводить у дію друге плече, викликаючи м'язову реакцію. Поряд з теоретичною (для фізіології) і практичною (для медицини) це відкриття відіграло важливу методологічну роль, а з допомогою експериментального методу доводило підпорядкованість функцій організму, що стосуються його поведінки в навколишньому середовищі, фізичному субстрату, а не розуму (або душі) як особливій безтілесній субстанції.

Австрійський анатом Ф. Галль (1758–1829) запропонував оригінальну «карту головного мозку», відповідно до якої різні здатності розташовуються в певних ділянках мозку.

Головні представники французької соціологічної школи К. Сен-Сімон, О. Конт, Е. Дюркгейм розкривали особливості впливу суспільства на становлення й розвиток особистості. Наприклад, центральними складовими вчення К. Сен-Сімона були такі положення:

1) історія людського соціуму проходить три етапи, яким відповідають різноманітні способи мислення: політеїзм і рабство, теїзм і феодалізм, позитивізм та індустріалізація;

2) використовуючи методи наукового позитивізму, можна виявляти закони суспільного модифікування і громадської організації;

3) розвиток сучасного соціуму й керування ним повинні знаходитися в руках дослідників і промисловців, оскільки чиновники, юристи та представники релігійних конфесій за своїм походженням є непродуктивними й паразитичними;

4) криза сучасного соціуму, яка може виникнути внаслідок нової віри, що базується на позитивізмі, знаходиться під контролем соціологів.

На думку філософа О. Конта, який запропонував поняття «соціологія», соціологія є апогеєм наук, має формуватися як аналіз, реалізовуватися з огляду на суспільну динаміку і громадську статику. Філософ О. Конт вивчав діяльну роль соціальних інститутів у врегулюванні громадського порядку.

Е. Дюркгейм сферою соціології вважав вивчення суспільних явищ, а не індивідуумів; уважав, що соціум має свої реалії, які не об'єднуються з впливами й мотивами суб'єктів, і що індивіди розвиваються в навколишньому середовищі й обмежуються ним.

У праці «Метод соціології», опублікованій 1895 року, Е. Дюркгейм писав, що закон є суспільним явищем, уособленим у формальних зашифрованих правилах, і не залежить у своєму житті від конкретних особистостей або будь-якої дії з його реалізації.

Він писав про те, що елементарні релігії уособлювали ідею соціуму, а священні предмети ставали такими тому, що символізували єдність. Релігійна культура містила такі колективні цінності, як цілісність соціуму та його оригінальність. Культурні ритуали були спрямовані на зміцнення суспільних цінностей і підтримку єдності суб'єктів.

Е. Дюркгейм вивчав універсальні функції культурних систем у зв'язку з цілісністю соціуму як такого. Учений уважав, що схемами таких основоположних категорій людської ідеї, як число, час і простір, були риси громадської організації. Стосовно проблем політики він виявляв занепокоєння через небезпеку для суспільства, що йде від людей, які не відчують, що суспільні норми є важливими для них. Е. Дюркгейм уважав, що привабливість соціалізму для робітничого класу пов'язана з протестом проти дезінтеграції консервативних громадських зв'язків і цінностей, а не з бажанням знищувати особисте майно як таке.

У період кризи нового підходу до дослідження внутрішнього світу суб'єкта німецький філософ В. Дільтей (1833–1911), представник «філософії життя», виступив з критикою традиційних філософських шкіл з претензіями на нове світорозуміння, створене в самому житті, цієї єдиної дійсності, досліджуваної з допомогою творчих інстинктів і геніальної інтуїції. Головний психологічний трактат – «Описова психологія» (1894 р.).

Згідно з ученням В. Дільтея всі науки про дух мають ґрунтуватися на психології. Природнича належність психології, особливо під час її становлення як автономної науки, набуває у В. Дільтея негативного

забарвлення. Критиці піддалися позиції психології, яку В. Дільтей називає пояснювальною, її припущення в зображенні елементів – атомів та їх асоціацій тощо, які не можна аргументувати. Її об'єктом не була всебічність людської природи – пояснювальна психологія не може розтлумачити справжнє життя душі тому, що займається мізерними явищами й інтерпретує їх помилково. Природничі науки мали в розпорядженні факти, які передаються ззовні за допомогою відчуттів як поодинокі явища. У психології факти висувуються зсередини як живий зв'язок внутрішнього життя, як щось споконвічне.

Антитеза розуміння й пояснення – основний методологічний принцип описової психології. Це протиставлення стало видом критики натуралізації в психологічному вивченні, яка властива природничо спрямованій психології. Осмислення як метод психології є принципово відмінним від інтроспекції. Об'єктами описової психології є культурна людина й повнота готового внутрішнього життя. Вона має бути описана, осмислена й проаналізована у всій своїй єдності.

Принципи В. Дільтея набули розвитку в духовно-науковій психології Е. Шпрінгера (1882–1963). Її завданнями стали вивчення відношення персональної духовної структури особистості до структури об'єктивного духу й виявлення видів смислової спрямованості, що мають назву «форми життя».

Е. Шпрінгер виокремлює шість видів об'єктивних цінностей: абстрактні, економічні, естетичні, громадські, політичні, культові.

Рефлекси (від лат. *reflexus* – повернений назад, відбитий) являють собою реакції організму, викликані центральною нервовою системою при подразненні рецепторів агентами внутрішнього або зовнішнього середовища; виявляються у виникненні або трансформуванні функціональної діяльності органів і всього організму.

Поняття «рефлекс» було вперше висунуто французьким філософом Р. Декартом. Ще в період древньої медицини виявилось диференціювання моторних дій людини на довільні, що викликають участь свідомості в їх реалізації, і мимовільні, що реалізуються без участі свідомості. Учення Р. Декарта про рефлексорний принцип нервової діяльності базується на знаннях про будову мимовільних рухів. Весь процес нервового акту, який характеризується автоматизмом і мимовільністю, полягає в порушенні чуттєвих впливів по периферичним нервам до мозку і від мозку до м'язів.

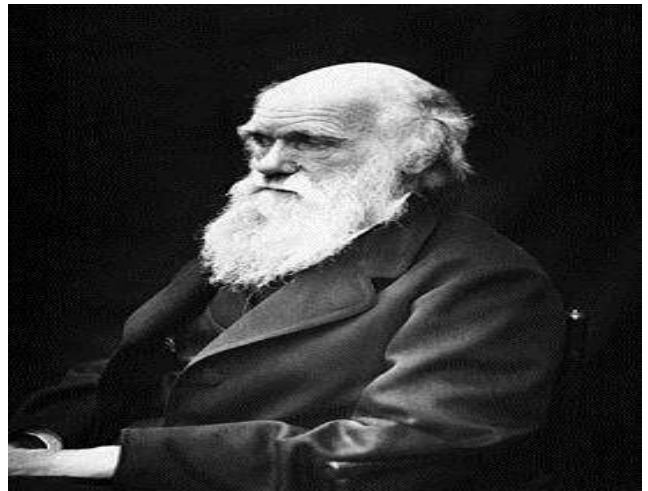
Найголовніший унесок у вчення про рефлекс і рефлексорний апарат зробили Ч. Белл і Ф. Мажанді. Вони виявили, що всі чуттєві (аферентні) волокна входять у спинний мозок до складу задніх корінців, а еферентні (моторні) виходять зі спинного мозку у складі передніх корінців. Це відкриття дало змогу англійському лікарю і фізіологу М. Холлу аргументувати чітку думку про рефлексорну дугу й широко застосовувати вчення про рефлекс і рефлексорну дугу в клініці.

До другої половини XIX ст. розширюється пізнання загальних елементів у структурах як рефлекторних (мимовільних), так і довільних рухів, що належать до результатів психічної діяльності головного мозку і протиставляються рефлекторним.

І. М. Сеченов у роботі «Рефлексы головного мозга» (1863 р.) стверджував, що «всі акти свідомого і несвідомого життя за способом походження рефлексивні». Він аргументував міркування про універсальне значення рефлекторного принципу в діяльності спинного й головного мозку як для мимовільних, автоматичних, так і довільних рухів, пов'язаних з участю свідомості й психічної діяльності мозку. Науковими роботами Ч. Шеррінгтона, Н. Е. Введенського, А. А. Ухтомського, І. С. Беріташвілі доведено судження про координацію й об'єднання рефлекторних реакцій деяких дуг у функціональній діяльності органів на основі взаємодії збудження й гальмування в рефлекторних центрах. У визначенні механізмів рефлекторної діяльності важливу роль відіграє вчення про гістологічну організацію нервової системи. Іспанський гістолог С. Рамон-і-Кахаль науково довів, що нейрон є структурною й функціональною одиницею нервової системи.

У праці «Происхождение человека и половой отбор» (1871 р.) Ч. Дарвін спеціально вивчав питання про місце людини в органічному світі і виявив, що людина походить у процесі еволюції від нижчих тваринних форм. В іншій праці «Выражение эмоций у человека и животных» (1872 р.) Ч. Дарвін за допомогою еволюційного вчення аргументував ідею єдності генезису виразних рухів, що супроводжують відчуття страху, ворожості, подиву тощо у тварин і людини, виявив їх адаптаційне значення. Ідея пристосувального сенсу психіки виявилася в психології. Висловлена також Г. Спенсером, ця ідея започаткувала новий підхід до дослідження психіки як основного засобу пристосування до середовища.

Теорія еволюції сильно вплинула на психологію, а виявлені Ч. Дарвіном закони розвитку в органічному світі поставили перед психологією завдання визначення рушійних сил психічного дозрівання, зокрема, по відношенню до людини. Виникало також питання про порівняння психіки тварин і людини. У працях Ч. Дарвіна подібні проблеми вперше стали науковою основою, а з їх розроблення почалося формування нових течій і підходів у психології – психології тварин, дитячої психології та психології так званих малокультурних народів.

Ч. Дарвін сконцентрував свою увагу на підтвердженні родинних зв'язків людини і тварин. Він навів порівняльно-анатомічні, ембріологічні свідоцтва генезису людини від ссавців:

- 1) спорідненість усіх систем органів;
- 2) присутність рудиментарних органів;
- 3) наявність атавізмів як прояв від предків;
- 3) формування з заплідненої яйцеклітини і схожість зародків розвитку.

Спорідненість людини і мавп:

- 1) наявність вищої нервової діяльності (ВНД);
- 2) прояв емоцій і почуттів;
- 3) застосування знарядь праці;
- 4) спорідненість клінічних проявів: хвороби, групи крові та ін.;
- 5) генезис від спільних предків.

Крім теорії розвитку тваринного світу Ч. Дарвін розробив теорію еволюції рослин. Подібно тваринам рослини протягом свого життя перебувають під впливом генетичних факторів, які переходять у спадок. Зберігаються лише адаптовані види, здатні до неодноразового розмноження.

Учений заклав основи еволюційного вчення про генезис і непостійність тваринного й рослинного світу. Унаслідок експериментальних спостережень він аргументував головний принцип життя: виживають лише такі види, які легше пристосовуються до середовища проживання, видозмінюють свої спадкові характеристики відповідно до цього і є здатними до продуктивного розмноження.

Органи чуттів – це спеціальні органічні структури, що знаходяться на тілі і всередині організму, призначені для сприйняття зовнішньої інформації, її перероблення і зберігання. Органи чуттів містять:

- 1) рецептори, розміщені на поверхні органа, призначені для сприйняття подразників будь-якої природи й реорганізації їх у нервові імпульси;

- 2) нервові шляхи – спеціалізовані нервові волокна, які проводять збудження, одержані від різноманітних рецепторів, у певні відділи мозку й назад;

- 3) відділи центральної нервової системи (ЦНС), призначені для перероблення інформації, що надходить від подразника до відповідного органа й навпаки.

Органи чуттів також називають сенсорними органами, які входять до складу загальної сенсорної системи сприйняття інформації, що надходить.

На думку І. П. Павлова, сенсорна система – частина нервової системи, що відповідає за сприйняття й перетворення інформації, яку отримуємо від внутрішніх або зовнішніх подразників.

Провідні нервові шляхи можна поділити на такі:

1) аферентні – проходження нервового збудження від рецептора до конкретного відділу головного мозку;

2) еферентні – проходження нервового імпульсу від центральної нервової системи до периферії.

Існують п'ять органів чуттів людини, які визначають її зв'язок з навколишньою дійсністю. Ці органи можуть бути контактними (при прямому контакті з подразником) і дистантними, які реагують на віддалені подразники:

- контактні: смак і дотик;
- дистантні: зір, слух і нюх.

Діяльність кожного з органів чуттів являє собою елементарний психічний процес – відчуття. Сенсорна інформація від зовнішніх подразників надходить до центральної нервової систему двома шляхами:

1) характерні сенсорні шляхи:

- зір – через сітківку, латеральне колінчатє тіло й верхні горбки чотиригорб'я в первинну і вторинну зорову кору;
- слух – через ядра завитка і чотиригорб'я, медіальне колінчатє тіло в первинну слухову кору;
- смак – через довгастиий мозок і таламус у соматосенсорну кору;
- нюх – через нюхову цибулину й піріформну кору в гіпоталамус і лімбічну систему;
- дотик – через спинний мозок, стовбур мозку і таламус в соматосенсорну кору;

2) неспецифічні сенсорні шляхи: больові й температурні відчуття, розташовані в ядрах таламуса і стовбура мозку.

Диференціальна психологія (від лат. *differentia* – відмінність) – галузь психології, яка вивчає психологічні відмінності між індивідами, між групами людей, а також причини і наслідки цих відмінностей. Передумовою розвитку диференціальної психології стало впровадження в психологію експерименту, а також генетичних і математичних методів. Диференціальна психологія складалася під прямим впливом практики – педагогічної, медичної, інженерної. Початок її розробленню поклав Ф. Гальтон, який створив кілька методів і приладів для вивчення індивідуальних особливостей, у тому числі для їх статичного аналізу.

Термін «диференціальна психологія» увів німецький психолог В. Штерн у роботі «Про психологію індивідуальних відмінностей» (1900 р.).

Першими великими представниками нового напрямку були А. Біне, О. Ф. Лазурський, Дж. Кеттел та ін.

Основним методом диференціальної психології стали тести. Спочатку використовувалися індивідуальні тести, а потім групові, які застосовувалися для визначення розумових відмінностей, а з винаходом тестів проєктивних – для вимірювання інтересів, установок на певний об'єкт, емоційних реакцій.

У процесі оброблення тестів методами факторного аналізу визначаються фактори, що сигналізують про загальні властивості інтелекту або особистості. На цій підставі встановлюються кількісні варіації в психологічних властивостях різних індивідів. Найбільшої популярності набули дві теорії:

1) теорія двох факторів Ч. Спірмена, згідно з якою в будь-якому виді діяльності представлена як загальний для кожної з них фактор, так і специфічний, необхідний лише для певного виду діяльності;

2) мультифакторні теорії (Л. Терсон, Дж. Гілфорд та ін.).

Раніше вирішальне значення приписувалося спадковості і дозріванню організму, а залежність індивідуально-психологічних особливостей від конкретного способу життя особистості, соціально-економічних умов її розвитку ігнорувалася. Останнім часом для диференціальної психології є характерним інтенсивний розвиток нових підходів і методів, як експериментальних, так і математичних. Разом з розумовими відмінностями між індивідами широко досліджуються відмінності творчих та організаційних здібностей, загальної структури особистості, мотиваційної сфери. Значне місце відводиться виявленню кореляцій між психологічними властивостями, з одного боку, і фізіологічними й біохімічними – з іншого. Факти й висновки, отримані диференціальною психологією, мають дуже велике значення для вирішення багатьох практичних завдань (наприклад: добір і навчання персоналу, діагностика й прогнозування розвитку окремих властивостей, схильностей, здібностей індивідів та ін.).

Дитяча психологія почала розвиватися наприкінці XIX ст. Кожен вік, на думку дослідників того часу, характеризується певними змінами структури особистості. Предметом дитячої психології є дитина від народження до підліткового віку. Згодом було визначено, що розвиток особистості не закінчується в підлітковому віці, тому дитяча психологія стала основним положенням у розвитку вікової психології. Розвиток у період дитинства вважається найактивнішим і найпотужнішим. Саме в цьому віці розвиваються процеси, які впливають на подальше життя людини.

Сучасна дитяча психологія – це галузь психології, яка відстежує розвиток і поступове змінення психічних процесів дитини, формування її особистісних характеристик.

Особливе місце в дитячій психології займає дослідження поведінки дитини в грі, початковому навчанні й різних видах трудової діяльності. Зазвичай дитяча психологія перебуває в тісному зв'язку з педагогічною психологією. Пояснюється це тим, що період дитинства охоплює життя людини від народження до підліткового віку. Головна мета дитячої психології – розроблення психодіагностичних методів, що визначають рівень пізнавального розвитку, характерний для певного віку.

Педагогічна психологія – це психологічна галузь, що досліджує розвиток дитини в процесі навчання й виховання. Педагогічна психологія складається з трьох розділів: психологія навчання, психологія виховання і психологія педагогічної діяльності. Розвиток педагогічної психології відбувався в три етапи, кожен з яких характеризувався різними нововведеннями.

На першому етапі (середина XVII ст. – кінець XIX ст.) Г. Песталоцці запропонував психологізацію педагогіки, за що цей етап отримав назву «загальнодидактичний». Наприкінці цього етапу основними були праці К. Д. Ушинського, який уважав, що «якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона насамперед має пізнати її у всіх відносинах» (з праці «Человек как предмет воспитания»). З кінця XIX ст. і аж до 1950 р. педагогічна психологія має статус самостійної науки, і всередині неї формується наука про дітей – педологія, яка після тривалої критики була заборонена 1936 р. з формулюванням «О педологических нарушениях в системе наркомпросов».

Третій етап розпочався в середині XX ст. і триває досі. Він характеризується значними дослідженнями в області педагогічної психології. 1954 року Б. Ф. Скіннер запропонував програмоване навчання, яке згодом зазнало алгоритмізації.

У 1970–1980 рр. виникло проблемне навчання. Д. Б. Ельконін і В. В. Давидов запропонували теорію розвивального навчання. Нині ретельно досліджується поведінка дитини в колективі однолітків, розробляються новітні методики навчання «важких» дітей.

Предмет педагогічної психології – ті факти й механізми інтелектуального розвитку людини, які представляють її як суб'єкта навчальної діяльності.

Зоопсихологія від грец. *zoon* – тварина, *psyche* – душа, *logos* – вчення) – наука, що вивчає психіку тварин, прояви й закономірності психічного відображення на певному рівні. Зоопсихологія досліджує розвиток психічних процесів на стадії онтогенезу, походження психіки та її розвиток у процесі еволюції, а також біологічні передумови й передісторію виникнення людської свідомості. Зародження наукової зоопсихології відбулося наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. і пов'язано з іменами Ж. Л. Бюффона і Ж. Б. Ламарка, пізніше психічну активність тварин вивчав Ч. Дарвін. У Росії основоположниками цього напрямку були В. А. Вагнер і К. Ф. Рульє, які в XIX–XX ст. започаткували матеріалістичний еволюційний напрям у зоопсихології. Цей напрям у подальшому набув розвитку в роботах зоопсихологів, які виступали проти антропоморфічних ідей. При цьому психіка тварин вивчалася в діалектичній єдності з їх зовнішньою руховою активністю, завдяки якій відбувається встановлення всіх життєво необхідних зв'язків з навколишнім середовищем. Первинний та основний розвиток психіки відбувається в процесі онтогенезу і філогенезу. У процесі онтогенезу, тобто індивідуального розвитку,

поведінка тварин формується спільно з процесами навчання. Навчання у тварин – це набуття та накопичення індивідуального досвіду, а також удосконалення й видозмінення інстинктивної складової психічної діяльності в певних умовах проживання. Інстинктивна поведінка тварин не потребує повторення, зберігається без систематичного підкріплення й характеризується стійкістю. У процесі філогенезу відбувається формування вроджених, спадково закріплених для всіх представників виду компонентів поведінки, які становлять основу життєдіяльності.

Психічна діяльність тварин відрізняється від людської тим, що вона повністю обумовлюється біологічними факторами. У цьому полягає зв'язок зоопсихології з етологією та іншими біологічними науками. Досягнення сучасної зоопсихології є особливо значними в дослідженнях, проведених для вивчення психічної регуляції поведінки вищих ссавців.

Е. Б. Тітченер, відомий за життя як батько експериментальної психології в Америці, надав психології науковий статус. Він сформував оперативні способи й науковий апарат і наполягав на необхідності скрупульозної підготовки експериментальних психологів. Зображував об'єкт психології у вигляді системи примітивних усвідомлюваних станів (відчуттів, уявлень, сприйняття), з яких створюється все різноманіття внутрішнього життя.

Завдання психології, на думку Е. Б. Тітченера, – це не аналіз ролі інтелекту в поведінці, а розкриття простих структур свідомості, що не піддаються подальшому поділу, визначення законів інтеграції цих елементів, а також зв'язку психологічних складових з фізіологічними процесами. Центральним методом психології в цьому випадку є аналітична інтроспекція, у якій від спостерігача, який бере участь в експерименті, потребується зображення елементів свідомості не в поняттях зовнішніх предметів, а в поняттях почуттів.

Структурна школа, що виникла як результат праць Е. Б. Тітченера, вважає своїм об'єктом свідомість, що досягається за допомогою інтроспекції. Під інтроспекцією потрібно розуміти не звичайне самоспостереження, а особливу, що формується спеціальним тренінгом, здатність зображати явища свідомості як такі, що абстрагуються від зовнішніх об'єктів. Е. Б. Тітченер виокремив три категорії складових: відчуття (елементарний процес, що характеризується якістю, інтенсивністю, чіткістю, роботою), образ відчуття. Відхиляючи висновки вюрцбургської школи про те, що справжнє мислення є незалежним від образів, учений висунув контекстну теорію сенсу, відповідно до якої будь-яке знання про предмет ґрунтується на комплексі емоційних елементів.

Структурний метод Е. Б. Тітченера значно вплинув на становлення основних течій того часу й сформував напрямок психологічної думки, що мав назву структуралізм.

Група вчених на чолі з німецьким психологом О. Кюльпе досліджувала на початку ХХ ст. у Вюрцбурзькому університеті (Баварія) вищі психологічні процеси (мислення, волю) за допомогою експерименту в поєднанні з видозміненим методом інтроспекції («експериментальне самоспостереження», при якому людина, що проходила випробування, ретельно спостерігала за динамікою пережитих нею відчуттів на кожній стадії виконання інструкції). До вюрцбурзької школи належали німецькі психологи К. Марбе, Н. А. Бюлер, англійський психолог Г. Уатт, бельгійський психолог А. Мішотт та інші вчені. Вюрцбурзька школа ввела в експериментальну психологію новий об'єкт аналізу виконання завдань інтелектуального характеру.

Було виявлено, що мислення є психічним процесом, закономірності якого не зводяться ні до законів логіки, ні до законів виникнення асоціацій.

Своєрідність розумових процесів пояснювалася тим, що асоціації відбираються в порівнянні з тенденціями, які створюються наявним завданням.

На противагу загальноприйнятим на той час сприйняттям представники вюрцбурзької школи дійшли висновку, що в свідомості містяться несенсорні складові (розумові дії й незалежні від чуттєвих образів смисли і значення). Тому специфікою концепції вюрцбурзької школи зазвичай вважають уведення в психологію поняття про повторне мислення. Процес мислення вивчався як зміна операцій, які іноді набувають афективної напруженості.

Роботи психологів вюрцбурзької школи поставили кілька найважливіших проблем, які стосуються якісних відмінностей між мисленням та іншими пізнавальними процесами, розкрили обмеженість асоціативної концепції, її нездатність логічно пояснити вибірковість і спрямованість актів свідомості. Але при цьому мислення без будь-яких образів («чисте» мислення) неправомірно протиставлялося іншим його формам, а залежність розумової діяльності від мовної й практичної діяльності ігнорувалася.

Ідеалістична методологія вюрцбурзької школи під впливом німецьких філософів Ф. Brentano і Е. Гуссерля перешкоджала розкриттю реальних причин психічних процесів.

Дані, отримані вюрцбурзькою школою, викликали критику з боку представників інших шкіл експериментальної психології, які також користувалися методом інтроспекції (В. Вундта, Е. Б. Тітченера, Г. Е. Мюллера), що призвело до кризи інтроспективного напряму в цілому.

Функціоналізм аналізує сприйняття з позиції перцептивного процесу. Образ сприйняття усвідомлюється як функція перцептивної системи. Ідеї функціоналізму набули свого розвитку в теорії неусвідомлюваних

умовиводів Г. Гельмгольца, на думку якого, первинних сенсорних даних мало, щоб сприймати цілісність предметів. По-перше, вони є багатозначними за своєю природою; по-друге, вони зайві, тобто не будь-яке відчуття може стати компонентом в утворенні образу предмета.

Функціоналізм – один із головних напрямів американської психології. До функціонального напрямку належать колумбійська й чиказька школи. Колумбійську школу заснував Р. Вудворт. Його основні роботи – «Динамічна психологія» (1918 р.) і «Динаміка поведінки» (1958 р.).

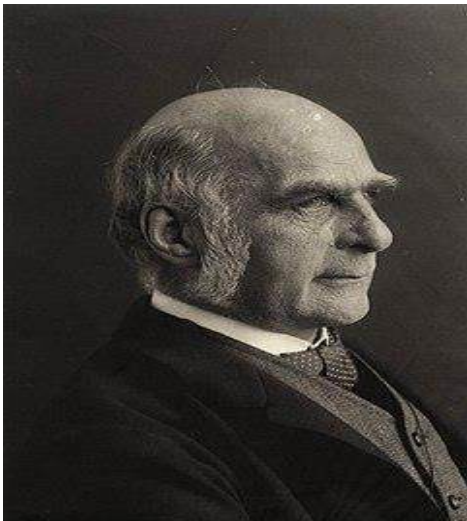
Представники чиказької школи Д. Енджі, Г. Керр використовували методи інтроспекції; об'єктивного спостереження, аналізу продуктів праці (мова, мистецтво). Чиказька школа була науково-освітньою, у ній готували майбутніх учених.

Функціоналізм намагався аналізувати всі психічні прояви з огляду на їх адаптивний характер. Це потребувало зумовити їх відношення до обставин середовища, з одного боку, і до потреб організму – з іншого.

Функціоналізм аналізує питання впливу спрямованості людини на вирішення життєво важливих складних ситуацій під кутом зору біологічно-приспосувального сенсу. Функціоналізм зародився від еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Проблема полягає не в тому, щоб пізнати, з чого створено свідомість, а в тому, щоб зрозуміти її функцію і роль у виживанні суб'єкта. Починаючи з цього часу психологія прагне зрозуміти, як встановлюються ці нові способи адаптації.

У контрасті зі структурною психологією (В. Вундт, Е. Б. Тітченер) функціоналізм потребує аналізу свідомості з огляду на її функцію в поведінці, за допомогою якої організм адаптується до суспільства.

Психічні функції аналізуються у зв'язку з організмом і його потребами, з одного боку, та оточенням, на яке спрямована поведінка, – з іншого.

Френсіс Гальтон (1822–1911) – одна з найбільш яскравих фігур у світовій психології, хоча сам себе він психологом не вважав. З Кримською війною пов'язане створення Ф. Гальтоном приладу, названого ним «геліостат», або «алтіскоп».

Однак основні інтереси вченого знаходилися в іншій площині. Головною сферою його наукових пошуків стало дослідження людських здібностей.

Фундаментальна праця «Спадковість таланту» побачила світ 1869 року, цьому передувало кілька статей аналогічного змісту.

Головне переконання Ф. Гальтона полягало в тому, що талант людини і взагалі всі психічні властивості так само успадковуються, як і її фізичні якості.

Визнання спадковості таланту неминує спрямувало думку вченого на вивчення і вимір функцій, тобто на психометричні дослідження.

Людина являє собою те, що вона про себе думає. Немає необхідності повідомляти оточенню про свою самооцінку й душевний стан, бо вони й так це відчувають. Практично це означає таке: якщо нас щось не влаштовує в нашому світовідчутті й поведінці, у ставленні до нас інших людей, треба спробувати це змінити. Але будь-яким змінам поведінки мають передувати зміни мислення. Хороший настрій і висока самооцінка сприяє успіху в справах і гармонії в людських відносинах.

На думку багатьох, Ф. Гальтона можна назвати основоположником психометричного напрямку в психології, першим серед тестологів.

1844 року на Міжнародній виставці охорони здоров'я в Кенсінгтоні Ф. Гальтон відкрив Антропометричну лабораторію. Він хотів отримати статистичні дані про обсяг людських здібностей. Лабораторія стала зразком для створення подібних лабораторій у Дубліні, Ітоні, Кембриджі та інших містах.

Ф. Гальтон розширив спектр своїх досліджень, звернувшись, зокрема, до аналізу відбитків пальців, і створив нову науку – дактилоскопію, що донині є важливим компонентом криміналістичної експертизи.

Особлива серія робіт ученого виникла в зв'язку з його психометричними дослідженнями. Це була спроба визначити існування будь-якого зв'язку між психікою і фізіогномікою людини. 1878 року Ф. Гальтон опублікував статтю «Складені портрети».

Цікаво, що методика складених портретів у модифікованій формі використовується і в наші дні. Так, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у США проводилися дослідження з вивчення привабливості людського обличчя.

Багато його ідей і розроблених ним методик стали орієнтиром для розвитку психологічної науки, і насамперед диференціальної психології.

Вільгельм Вундт (1832–1920) увів поняття «психологія» у науковий обіг наприкінці ХVІ ст. Як самостійна наука вона існує порівняно недавно – з кінця ХІХ ст. Її народження в цій якості історики датують 1879 роком, коли вперше в світі було засновано дослідну психологічну лабораторію. Цю лабораторію, перетворену згодом на інститут, заснував В. Вундт, який по праву вважається першим психологом.

1851 року В. Вундт вступив до університету в м. Тюбінген та прийняв рішення стати фізіологом, а навесні 1856 р. відправився до Берліну до І. Мюллера, щоб вивчати фізіологію.

В. Вундт став асистентом Г. Гельмгольца й працював в Гейдельберзі

до 1874 року, де остаточно сформулювалися його наукові інтереси. Тепер пріоритетним напрямом для нього стала психологія.

1858 року опубліковано першу частину «Нарисів з теорії чуттєвого сприйняття», а 1862 року книгу було опубліковано повністю, з теоретичним вступом до неї.

1863 року було видано дуже важливу роботу В. Вундта – «Лекції про душу людини і тварин», що містила дослідження з багатьох проблем експериментальної психології. 1867 року В. Вундт почав читати лекційний курс з фізіологічної психології, що фактично започаткувало науку під такою назвою.

1879 року відбулося відкриття невеликої лабораторії, у якій зібралася група співробітників, які згодом відіграли важливу роль у розвитку експериментальної психології (Е. Крепелін, О. Кюльпе, Е. Мейман, Г. С. Холл, Дж. М. Кеттелл та ін.). Через два роки лабораторія перетворилася на Психологічний інститут.

1883 року став виходити перший науковий психологічний журнал під назвою «Філософські дослідження», 1905 року назву змінили на більш адекватну – «Психологічні дослідження».

Психологічна концепція Вундта була структуралістською, оскільки свідомість було розбито на психічні елементи подібно до того, як матерія ділиться на атоми. Такими елементами для В. Вундта були відчуття, образи й почуття.

Фізіологи Е. Вебер і Г. Фехнер в середині ХІХ ст. розробляли методи вивчення абсолютних і розрізнявальних порогів чутливості, досліджували логарифмічну залежність приросту сили відчуття від сили фізичного впливу.

Дослідження В. Вундта велися за широкою тематикою: відчуття; час реакції на різні подразники, мова, емоції, увага; сприйняття кольорового контрасту, периферичний зір, ефекти післяобразів і засліплення яскравими кольорами, об'ємний зір, оптичні ілюзії і т. д. Намагався експериментально довести трикомпонентну теорію емоцій: будь-яка емоція відрізняється від усіх інших вираженістю трьох характеристик: задоволення / незадоволення, напруження / розслаблення, збудження / спокій.

Свої новаторські роботи з експериментального дослідження вищих психічних функцій (пам'яті) почав у Берліні Герман Еббінгауз (1850–1909).

Поштовхом до початку досліджень став випадок, коли Г. Еббінгауз знайшов у одного паризького букініста книгу Густава Фехнера «Елементи психофізики» (1860 р.). Читання цієї книги привело його до розуміння того, що пам'ять можна вивчати кількісними методами, так само, як і шкірні відчуття. Як прихильник асоціативної психології Г. Еббінгауз уважав, що, вивчаючи кількість повторень, необхідних для заучування, можна експериментально досліджувати пам'ять, оскільки повторення – це головна умова закріплення асоціацій.

Г. Еббінгауз розробив такі різновиди методу: метод повного заучування, метод підказок (антиципації) і метод збереження.

Після опублікування книги Г. Еббінгауз не повертався до експериментів в області пам'яті, але в нього з'явилося багато послідовників. Г. Мюллер, Е. Мейман уперше почали експерименти із заучування усвідомленого і римованого матеріалу й дійшли висновку, що пам'ять – це не механічний процес асоціювання, а процес, у якому проводиться смислова робота з матеріалом.

Г. Мюллер удосконалив процедуру експерименту (розділив ролі випробуваного й експериментатора, удосконалив спосіб подання стимулів, використав метод попарного подання стимулів). Учений також досліджував пам'ять, показуючи активний, немеханічний характер відображення інформації, вплив психічних станів на результат заучування, закономірності забування.

Е. Мейман у своїй діяльності основну увагу приділяв прикладному аспекту вікової психології та педології, оскільки вважав головним завданням педології розроблення методологічних основ навчання дітей.

У теоретичних підходах він запропонував свою періодизацію психічного розвитку, критерієм у якій є вже не абстрактні способи добування їжі, а етапи інтелектуального розвитку.

1. Від народження до 7 років – стадія фантастичного синтезу. На цій стадії діти узагальнюють окремі відчуття без будь-якої системи та логіки, тому одержувані ними поняття часто далекі від реальності. Оскільки інтелектуальна інтеграція в цьому віці ще погано розвинена, її результати доповнюються уособленням і «відчуванням», тобто даними інтеграції чуттєвого тону відчуттів.

2. Від 7 до 12 років – стадія аналізу. На цій стадії можна починати систематичне навчання дітей, оскільки основним процесом тут є не інтеграція, а диференціація – розкладання загальних понять, знань, які дитина намагається усвідомити, на частини і формування адекватного уявлення про ці частини.

3. Від 12 до 16 років – стадія розумового синтезу. На цьому етапі у підлітків формується операціональне мислення, вони можуть інтегрувати окремі поняття, засвоєні на попередньому етапі, та отримувати наукові уявлення про навколишній світ.

Е. Мейман уважав, що вікова психологія повинна вивчати не тільки стадії та вікові особливості психічного розвитку, а й індивідуальні варіанти розвитку, наприклад питання дитячої обдарованості й відсталості, вроджені схильності дітей. При цьому навчання й виховання мають ґрунтуватися як на знанні загальних закономірностей, так і на розумінні особливостей психіки конкретної дитини.

У таб. 2 подано загальну характеристику основних напрямів і психологічних шкіл XIX ст.

Основні напрями та школи XIX ст.

Школа	Психологи	Предмет і завдання психології	Зміст психіки	Метод дослідження
Структуралізм	Е. Тітченер	Вивчення структури свідомості	Елементи психіки	Удосконалена інтроспекція
Вюрцбургська	О. Кюльпе Н. Ах К. Бюлер О. Зельц	Вивчення динаміки пізнавальних процесів і факторів, що на неї впливають	Елементи психіки, розумові образи та їх значення, установка	Метод систематичної експериментальної інтроспекції
Функціоналізм	Ф. Brentano К. Штумпф В. Джемс Д. Дьюї Д. Енджелл Р. Вудвортс	Дослідження психічних актів, спрямованих на будь-який предмет або дію, що виконують певну функцію	Інтенціональні акти. Потік думок і переживань, серед яких виокремлюються ті, що належать до зовнішнього світу; потік активності, що поєднує суб'єкта та об'єкт	Спостереження, аналіз продуктів діяльності
Французька	Т. Рібо П. Жане Е. Дюркгейм Л. Леві-Брюль Г. Тард	Вивчення фактів і закономірностей психічного життя. Основним об'єктом є особистості з пограничними психічними станами, соціальні групи різного рівня	Свідомий і несвідомий рівні психіки, змістом яких є знання про світ і себе	Клінічний і крос-культурний методи
Описова психологія	В. Дільтей Е. Шпрангер	Опис й аналіз психічних явищів як окремих процесів життєвого цілого, втілених у духовних, культурних цінностях	Цілісні й цілеспрямовані душевні процеси	Осягнення, основою якого є аналіз безпосередніх переживань Я

Лекція 8. РОСІЙСЬКА ПСИХОЛОГІЯ ХІХ ст. – ПОЧАТКУ ХХ ст.

*Зародження матеріалістичних напрямів у російській психологічній науці.
Погляди на духовну діяльність людини (М. В. Ломоносов та ін.).
Визначення місця психічних явищ у навколишньому середовищі.
Декабристи (О. І. Герцен, В. Г. Белінський, М. О. Добролюбов,
М. Г. Чернишевський), їх погляди на психічну діяльність.
Філософсько-етична думка в російській літературі (М. В. Гоголь,
Л. М. Толстой, Ф. І. Достоевський). Розвиток природознавства.
Мовознавство – одне із джерел психологічних знань*

Економічний і культурний підйом Росії після реформ Петра I сприяв розвитку прогресивної соціально-філософської та наукової думки. Росія висуває одного з відомих природничників – М. В. Ломоносова, який підтримував природничо-науковий підхід до психіки людини.

О. М. Радищев пише трактат «О человеке, его смертности и бессмертии», який складається з двох частин. У першій частині філософ описує внутрішні процеси людини, у другій – наводяться аргументи на користь безсмертя душі. Визначаючи місце психічних явищ у всесвіті, О. М. Радищев брав за основу принципи матеріалістичного монізму й детермінізму. Він уважав, що психічні явища, які відбуваються в просторі, є уособленими в просторових структурах, а також розмірковував про «незліченну матеріальність різноманітності».

Погляд на актуальність, відчуття й мислення як рівні цілісної матеріальної «сходинки» свідчить про об'єднання поглядів матеріалістичного монізму, що виник у ХVІІ ст., з принципом еволюції, затвердженим у ХVІІІ ст.

Уважаючи, що мислення є «найважливішою якістю» людини, О. М. Радищев піддав критиці роботи К. Гельвеція за нехтування якісними відмінностями між мисленням і відчуттям. Мав розбіжності з К. Гельвецієм у поглядах на детермінацію інтелектуальних здібностей. Так само, як і Д. Дідро, О. М. Радищев доводив, що розвиток інтелектуальних якостей індивідуума залежить не тільки від впливу навколишнього середовища, але й від фізичної організації, виокремлював інтелектуальний розвиток народу в цілому від розвитку конкретної людини, що обумовлюється різними умовами.

Збіжність у думках О. М. Радищева і Д. Дідро свідчать про єдину логіку формування матеріалістичної ідеї. Г. В. Плеханов зазначав, що О. М. Радищев шукає ключ до психології людей в обставинах їх соціального життя. При цьому йшлося не про психологію окремого

суб'єкта залежно від суспільних причин, а про психологію великих груп людей – соціальну психологію.

З особливостей нервової діяльності людини впливає те, що вона являє собою «створення наслідувальне». Наслідування відбувається «автоматично». Акти, створені на наслідуванні, відбуваються за іншим типом, ніж дії, регульовані міркуванням. Наслідування застосовували багато правителів для «керування численним натовпом».

Представниками матеріалістичних поглядів на той час були революційні демократи: В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, Д. І. Писарев та ін. Вони знаходили в дарвінівській теорії розвитку природи, до всього іншого, і свідоцтво мінливості людського соціуму. Це стало підставою для визначення в природничих науках істинного обґрунтування свого центрального завдання – повалення експлуататорського режиму царської Росії й перетворення її на демократичну державу.

В. Г. Белінський (1811–1848) – критик, публіцист і філософ-матеріаліст. Аналізував психіку тільки як наслідок функціонування мозку. Будучи метафізиком, уважав, що світ перебуває в стані постійного закономірного еволюційного розвитку, розкрив основні принципи революційно-демократичної естетики й педагогіки.

О. І. Герцен (1812–1870), на відміну від прихильників біологічної природи психіки, визначив суспільну природу людської свідомості. Будучи також філософом-матеріалістом, був представником діалектичного матеріалізму, але пояснював це з ліберальних позицій до громадських проявів людських відносин.

М. Г. Чернишевський (1828–1889) – представник російської соціал-демократії, який досліджував проблеми філософії, соціології, етики, естетики, педагогіки та ін. Антагоніст філософського ідеалізму (І. Канта, Д. Юма, Г. Гегеля та ін.). Вихідними положеннями наукової ідеології вважав фізичну цілісність світу, його нескінченну пізнаваність.

Матеріалізм М. Г. Чернишевського містив елементи антропологізму, запозиченого з антропологічного підходу Л. Фейєрбаха – філософської тези, яка пояснює соціальне життя потребами і властивостями особистості як біологічного творіння. Ця позиція базується на аналізі людини у відриві від громадської діяльності, що свідчить про ідеалізм відносин соціальних явищ. Матеріаліст в осмисленні природи й теорії пізнання, М. Г. Чернишевський був ідеалістом в усвідомленні історії громадського формування соціуму, відстоював принципи критичного реалізму, акцентував значущість виховання й навчання для процесу розвитку ідеології та світогляду особистості.

Тема 9. БІХЕВІОРИЗМ. ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ

Вивчення предмета психології та її методів біхевіористами.

Вплив робіт Е. Торндайка на розвиток біхевіоризму.

Експериментальні програми біхевіоризму (Дж. Уотсон, Е. Газрі, А. Вайс, У. Хантер, К. Лешлі). Розроблення психопрактичного аспекту поведінки.

Виникнення операціоналізму. Характеристика когнітивного біхевіоризму (Е. Толмен). Гіпотетико-дедуктивний біхевіоризм (К.-Л. Халл).

Оперантний біхевіоризм Б. Скіннера.

Гештальтпсихологія та категорія образу. Характеристика й закони гештальтів. Взаємозв'язок гештальтизму й біхевіоризму.

Особливості феноменологічного методу. Гештальттерапия

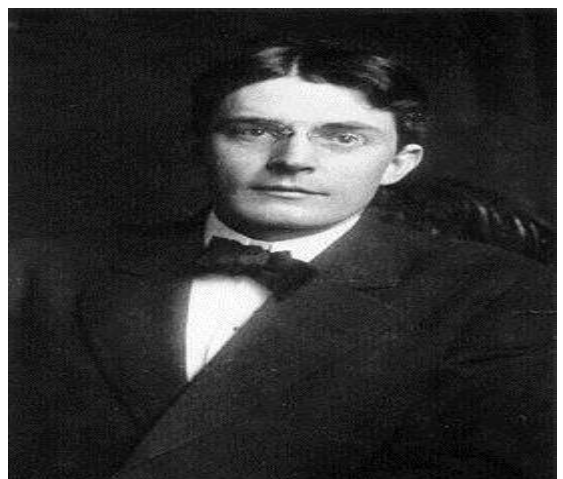
Прагнення зробити психологію об'єктивною наукою привело до утворення на початку ХХ ст. нового напрямку – біхевіоризму (від англ. *behaviour* – поведінка). Предметом вивчення біхевіоризму є індивідуальна поведінка. Появу цієї психологічної школи, однієї з найчисленніших і поширених у ХХ ст. у США, пов'язують з виходом 1913 року статті американського психолога Дж. Б. Уотсона (1878–1958) «Психологія з точки зору біхевіориста».

У цій роботі сформульовано основні положення нової психології й описано її відмінності від «старої психології», яка вивчала свідомість.

Як довели в своїх роботах А. Бен, Г. Спенсер, І. М. Сеченов, поведінка є такою ж складовою психіки, як свідомість. Біхевіористи вважали, що єдиним предметом психології, який піддається об'єктивному спостереженню, є саме поведінка.

Американський учений Дж. Уотсон розумів поведінку як послідовність стимулів і реакцій. Метою біхевіоризму він уважав розроблення систематичної схеми для передбачення поведінки й контролю за нею. Дж. Уотсона називають суворим детерміністом. У своїй книзі «Біхевіоризм» (1924 р.) він писав: «Довірте мені десяток здорових нормальних дітей і дайте можливість виховати їх так, як я вважаю за потрібне; гарантую, що, вибравши кожного з них навмання, я зроблю його тим, ким задумаю...». Таким чином, формування людини, за Уотсоном, – це результат тільки середовищних виховних впливів.

Саме поведінка становила практичний інтерес у всіх прикладних аспектах науки того часу. Впливу біхевіоризму зазнало широке коло наук про людину – педагогіка, соціологія,

антропологія та ін. Центральним поняттям нової психології стала «поведінка», яку розуміли як сукупність реакцій організму на стимули середовища. Згідно з ідеями Дж. Уотсона, спостерігаючи певну реакцію, можна казати про стимул, що викликав її, і навпаки, знаючи характер стимулу, можемо передбачити подальшу реакцію. А це дає широкі можливості не тільки для пояснення людських вчинків, але і для керування цими вчинками. Маніпулюючи підкріпленням (заохочуючи бажані реакції і караючи за небажані), можна спрямувати поведінку людини в потрібному напрямку.

На розвиток біхевіористської теорії значно вплинули широкомасштабні дослідження нашого співвітчизника, фізіолога І. П. Павлова (1849–1936), який вивчав функціонування півкуль головного мозку собак і відкрив умовний рефлекс, названий згодом класичним (або респондентним) обумовлюванням. І. П. Павлов довів, що поєднуючи умовний стимул з безумовним, можна виробити умовний рефлекс.

Теорія Уотсона багато в чому спиралася на вчення Павлова. Учений доводив, що більшість стимулів, на які реагують люди, є умовними, тобто не вродженими, а набутими. І поведінкові реакції у зв'язку з цим є в більшості випадків зумовленими, а не безумовними. Значна частина робіт Дж. Уотсона була присвячена обумовлюванню емоцій і виробленню способів їх звільнення від обумовленості. На думку вченого, тільки три типи емоційних реакцій – страх, гнів і любов – можна розглядати як безумовні рефлекси, на основі яких виробляються умовні. Схема експериментів Дж. Уотсона зводилася до вироблення умовної негативної емоційної реакції (страху) на першому етапі та до її розобумовлювання на другому етапі. Унаслідок таких експериментів, що проводяться з дітьми, розроблено ефективні методи лікування страхів. Однак саме те, що учасниками таких експериментів ставали діти, серйозно обурило наукову психологічну громадськість.

З позицій теорії Уотсона особистість розуміється як сума дій (система звичок), які можна виявити при фактичному спостереженні протягом досить тривалого часу. Проблеми особистості – це порушення поведінки й конфлікти звичок, які слід лікувати розобумовлюванням і обумовлюванням.

Дж. Уотсон заклав основи методології класичної біхевіористської теорії.

Однак перше експериментальне дослідження зв'язку між стимулом і реакцією раніше здійснив Едвард Лі Торндайк (1874–1949), який на той час не належав власне до представників

біхевіоризму й орієнтувався більше на функціоналізм, але відкриті ним методи й закони стали одними з головних у роботах біхевіористів.

У своїх експериментах Е. Торндайк досліджував закономірності адаптації організму до незвичайних умов, до яких він не може пристосуватися за вже наявними програмами поведінки. Для дослідження вчений винайшов спеціальні «проблемні ящики» різного ступеня складності. Тварина, поміщена в ящик, могла вийти з нього й отримати їжу, лише привівши в дію хитромудрий пристрій (потягнути за петлю, натиснути на пружину тощо). Поведінка тварин була однотипною, вони здійснювали безліч безладних рухів, поки одне з них випадково не виявлялося вдалим. При наступних спробах кількість безладних дій зменшувалася. Результати експериментів відображались у вигляді графіків, де на осі абсцис зазначалися повторні спроби, а на осі ординат – витрачений на пошук час у хвилинах. Отриману криву Е. Торндайк назвав кривою навчання. Ці досліді дали вченому підстави стверджувати, що поведінка тварини є результатом спроб і помилок. Не тільки тварина, але й людина вирішує життєві завдання, постійно пробує, помиляючись і досягаючи успіху випадково.

У подальших роботах Е. Торндайк зосередився на дослідженнях навчання залежно від заохочення й покарання й вивів чотири основних закони навчання:

1. Закон повторюваності: чим частіше повторюється зв'язок між стимулом і реакцією, тим швидше він закріплюється і тим міцнішим є.

2. Закон ефекту: серед кількох реакцій на одну й ту ж ситуацію більш міцно зв'язуються з ситуацією ті з них, які викликають почуття задоволення. Пізніше цей закон був модифікований, оскільки виявилось, що для дитини важливим є результат будь-якої його діяльності, для результативності цієї діяльності має бути підкріплення, позитивне або негативне.

3. Закон готовності: утворення нових зв'язків залежить від стану суб'єкта.

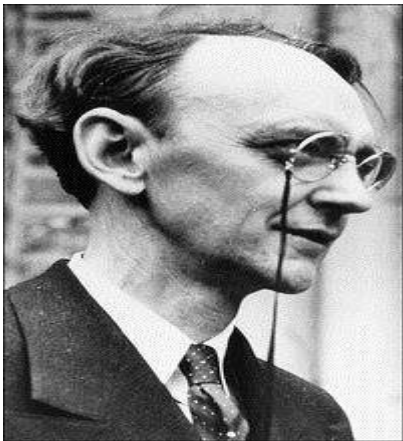
4. Закон асоціативного зсуву: нейтральний стимул при одночасній появі зі значущим набуває здатності викликати ту ж реакцію, що й значущий стимул.

Роботи Е. Торндайка довели можливість експериментального й кількісного вивчення закономірностей поведінки цілісного організму в проблемній ситуації.

Однак обмеженість його концепції полягала в помилковому протиставленні дій організму шляхом «спроб і помилок» у складних умовах дефіциту інформації ясному й однозначному розумінню цих умов. Виникнення необіхевіоризму пов'язано з появою результатів експериментів, у яких ураховувалися не тільки середовищні впливи на формування поведінки, але й багато інших змінних.

Сумніви в істинності деяких принципів Дж. Уотсона зародилися вже при аналізі результатів перших експериментів, проведених У. Хантером і К. Лешлі.

У. Хантер (1886-1954) 1914 року почав досліджувати відстрочені реакції у мавп. У цих експериментах мавпі давали, наприклад, можливість побачити, у яких з двох скриньок кладуть банани. Потім ставили ширму, що закривала доступ до ящиків. Через кілька секунд ширму забирали, і мавпа робила безпомилковий вибір ящика, де лежали банани. У. Хантер зробив висновок, що тварина здатна не тільки до безпосередньої, але й до відстроченої реакції на стимул. Експерименти показали роль установки, що передуює зовні спостережуваній реакції, що відображає спрямованість організму на певний стимул.

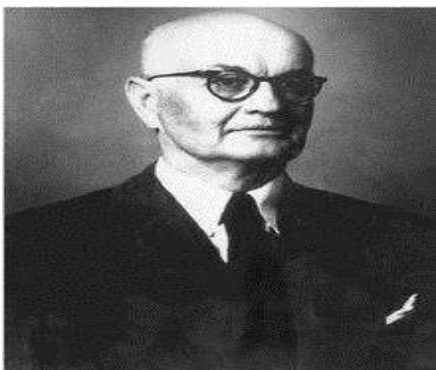
Карл Спенсер Лешлі (1890–1958) під час своїх досліджень показав, що при видаленні різних ділянок кори головного мозку тварини їх функції беруть на себе інші зони мозку, унаслідок чого раніше набуті навички зберігаються.

Такі компенсаторні можливості обумовлені існуванням комплексних мозкових зв'язків. Якість виконання завдань знижується пропорційно обсягу пошкоджень і необов'язково залежить від локалізації пошкодження. Ці роботи показали важливість дослідження мозку й помилковість

виключення з предметної області дослідження психології всього, що не піддається прямому спостереженню.

Протягом 1920–1930 рр. формується необіхевіористська теорія Едварда Чейса Толмена (1886–1959). Е. Толмен в аналізі поведінки замість схеми строгого детермінізму Уотсона $S - R$ («стимул – реакція») використав формулу $S - O - R$ («стимул – внутрішня змінна – реакція»). Він добре знав принципи гештальтпсихології і розглядав поведінку не як ланцюжок окремих реакцій, а як їх цілісну організацію. Ці ідеї набули відображення в теорії когнітивного біхевіоризму Толмена.

Цілісна поведінка в теорії Толмена подається як система, що має певну мету і є вбудованою в пізнавальні відносини з навколишнім середовищем. Поведінка не зводиться до набуття рухових навичок. Під час своїх досліджень Е. Ч. Толмен показав, що

результатом освоєння організмом навколишнього середовища є побудова пізнавальної, або когнітивної, «карти» того шляху, яким потрібно йти для вирішення завдання. Як показав Е. Ч. Толмен, звуження когнітивної карти призводить до неадекватних реакцій у нових ситуаціях, зокрема до регресу, перенесення агресії на інших людей,

нетерпимості. Звуження когнітивної карти у дітей спричиняється поганим навчанням, надмірною авторитарністю дорослих, їх неухважністю.

У 1940–1950 рр. однією з основних у необіхевіоризмі стала концепція американського психолога Кларка Леонарда Халла (1884–1952). Він уважав, що в психології слід висунути кілька загальних теорем і піддати їх експериментальній перевірці. Такий підхід отримав назву гіпотетико-дедуктивного методу. К. Л. Халл

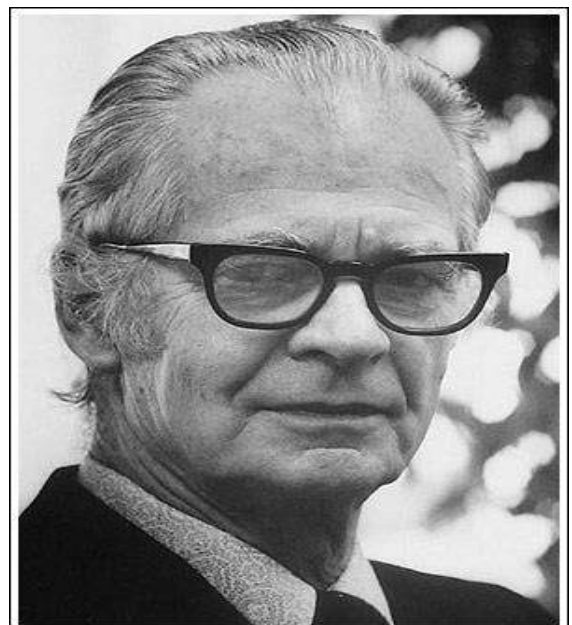
спирався на вчення Павлова про умовні рефлекси. Як проміжну змінну між стимулом і реакцією, що надає сили виникненню умовного рефлексу, К. Л. Халл виділив потребу: чим частіше задовольняється потреба, тим сила навички є більшою.

К. Л. Халл першим поставив питання про можливість моделювання умовно-рефлекторної діяльності й передбачив майбутні кібернетичні моделі саморегуляції поведінки. Однак механіцизм і відсутність цілісного підходу до поведінки заважали ввести його концепцію в соціальний контекст і розробити комплексну теорію навчання.

Особливий внесок у розвиток психології зробив американський психолог Беррес Фредерік Скіннер (1904–1990). Серед 19 книг, написаних Б. Скіннером, особливо можна виділити такі: «Поведінка організмів»; «Наука і людська поведінка»; «Вербальна поведінка» (книга, яку він уважав найбільш важливою); «Режими підкріплення» (у співавторстві з С. Б. Ферстером); «Случайное подкрепление»; «По ту сторону свободи і гідності». До останніх днів свого життя Б. Скіннер продовжував писати й читати лекції.

Основні концепції Скіннера базувалися на експериментальних дослідженнях поведінки голубів і щурів. Він виявив, що наслідки або результати поведінкової реакції мають велике значення для її повторення в майбутньому. Це відкриття дало змогу йому сформулювати фундаментальний принцип: поведінка формується й зберігається його наслідками або результатами.

Поведінкову реакцію неможливо передбачити, можна передбачити тільки ймовірність виникнення подібної реакції в майбутньому.

Одиницею прогнозувальної науки поведінки є оперант – виникнення повторної реакції, обумовленої наслідками поведінки. Використання терміна «оперантний» підкреслює, що поведінка, виробляючи певні наслідки, саме оперує в навколишньому середовищі.

І. П. Павлов називав події, які посилюють поведінку, підкріпленням, але пов'язував ці події тільки зі стимулом, що впливає на організм ззовні. Відповідно до теорії оперантної поведінки Скіннера підкріпленням може стати вигода, отримана від реакції, що виникла, тобто сама поведінка, що приводить до задоволення потреби. Таку поведінку можна називати вдалою. Таким чином, в експериментальному вивченні поведінки виділяються два види обумовлення: класичне й оперантне.

Б. Скіннер підкреслював, що навколишнє середовище відіграє велику роль у формуванні й підтримці поведінки. Будь-яка взаємодія з навколишнім середовищем містить три елементи: ситуація, у якій має місце певна реакція; сама відповідь; підкріплювальний наслідок. Взаємозв'язок цих трьох елементів є основою сполученого підкріплення: поведінка сама впливає на навколишнє середовище, виробляючи наслідки, і залежить від наслідків, вироблених навколишнім середовищем.

Б. Скіннер зазначав, що тільки мала частина поведінки негайно підкріплюється їжею, водою або іншими факторами, що мають явне біологічне значення. Такі підкріплення називають первинними, або безумовними. Велика частина поведінки – це реакція на обумовлені підкріплення, які стали асоціюватися з первинними підкріпленнями. Обумовлене підкріплення генералізується, коли з'єднується більш ніж з одним первинним підкріпленням. Генералізованими зумовленими підкріплювальними стимулами є увага, схвалення й прихильність.

1957 року С. Ферстер і Б. Скіннер почали вивчати режими підкріплення й виявили, що переривчасте підкріплення може бути досить ефективним. У тому випадку, якщо підкріплення є не постійним, а періодичним (кількість підкріплень менше кількості реакцій), опір згасання може бути набагато сильнішим, ніж опір згасання, що розвивається при постійному підкріпленні.

На думку Б. Скіннера, особистість являє собою репертуар видів поведінки, одержання якого обумовлено підкріпленнями з боку навколишнього середовища, причому цей репертуар зберігається або згасає завдяки наявності поточних зв'язаних обставин підкріплення. Як незалежну змінну, що керує поведінкою, Б. Скіннер розглядав самоконтроль. При самоконтролі люди маніпулюють подіями у своєму навколишньому середовищі, щоб керувати своєю поведінкою.

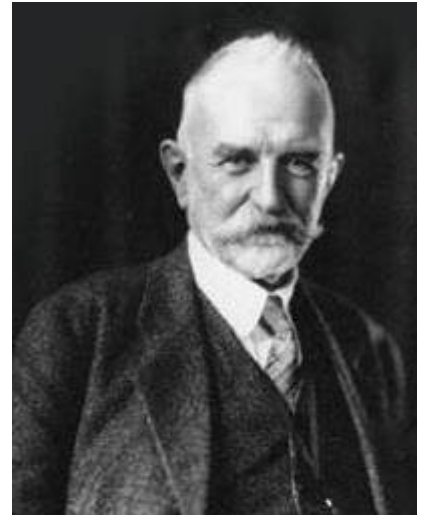
Особливості формування поведінки Б. Скіннер прагнув застосувати в області психотерапії. Так, багато в поведінці, пов'язаній з психічною хворобою, є вченням, тому головне завдання психотерапії – змінити поведінку, керуючи сполученими обставинами підкріплення клієнта. Досить часто використання покарання як засобу керування обумовлює

розвиток багатьох характерних рис психічної хвороби. Б. Скіннер вбачав завдання психотерапії в навчанні клієнта методу активного самоконтролю.

Пізніше англійський психолог Ганс Юрген Айзенк (1916–1997) виявив такі особливості невротичної поведінки, які не можна було пояснити за допомогою теорії Скіннера. Так, невротична поведінка, що має негативні наслідки, не зникає.

При відсутності підкріплення умовної реакції невротичної тривоги непідкріплений стимул викликає все більше її посилення. Це явище Г. Айзенк назвав інкубацією реакції тривоги.

Одним із перших вивчати соціальну поведінку почав американський психолог Джордж Герберт Мід (1863–1931), який доводив, що особистість людини формується в процесі її взаємодії з іншими людьми і є моделлю тих міжособистісних відносин, які найбільш часто повторюються в житті людини. Особистість є об'єднанням різних ролей, які людина відіграє в спілкуванні з різними людьми. Самосвідомість розвивається завдяки соціальній взаємодії, спілкуванню і мові. Великого значення у формуванні самосвідомості й особистості Дж. Мід надавав сюжетній грі в дитячому віці, яка сприяє прийняттю на себе різних ролей і дотримання певних правил. Теорію Міда називають теорією очікувань, оскільки, на його думку, люди програють свої ролі з урахуванням очікувань оточення.

Дослідженням асоціальної, зокрема агресивної, поведінки були присвячені наукові роботи американського психолога Джона Долларда (1900–1980). Він прагнув поєднати теорію підкріплення з психоаналізом. Дж. Доллард висловив ідею про існування зв'язку агресії з фрустрацією – ця ідея стала основою його теорії фрустрації.

Фрустрація (від лат. *frustratio* – обман, розлад, руйнування планів) – психічний стан, викликаний об'єктивно непереборними або суб'єктивно сприйнятими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети; переживання невдачі. Відповідно до цієї теорії, агресивність може бути результатом минулих фрустрацій. Стимування слабких проявів агресивності може привести до їх ускладнення і створити дуже потужну агресивність. Дж. Доллард припустив, що це фрустрації, пережиті в дитячому віці, завжди ведуть до агресії і можуть призвести до агресивності в зрілому віці.

Одним із перших термін «соціальне навчання» використав Джуліан Бернард Роттер (1916 р.). Його головні дослідження пов'язані з вивченням індивідуальних відмінностей в уявленнях людей про причини подій, що відбуваються з ними. Дж. Роттер увів поняття локусу контролю (від лат. *locus* – місце, місце розташування і фр. *control* – перевірка), під

яким розумілася риса, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний, зовнішній локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (інтернальність, внутрішній локус контролю). Дослідження Дж. Роттера показали, що локус контролю є досить стійкою особистісною характеристикою, яка закладається ще в дитинстві і значною мірою визначається стилем виховання. Дж. Роттер розробив тест «Шкала інтернальності-екстернальності» і виявив, що інтернали в цілому є успішнішими і здоровішими, ніж екстернали.

Найбільш значні праці в сфері соціального навчання створив американський психолог Альберт Бандура (1925–1988). На його професійні погляди значно вплинули праці Н. Міллера (1909 р.) і Дж. Долларда. А. Бандура є автором соціально-когнітивної теорії, яка доводить вплив соціуму на думки й дії людей, а також затверджує важливу роль когнітивних (пізнавальних) процесів у формуванні мотивації, емоцій і дій.

Багато робіт А. Бандура присвятив навчанню через спостереження за моделями поведінки.

Навчання за допомогою спостереження складається з чотирьох процесів: 1) прояв уваги до якоїсь моделі поведінки; 2) збереження в пам'яті сприйнятої раніше моделі; 3) продукування сприйнятої моделі в діях; 4) мотивація актуалізації змодельованої поведінки. А. Бандура ввів поняття непрямого підкріплення, що базується на спостереженні. На базі соціально-когнітивної теорії розроблено методи когнітивно-поведінкового консультування, які застосовуються в сферах кар'єри й розвитку здібностей досягнення успіху, в освітній сфері, при формуванні звички до здорового способу життя.

Особливу увагу вчений приділяв дослідженню наслідування. Результати його робіт дають змогу зробити висновок про те, що дорослі схильні наслідувати насамперед успішну поведінку людей своєї статі. Діти спочатку наслідують дорослих, потім все більше орієнтуються на поведінку однолітків. На відміну від дорослих діти можуть наслідувати й неуспішну поведінку, вони схильні засвоювати моделі поведінки як би «про запас».

Як показав А. Бандура, особливу роль у формуванні зразків поведінки мають засоби масової інформації. Зокрема, легко викликається наслідування агресивної поведінки, особливо у дітей. Спільно з Ф. Петерманном А. Бандура розробив програму корекції відхилень у поведінці для дітей від 8 до 12 років. Програма складалася з шести уроків тривалістю 45 хвилин, спрямованих на зниження агресії. Основними формами корекції під час цих занять були обговорення альтернативних

моделей поведінки, проблемні ігри й перегляд відеофільмів, що містять зразки конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Біхевіоризм не втратив свого значення в психології до теперішнього часу. У другій половині ХХ ст. сталася серйозна модифікація перших жорстких принципів біхевіоризму, проте залишилася переконаність, що характер психіки формується прижиттєво й можна впливати на цей процес шляхом застосування продуманих технологій. Ідеї цієї школи набули значного поширення завдяки теорії навчання й численним тренінгам, що дають змогу коректувати поведінку.

Спочатку предметом вивченням біхевіоризму були безпосередні зв'язки між стимулом і реакцією, яка необхідна індивіду для більш швидкої адаптації до навколишнього світу. Біхевіоризм виник на основі двох напрямів: позитивізму й прагматизму, згідно з якими дослідження має будуватися тільки на об'єктивних фактах, знання про людину має бути достатньо повним.

Наприкінці 1920 р. – на початку 1930 р. виник такий напрям біхевіоризму, як необіхевіоризм, представники якого стверджували, що між стимулом і реакцією існують так звані проміжні змінні. Перші дослідження біхевіористи проводили на тваринах. І лише тоді, коли з упевненістю можна було казати про досить глибокі знання в області поведінкових реакцій, предметом дослідження стала людина. На думку вчених, поведінку людини можна формувати під впливом свідомо підготовлених зовнішніх стимулів. Але біхевіористи не враховували те, що поведінка і вся діяльність людини обумовлюються певними мотивами й цілями. Тому це дає підстави вважати, що в теоретичному й методологічному плані біхевіоризм є недосконалим. Можна припустити й те, що він не відповідає початковим задумам дослідників. Більшість учених-біхевіористів, які продовжили вивчення поведінкових реакцій людини, не без підстав указували своїм послідовникам на те, до яких наслідків може привести вплив на людину з допомогою тих або інших стимулів.

Крім Дж. Уотсона поведінку людини досліджував К. Л. Халл, який вичленував з біхевіоризму операціоналізм. Довгий час він застосовував формулу «стимул – реакція» для різних досліджень з метою її перевірки.

Біхевіоризм виник на основі досліджень Е. Торндайка, робіт І. П. Павлова і В. М. Бехтерева.

Предметом біхевіоризму є поведінка людини з усіма її вродженими й набутими складовими. Дж. Уотсон виділяв чотири типа реакцій, що виникають у людини: зовнішні набуті й зовнішні спадкові, внутрішні набуті й внутрішні спадкові.

Правда, під час подальших досліджень було виділено інстинктивні й емоційні реакції. На думку Дж. Уотсона, особливу увагу необхідно приділяти засвоєнню нових навичок і навчання. Згідно з цим, навичка набувається шляхом спроб і помилок, тому проконтролювати цей процес практично неможливо.

Дж. Уотсон порівнював поведінку людини з поведінкою тварин, тому в його дослідженнях людина розглядалася тільки як істота, яка реагує. Біхевіористичне вчення виявилось далеким від ідеалу, оскільки в ньому ставилися дуже великі вимоги до суворості й об'єктивності.

Гештальтпсихологія (від нім. *gestalt* – образ, форма) – напрям у західній психології, що виник у Німеччині в першій третині ХХ ст., у межах якого розроблено програму вивчення психіки з огляду на цілісні структури (гештальти), що є первинними щодо своїх компонентів.

Гештальтпсихологія виступила проти висунутого структурною психологією (В. Вундт, Е. Тітченер та ін.) принципу поділу свідомості на окремі елементи й побудови з них за законами асоціації або творчого синтезу складних психічних феноменів. Думку про те, що внутрішня, системна організація цілого забезпечує властивості і функції його складових частин, було застосовано спочатку для експериментального вивчення сприйняття (переважно зорового). Завдяки цьому можна вивчити багато важливих складових сприйняття: константність, структурність, залежність образу предмета («фігури») від його безпосереднього оточення («фону») та ін.

При аналізі інтелектуальної поведінки було досліджено роль сенсорного образу у відтворенні рухових реакцій. Побудова цього способу трактувалася особливим психічним актом осягнення, швидкого схоплювання відносин у сприйманому полі. Ці положення гештальтистів протистояли біхевіоризму, який пояснював поведінку організму в проблемній ситуації перебором «сліпих» рухових спроб, які випадково приводили до успішного вирішення. При вивченні процесів людського мислення основний акцент було зроблено на перетворенні («реорганізації») пізнавальних структур, завдяки чому ці процеси набувають продуктивного характеру, який відрізняє їх від формально-логічних маніпуляцій, алгоритмів тощо. Хоча ідеї гештальтпсихології і отримані нею результати сприяли розвитку знання про психологічні процеси (насамперед категорії психічного образу), а також привели до утвердження системного підходу, її ідеалістична методологія (що походить від феноменології) перешкоджала науковому, причиновому аналізу цих процесів. Психічні гештальти та їх перетворення трактувалися як властивості індивідуальної свідомості, залежність якої від предметного світу й діяльності центральної нервової системи подавалася за типом ізоморфізму (структурної подібності), що є варіантом психофізичного паралелізму. Головні представники гештальтпсихології – німецькі психологи М. Вертхаймер, К. Коффка. Близькими були загальнонаукові позиції К. Левіна та вчених його школи, які поширювали принцип системності й ідею пріоритету цілого в мінливих психічних утвореннях.

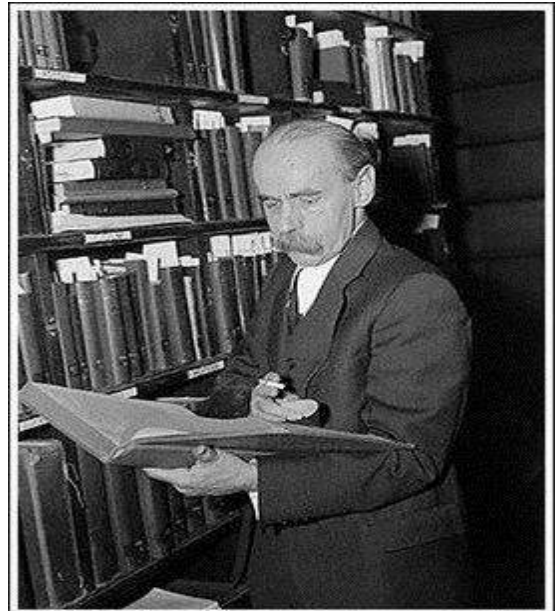
Представниками гештальтпсихології були також К. Гольдштейн – прихильник холізму (цілісності) у патопсихології, Ф. Хайдер, який увів

поняття «гештальт» у соціальну психологію з метою трактування міжособистісного сприйняття, та інші вчені.

Реакцією на обмеженість можливостей вивчення психічного, пов'язаних з психологією свідомості В. Вундта, стало виникнення в 1920-ті роки гештальтпсихології. У Психологічному інституті в Франкфурті-на-Майні зустрілися Макс Вертхаймер (1880–1943), Вольфганг Кьолер (1887–1967) і Курт Коффка (1886–1941). У їх обговореннях і дискусіях про те, як будується образ сприйняття видимих рухів, зароджувалися ідеї нового напрямку психологічних досліджень.

Так, М. Вертхаймер у своїх експериментальних дослідженнях виявив, що видимий рух виникає тільки при певному інтервалі між діями подразників на сітківку ока. Він назвав це явище фі-феноменом і, проаналізувавши його, дійшов висновку, що його не можна трактувати як суму відчуттів: фі-феномен – явище цілісне.

Результати вивчення фі-феномена М. Вертхаймер виклав у статті «Експериментальні дослідження сприйняття руху» (1912 р.). Саме від цієї статті прийнято вести родовід гештальтпсихології. Її основний постулат полягав в тому, що первинними даними психології є цілісні структури – гештальти, які в принципі не виводяться з компонентів, що їх утворюють. Гештальти мають власні характеристики й закони; властивості частин визначаються структурою, у яку вони входять. Важливо було зуміти застосувати це положення до досліджень у психології і до розуміння самої психіки.

Для гештальтпсихології головною мішенню був структуралізм з його трактуванням свідомості як споруди з «цеглин» (відчуттів) і «цементу» (асоціацій). Однак при більш пильному розгляді з'ясовується, що прихильники гештальтпсихології з не меншою рішучістю відкинули й функціоналізм. Порівняно з функціоналістами гештальтисти зробили наступний крок у пізнанні, а саме: вони відмовилися від додаткових елементів (або актів), які ззовні упорядковують сенсорний склад свідомості, надаючи йому структури, форми, гештальту.

Гештальтпсихологів і біхевіористів відрізняло ставлення до проблеми свідомості. У біхевіористів свідомість усувалася з психології, з наукових пояснень поведінки. Гештальтисти вбачали своє головне завдання в тому, щоб дати нову інтерпретацію фактів свідомості як єдиної психічної реальності; розробили свій варіант інтроспективного методу, який отримав назву феноменологічного. При проникненні в реальність душевного життя

у всій її повноті і безпосередності пропонувалося зайняти позицію «наївного» спостерігача, а не обтяженого упередженими уявленнями про її будову.

Точку зору гештальтпсихологів на використання інтроспективного методу поділяла група молодих дослідників, які працювали в одному з головних центрів експериментальної психології того часу – Геттінгенському університеті. Д. Каті, Е. Рубін та інші психологи-експериментатори, що перейшли від «атомістського» розуміння чуттєвого сприйняття до цілісного, проводили свої дослідження в ті ж роки, коли складалася школа гештальтпсихології, і ця школа згодом широко використовувала їх дослідження. Зокрема, Е. Рубін відкрив феномен постаті і фону, який згодом зайняв почесне місце серед основних законів гештальту. Однак програма гештальтистів була значно ширшою й перспективнішою. Вони прагнули до трансформації психології в точну науку, що суворо дотримується загальних стандартів природознавства. Так, М. Вертхаймер, характеризуючи фі-феномен, не обмежувався його описом, а припускав, що він має фізіологічну основу, яка вбачалася в «короткому замиканні», що виникає (при відповідному часовому інтервалі) між зонами мозку.

Наука була на порозі нових поглядів на природу світу, у якому живе людина: зароджувався системний підхід, а з ним і нове розуміння співвідношення частини і цілого, зовнішнього і внутрішнього, причини і мети. Свої ідеї гештальтпсихологи перевіряли в дослідженнях, присвячених психічному розвитку дитини.

На думку гештальтистів, основним психічним процесом, який фактично визначає рівень розвитку психіки дитини, є сприйняття. Залежно від того, як сприймає дитина світ, змінюється його поведінка й розуміння ситуацій. К. Коффка вважав, що сам процес психічного розвитку ділиться на два незалежних і паралельних процеси - дозрівання і навчання. Він підкреслював їх незалежність, доводячи, що в процесі розвитку навчання може випереджати дозрівання, а може відставати від нього, хоча частіше вони йдуть паралельно один до одного, створюючи ілюзію взаємозалежності. Уважалося, що навчання не може прискорити процес дозрівання і диференціації гештальтів, а процес дозрівання не прискорює навчання.

Гештальтпсихологи досліджували не тільки пізнавальні процеси, а й розвиток особистості дитини. Вивчаючи процес сприйняття, вони стверджували, що основні його властивості виявляються поступово, з визріванням гештальтів. Дійсно, такі властивості, як константність образу, його свідомість, залежність від досвіду, формуються поступово і в певній послідовності.

Дослідження сприйняття у дітей, які проводилися в лабораторії К. Коффки, показали, що у новонароджених дітей є узагальнений образ людини, у гештальт якого входять і голос, і обличчя, і волосся, і характерні

рухи. Дитина одного-двох місяців від народження може не впізнати навіть близького дорослого, якщо той змінить зачіску або звичний одяг на незнайомий.

Було проведено й дослідження розвитку сприйняття кольору. Спочатку діти сприймають навколишнє тільки як забарвлене або незабарвлене, при цьому незабарвлене сприймається як фон, а забарвлене – як постать. Поступово забарвлене ділиться на тепле й холодне, і в навколишньому діти виділяють уже кілька наборів «фігура – фон». К. Коффка сформулював один із законів сприйняття – трансдукцію.

В. Кьолер уважав, що навчання веде до утворення нової структури і, отже, до іншого сприйняття й усвідомлення ситуації. Якщо те або інше явище входить в іншу ситуацію, та воно набуває нової функції. Усвідомлення нових поєднань і нових функцій предметів і є утворенням нового гештальту, усвідомлення якого становить суть мислення. В. Кьолер називав цей процес переструктуруванням гештальту і вважав, що воно відбувається миттєво і не залежить від минулого досвіду суб'єкта. Для того, щоб підкреслити миттєвий, а не протяжний у часі характер мислення, В. Кьолер дав цьому моменту назву «інсайт», тобто осяяння.

З дітьми В. Кьолер провів експеримент, у якому їм пропонувалося дістати машинку, розташовану високо на шафі. Можна було використовувати різні предмети – драбину, ящик, стілець. Якщо в кімнаті була драбина, то діти швидко вирішували запропоноване завдання. Більше часу потребувалося в тому випадку, коли треба було здогадатися використати ящик. Найбільші труднощі викликав варіант, коли в кімнаті не було інших предметів, окрім стільця, який треба було відсунути від столу й використати його як підставку. В. Кьолер пояснював ці результати тим, що драбина від самого початку усвідомлюється функціонально як предмет, що допомагає дістати щось, розташоване високо, тому її включення в гештальт з шафою не становить для дитини труднощів. Включення ящика вже потребує деякої перестановки, оскільки ящик може усвідомлюватися в декількох функціях. Що ж стосується стільця, то він усвідомлюється дитиною не сам по собі, а вже включеним в інший гештальт – стіл, з яким він уявляється дитині єдиним цілим. Передбачається, що дітям треба спочатку розбити цілісний образ «стіл – стілець» на два, а потім уже стілець об'єднати з шафою в новий образ, усвідомивши його нову функціональну роль.

М. Вертхаймер досліджував процес творчого мислення у дітей і дорослих. Він також виявив інсайт і дійшов висновку, що той пов'язаний з моментом переструктурування ситуації. У гештальтпсихології поняття про інсайт (від англ. *insight* – розсуд) стало ключовим. Інсайт означав перехід до нової пізнавальної, образної структури, відповідно до якої відразу ж змінюється характер пристосувальних реакцій. Йому було надано універсального характеру. Це поняття стало основою для пояснення адаптивних форм поведінки гештальтистами, тоді як з огляду на концепцію

«спроб і помилок» біхевіористи ігнорували розуміння (тобто образно орієнтовну основу дії), яким би воно не було, – миттєвим чи поступовим. Адаптація вважалася досяжною через ті ж фактори, що забезпечують пристосування організму до середовища на всіх рівнях життєдіяльності, у тому числі й на рівнях, де образу взагалі немає. Розійшлися погляди гештальтпсихологів і біхевіористів і щодо проблеми цілого й частини: гештальтисти відстоювали ідею цілісності на протигагу біхевіористському погляду на складну реакцію як суму реакцій елементарних.

Гештальтисти дійсно поклали чимало сил на боротьбу з «атомістичними» уявленнями про свідомість і поведінку. Для біхевіористів характерним є ігнорування психічного образу. Вони бачили в ньому не психічну реальність, а невловимий, примарний продукт інтроспекції.

В. Кьолер написав книгу «Фізичні гештальти у спокої і стаціонарному стані», у якій прагнув знайти природничо-наукове пояснення ідеї гештальту. Потім вийшла книга К. Коффки «Основи психічного розвитку» (1921 р.), а потім і програмна стаття М. Вертхаймера «Дослідження, які стосуються навчання гештальту» (1923 р.). У цих роботах вони виклали програму нового напрямку й організували свій журнал «Психологічне дослідження» (до його закриття при гітлерівському режимі вийшло 22 томи).

Серйозними експериментальними досягненнями гештальтпсихології, пов'язаними головним чином з вивченням процесів сприйняття (здебільшого зорового), характеризуються дослідження, проведені в 1920-ті роки. Було запропоновано 114 законів гештальту. До них, зокрема, належали вже знайомі нам «фігура і фон» і транспозиції (реакція не на окремі подразники, а на їх співвідношення). Під прегнантністю малася на увазі тенденція сприйманого образу набути закінченої і хорошої форми (хорошою вважалася цілісна фігура, яку неможливо зробити більш простою або більш упорядкованою). Константність означала сталість образу речі при зміні умов її сприйняття.

М. Вертхаймер доводив, що творче мислення залежить від креслення, схеми, у вигляді якої подається умова завдання або проблемної ситуації. Від адекватності схеми залежить правильність рішення, причому хороша схема дає можливість подивитися на неї з різних точок зору, тобто дає змогу з елементів, які входять у ситуацію, створити різні гештальти. Цей процес створення різних образів з постійними елементами і є процесом творчості, і чим більше різних значень отримують предмети, включені в ці образи, тим вищий рівень творчості продемонструє дитина. Оскільки таке переструктурування легше виробляти на образному (а не на вербальному) матеріалі, то не дивно, що М. Вертхаймер дійшов такого висновку: ранній перехід до логічного мислення заважає розвитку творчості у дітей. Він також казав, що вправа вбиває творче мислення, оскільки при повторенні відбувається фіксація одного й того ж образу й дитина звикає розглядати речі тільки в одній

позиції. Тому у дітей, які вивчали геометрію в школі на основі формального методу, незрівнянно важче виробився продуктивний підхід до завдань, ніж у тих, хто взагалі не навчався. М. Вертхаймер прагнув з'ясувати психологічну сторону розумових операцій (відмінних від логічних операцій), яка описувалася в традиційних гештальтистських термінах «реорганізація», «угруповання», «центрування» тощо. Детермінанти цих перетворень залишилися нез'ясованими.

З приводу зв'язку гештальтпсихології і біхевіоризму М. Ярошевський пише, що ідеї гештальтизму істотно вплинули на перетворення первісної біхевіористської доктрини й підготували ґрунт для необіхевіоризму, який став складатися на рубежі 1930-х рр. До цього часу головні представники гештальтистського напрямку, рятуючись від нацизму, імігрували в США і влаштувалися в різних університетах і наукових центрах. Це була зовнішня обставина, яка зумовила остаточний розпад школи.

Пізніше до трьох німецьких гештальтпсихологів – М. Вертхаймера, К. Коффки і В. Кьолера – приєднався найвидатніший в історії психології експериментатор і теоретик Курт Левін (1890–1947). У центрі уваги його наукових інтересів були не пізнавальні процеси, а особистість у цілому. К. Левін отримав освіту в трьох університетах Німеччини на медичному й філософському факультетах з поглибленим вивченням психології, був учнем К. Штумпфа. Основні положення гештальтпсихології набули відображення в теорії К. Левіна:

1. Образ світу, явища (іншими словами – гештальт) створюється не шляхом синтезу окремих елементів, окремих відчуттів, а виникає відразу як цілісний феномен. Інакше кажучи, гештальт не є простою сумою частин, а являє собою цілісну структуру. Ціле не визначається особливостями своїх частин, набуваючи інших якостей, відмінних від суми властивостей своїх частин. Цю гештальтність, що має назву понадсумативності, К. Левін поширив не тільки на особистість, а й на групу як динамічне ціле. Групи, як доводив К. Левін, мають власні властивості, що відрізняються від властивостей їх підгруп або окремих їх членів.

2. Образ створюється в «даний момент» за допомогою інсайту, минулий досвід відіграє в його створенні менш істотну роль.

Нарешті, К. Левін застосував принцип ізоморфізму, який полягає в тотожності закономірностей у різних науках. Згідно з цим принципом учений використовував систему опису психічних явищ, прийняту у фізиці, хімії, математиці. Свою теорію він назвав теорією психологічного поля.

К. Левін виходив з положення про те, що особистість живе й розвивається в психологічному полі оточуючих її предметів, кожен з яких має свій заряд (валентність). Експерименти К. Левіна показали, що для кожної людини ця валентність має свій знак, тобто являє собою позитивну або негативну значущість. Предмети, впливаючи на людину, викликають у неї потреби, які можна подати як свого роду енергетичні заряди, що

викликають напруження людини, від чого вона прагне до розрядки, тобто до задоволення потреб.

Як об'єктивну основу для опису психологічного поля особистості К. Левін вибрав фізику й математику. Одне з найбільш відомих рівнянь, виведених ним, описує таку закономірність: поведінка є одночасно функцією особистості й психологічного поля.

К. Левін виокремив два види потреб: біологічні й соціальні, які він назвав квазіпотребами. Існує певна ієрархія квазіпотреб: квазіпотреби, які з'язані між собою, можуть обмінюватися енергією. Учений назвав такий процес комунікацією заряджених систем, завдяки чому досягається особистісна гнучкість, людина не прив'язується до певного способу вирішення ситуації, і її адаптаційні можливості, таким чином, розширюються. Відбувається це в зв'язку з тим, що напруження, яке виникає від одних потреб, може розряджатися шляхом актуалізації інших. Ці висновки К. Левін підтвердив експериментальним шляхом.

Для дослідження формування замісної дії К. Левін розробив серію експериментів, у яких дітей просили допомогти дорослому, виконавши те або інше завдання, наприклад помити посуд. Як нагороду дитина одержувала якийсь значущий для нього приз. У контрольному експерименті, коли дитина збиралася допомогти дорослому, їй повідомляли, що хтось уже помив посуд. Діти зазвичай засмучувалися або агресивно висловлювалися на адресу передбачуваних конкурентів. У цій ситуації дорослий пропонував дітям виконати якесь інше значуще для них завдання, яке вони до того не виконували. Більшість дітей швидко забували колишні образи, миттєво перемикаючись на виконання іншого завдання, унаслідок чого відбувалася розрядка напруження, викликаного раніше сформованою потребою. Деякі діти, однак, не могли швидко сформулювати нову потребу, і в них посилювалося напруження і зростала тривога.

На основі численних експериментів К. Левін дійшов висновку, що з розрядкою або напруженням потреб пов'язані неврози, а також такі психічні явища й види активності, як особливості когнітивних процесів, збереження, забування й вольова поведінка.

В експериментах К. Левіна та його учнів було доведено, що нереалізовані потреби краще запам'ятовуються, ніж реалізовані. Найбільш значущі відкриття під керівництвом К. Левіна робилися в дипломних роботах його учнів. Так, одна з робіт у 1920-ті роки доводила, що незавершена дія пам'ятається довше, ніж завершена. Це було відкрито й доведено вітчизняною дослідницею Б. В. Зейгарник, яка навчалася психології в Німеччині. Підказку для свого відкриття вона отримала, сидячи в берлінському «шведському кафе», коли К. Левін, який часто обговорював тут зі своїми учнями під час невимушеної бесіди психологічні явища, колись пожартував, що офіціант пам'ятає в точності до

найдрібніших подробиць усі замовлення клієнта, але тільки доти, доки той його не оплатив.

Область досліджень і відкриттів К. Левіна є досить широкою: розроблення теорії конфліктів, розкриття значень системи виховних прийомів для формування особистості дитини, відкриття понять рівня домагань та афекту неадекватності. Ці та інші його відкриття відіграли величезну роль в психології особистості, розумінні причин відхилень у поведінці та його корекції.

К. Левін проаналізував фактори, що є основою вольової поведінки особистості, що дає змогу індивіду подолати тиск середовища, інших людей, обставин. Такими основними факторами є інтелектуальна активність, адекватність уявлень про себе, що дають змогу не тільки зрозуміти ситуацію, а й стати над нею, реалізувавши свої квазіпотреби. Для позначення протилежної за формою вольової поведінки К. Левін увів поняття польової поведінки, яка виникає під впливом безпосереднього одномоментного оточення і повністю підпорядковується йому.

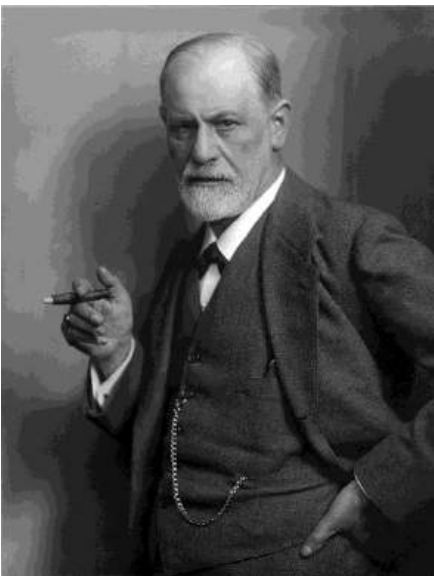
Після вимушеної еміграції в США через загрозу фашизму в Німеччині в 1930-ті роки К. Левін займався проблемами групової динаміки, теорія якої стала активно використовуватися в груповій психотерапії та інших видах групової роботи. Під час своїх експериментів учений виявив феномен зсуву до ризику, тобто схильність приймати більш ризиковані рішення в групових дискусіях, ніж поодиноці. Індивідуально людина схильна приймати більш консервативні рішення. Звідси бере початок відомий вислів К. Левіна про те, що індивідів легше змінити в групі, ніж окремо.

К. Левіну належать відкриття ефекту і введення поняття зворотного зв'язку, вивчення й опис стилів лідерства. Розроблена ним програма досліджень у США дала змогу вивчати способи збільшення групової продуктивності й методи профілактики відволікання групи від поставлених цілей, досліджувати види комунікації та шляхи поширення чуток, соціальне сприйняття й міжособистісні відносини в групі. Йому належать також перші розробки програм тренінгу лідерства. Завдяки роботам, виконаним ученим в руслі цих напрямів, багато послідовників стали називати його основоположником американської соціальної психології.

Лекція 10. ПСИХОДИНАМІЧНИЙ НАПРЯМ У ПСИХОЛОГІЇ

*Теорія когнітивного розвитку Ж. Піаже.
Революція в психології: глибинна психологія чи психоаналіз.
Асоціації як симптоми мотиваційних установок особистості.
Принципи асоціації З. Фрейда. Аналітична психологія К. Г. Юнга.
А. Адлер та його комплекс неповноцінності.
Теорія З. Фрейда, її характеристика. Основні поняття психоаналізу.
Психоаналіз та суспільство. Англійська школа психоаналізу. Теорії К. Хорні.
Теорії Е. Фрома. Теорія Г. С. Салівана. Сучасний стан психоаналізу*

Глибинна психологія є загальною назвою великої кількості різних концепцій у психіатрії і психології. Основою цих концепцій є положення про провідну роль ірраціональних, несвідомих, інстинктивних, афективно-емоційних, інтуїтивних процесів, а також мотивів, прагнень, мотивів у психічному житті, діяльності людини, що впливають на формування її особистісних якостей. Глибинна психологія є напрямом західної психології. Найбільш відомими напрямками глибинної психології є індивідуальна психологія Адлера, фрейдизм, аналітична концепція Юнга, екзистенціальний аналіз Бінсвангера, «гормічна» концепція Макдугалла, неофрейдизм.

З. Фрейд сформулював основні поняття глибинної психології: фіксація, регресія, витіснення тощо. Система, розроблена А. Адлером, стала джерелом культурно-соціологічних тенденцій глибинної психології. З іншого боку, К. Г. Юнг розгорнув уявлення про функції та структуру несвідомого, що містить і колективне несвідоме. Ідеї глибинної психології значно вплинули на різні галузі психології, а також на медицину, де досліджується вплив психологічних факторів на соматичні захворювання.

Патологічні стани психіки визначаються не просто як захворювання, а як психологічні труднощі, психологічні конфлікти, що набули різко вираженої відкритої форми. Заперечуючи інтроспективний погляд, який ототожнює психіку з поняттям «явище», відкритістю свідомості суб'єкта, глибинна психологія зайняла певну позицію, що є несумісною з науково-детермінантним підходом.

Під час оцінювання глибинної психології як складного й неоднорідного комплексу виникає необхідність відрізнити запропоновані нею методи терапії, різні встановлені нові факти з розділу психології

несвідомого від наявних філософсько-теоретичних тлумачень, які часто мають механістичний або ірраціоналістичний характер.

Фрейдизм – це названий на ім'я австрійського психолога З. Фрейда напрям, що пояснює розвиток і структуру особистості ірраціональними, протилежними свідомості психічними принципами й застосовує техніку психотерапії, що базується на цих уявленнях. Фрейдизм утворився як концепція пояснення й лікування неврозів, у подальшому його положення звелися в категорію загального вчення про людину, суспільство й культуру, і вчення набуло великого впливу. Ядро напрямку визначає уявлення про вічну приховану війну між прихованими в глибинах індивіда несвідомими психічними можливостями й необхідністю вижити у ворожому для певного індивіда соціальному середовищі.

У структурі особистості виокремлюють три компоненти: Ід (Воно), Его (Я) і Супер-его (над-Я).

Ід – осередок сліпих інстинктів, або сексуальних, або агресивних, які прагнуть до негайного задоволення незалежно від того, як ставиться суб'єкт до зовнішньої реальності. Сприяє пристосуванню до реального оточення Его, яке зчитує інформацію про навколишню дійсність і стан організму, запам'ятовує її і регулює відповідні дії індивіда в інтересах його самозбереження. Супер-его використовує моральні стандарти, заборони й заохочення, що засвоюються особистістю в основному несвідомо в процесі виховання, найчастіше від батьків. Виникаючи внаслідок механізму ідентифікації дитини з дорослим, Супер-его може виявлятися як совість й викликати почуття страху й провини. Оскільки вимоги, що ставляться до Его з боку Ід, Супер-его і зовнішньої реальності (до якої індивід змушений пристосуватися), є несумісними, людина неминуче перебуває в ситуації конфлікту. Це призводить до нестерпного напруження, від якого індивід іде за допомогою захисних механізмів – витіснення, сублімації, раціоналізації, регресії. Завдання психотерапії полягає в тому, щоб визначити травматичні переживання і звільнити від них особистість шляхом катарсису, усвідомлення витіснених потягів, розуміння причин, що призвели до невротичних симптомів. Для цього використовується аналіз сновидінь, метод вільних асоціацій та ін. З. Фрейд увів у психологію кілька важливих проблем – несвідома мотивація, співвідношення нормальних і патологічних проявів психіки, захисні механізми, вплив сексуального фактора, вплив дитячих травм на поведінку дорослої людини тощо.

Неофрейдизм, або неопсихоаналіз (букв. – нове розуміння душі), є продовженням психоаналізу Фрейда, але цей напрям значно перебудував структуру аналізу. На відміну від фрейдизму, який ставив на перше місце біологічні передумови виникнення неврозу, неофрейдизм орієнтується на соціокультурні фактори. Основна роль у поведінці людини відводиться несвідомим спонуканням.

На думку неофрейдистів, психіка людини – соціально детермінована, тому невротичний і нормальний стан людини залежить від її оточення.

Виникнення неофрейдизму датується 1920–1930 роками, його основні дослідники К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фромм, В. Райх, Е. Еріксон намагалися пов'язати природу несвідомого ядра психіки людини із соціальними умовами її життя.

Людиною рухають не тільки біологічно зумовлені несвідомі спонукання, але й придбані прагнення до безпеки й самореалізації (К. Хорні), образи себе та інших, що склалися в ранньому дитинстві (Г. Салліван), вплив соціоекономічної структури суспільства (Е. Фромм).

Карен Хорні (1885–1952) висунула теорію «культурно-філософської психопатології». Відповідно до цієї теорії невроз пояснювався тривогою, що виникає при взаємодії дитини з людьми, що її оточують. К. Хорні вважала вроджені інстинкти домінуючими, адже в процесі життя людина розвивається і змінюється внутрішньо й зовнішньо. На її думку, між нормальним розвитком і патологічним є певна грань, яка визначає те, чи можна вилікувати людину, чи ні.

Людина, що страждає від неврозу, відсторонюється від свого «Я» на користь уявного ідеального «Я», вважає, що цей ідеал може забезпечити її соціальну безпеку. Несвідоме почуття тривоги, за Хорні, корінна тривога, ґрунтується на почутті самотності й безпорадності. К. Хорні виокремлювала два види тривоги – психологічну й фізіологічну. Фізіологічна тривога – це страх новонародженого, що батьки можуть не приділити необхідної йому уваги. Психологічна тривога – це страх того, що ідеальний і реальний образи

власного «Я» не поєднуються, лише в разі їх поєднання формується гармонійна в усіх відношеннях особистість.

Закінчивши гамбургську жіночу гімназію, учена присвятила себе медицині, здобувши вищу медичну освіту в університетах Фрейбурга, Геттінгена і Берліна. Оволодівши психоаналітичним методом, К. Хорні з 1919 р. вела власну практику й активно співпрацювала в Берлінському психоаналітичному інституті, спочатку як лектор (переважно з теми жіночої психології), потім як клінічний аналітик, пізніше як аналітик-куратор.

Ранні наукові публікації К. Хорні були присвячені психології жінок і жіночій сексуальності, причому вже в статтях 20-х рр. звучать мотиви критичної переоцінки теорії Фрейда.

Науковець виступала за соціологічну орієнтацію психоаналізу, вважаючи, що внутрішньоособистісні конфлікти породжуються головним чином соціальними факторами. Аналізуючи природу людини, К. Хорні

звертала особливу увагу на суперечність між потребами індивіда й можливостями їх задоволення.

Її ідеї про необхідність реалізації людиною свого внутрішнього потенціалу набули подальшого розвитку у багатьох психологічних концепціях.

Гаррі Стек Салліван (1892–1949) створив теорію міжособистісної психіатрії, згідно з якою на першому місці для людини відносини з соціумом, що є основою для розвитку особистості.

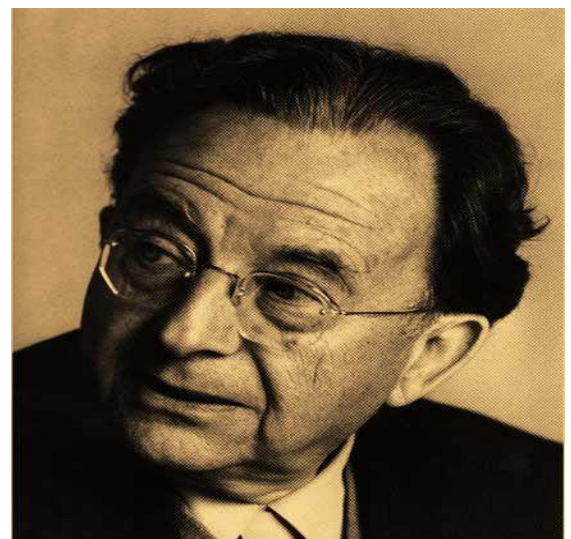
За життя Г. С. Саллівана було видано тільки одну його книгу «Концепції сучасної психіатрії» (1947 р.). Після його смерті опубліковано багато робіт, що являли собою курси лекцій, які він читав студентам Вашингтонської школи психіатрії. До цих публікацій увійшли як записані на магнітофон окремі лекції, стенограми деяких лекційних курсів, так і рукописні матеріали, які використовував Г. С. Салліван під час підготовки

до читання відповідних курсів лекцій. До книги «Клінічні дослідження в психіатрії» (1956 р.) увійшли лекції, прочитані ним 1943 року, до роботи «Психіатричне інтерв'ю» (1954 р.) – цикл лекцій 1944–1945 рр., до книги «Міжособистісна теорія психіатрії» (1953 р.) – лекції 1946–1947 рр. Після смерті Г. С. Саллівана було опубліковано також такі його роботи, як «Шизофренія як людський процес» (1962 р.), «Злиття психіатрії і соціальної науки» (1964 р.), двотомне видання його творів (1965 р.), «Особиста психопатологія» (1971 р.). Багато робіт містять статті, раніше опубліковані у різних журналах, а також ті матеріали, які не були надбанням наукової громадськості, але були написані ученим протягом 192 –1947 рр.

Еріх Фромм (1900–1980), засновник гуманістичного психоаналізу, ставив на перше місце досягнення особистістю психологічної свободи, на яку «зазіхає» соціум. Людина, яка має можливості знайти таку свободу, відмовляється від справжніх цінностей, погоджуючись на уявні (найчастіше – володіння чим-небудь).

Цей напрям багато в чому випередив фрейдизм і згодом набув окремого, самостійного розвитку. Найбільш «соціалізованим» ученням

неофрейдизму визнається теорія відчуження Фромма, який стверджував, що проблема відчуження, яку висунув К. Маркс у суспільно-економічному аспекті, слід поширити й на психічну діяльність людини. В умовах науково-технічного поступу людина втрачає зв'язки зі світом та з іншими людьми. Виникає відчуження людини, яке учений називає «негативною свободою». Людина стає вільною від усього і тому відчуженою. Цей стан пригнічує людину й породжує неврози. Людина потерпає під тягарем свободи, вона не хоче бути «вільною», вона прагне мати певні стосунки з іншими людьми, спілкуватися з ними, але навколишній світ не дає їй такої можливості, унаслідок чого людина стає самотньою.

Для Е. Фромма відчуження є фатальною основою людських взаємин. Нестерпність тягара відчуження може перерости в почуття агресії і виявлятися або в реакціях садизму та мазохізму, або в протилежному стилі поведінки – конформізмі, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються одне до одного, рятуючись від відчуження.

Е. Фромм підкреслював двоїсту природу людини. З одного боку, вона тягнеться до незалежності, а з іншого – хоче позбавитися цієї незалежності, яка призводить до відчуження. Для подолання відчуженості Е. Фромм пропонує прищеплювати людям гуманістичні засади, в основі яких лежить почуття любові. Це почуття притаманне найбільш розвиненому типу соціального характеру людини – духовному, продуктивному. Потреба в любові передбачає два її види – любов до себе і любов до інших людей. Відчуження згубно діє на людину, породжує неврози, а любов сприяє її оздоровленню і загалом – покращанню суспільства.

У прагненні до подолання відчуження стимулювальними чинниками є екзистенціальні потреби:

- у встановленні зв'язків (зближення з іншим через підпорядкування, владу або любов);
- у подоланні себе (здатність піднятися над своїм пасивним існуванням, будуючи або руйнуючи власне життя);
- у почутті укорінення (яке породжує почуття стабільності світу, що знову стає для людини рідною домівкою);
- у самоідентичності («Я – це Я, і ніхто інший»);
- у системі поглядів (розвиток послідовного, виваженого погляду на дійсність).

Е. Фромм уважав, якщо незадоволена хоча б одна з цих потреб, результатом стає психічне захворювання людини.

Е. Фромм був упевнений, що для кожного історичного періоду характерний прогресивний розвиток індивідуальності відповідно прагненню людей до особистої свободи. Проте значного рівня автономії і свободи вибору люди досягають ціною втрати почуття безпеки і появою почуття особистої незначущості. Подолання почуття самотності, власної

незначущості і відчуженості потребує відмови від особистої свободи й пригнічує розвиток індивідуальності.

Усі напрями неофрейдизму можна розглядати як спробу соціологізації біологізаторської за своєю суттю фрейдистської концепції особистості. Неофрейдисти висунули фундаментальні проблеми – внутрішньої структури особистості, місця «Я» у ній, механізмів формування та функціонування особистості, ролі свідомого й несвідомого, регуляції поведінки та діяльності, механізмів психологічного захисту особистості тощо. Загалом же, завдяки фрейдизму та неофрейдизму, психологічна наука збагатилася багатьма ідеями, які не втратили свого значення й досі.

Основні положення концепції Фромма зводяться до таких: виробництво має служити людині, а не економіці; відносини між людиною й природою повинні будуватися не на експлуатації, а на кооперації; антагонізми повсюдно мають бути замінені відносинами солідарності; вищою метою всіх соціальних заходів повинні бути людське благо і відвернення людських страждань; не максимальне споживання, а лише розумне споживання служить здоров'ю й добробуту людини; кожна людина має бути зацікавлена в активній діяльності на благо інших людей і брати участь у ній.

Вільгелм Райх (1897–1957) – австрійський та американський психоаналітик – уважав, що поведінка визначається оргонною енергією (всесвітньою енергією любові), при блокуванні якої людина стає агресивною і відлюдною. Він, так само як і З. Фрейд, виступав за сексуальне пояснення поведінки. Багато уваги приділяв питанню сексуальності та соціальним проблемам.

К. Юнг стверджував, що душа складається з трьох окремих взаємодійних структур: его, особисте несвідоме та колективне несвідоме.

Его є центром сфери свідомості й містить усі думки, почуття, спогади і відчуття, завдяки яким ми відчуваємо свою цілісність. Его є основою нашої самосвідомості. Особисте несвідоме містить конфлікти і спогади, колись усвідомлювані, але тепер пригнічені й забуті. К. Юнг увів поняття комплексу, або скупчення, емоційно заряджених думок, почуттів і переживань, винесених індивідуумом з особистого або спадкового несвідомого досвіду. Комплекси можуть виникати навколо звичайних тем і сильно впливати на поведінку. Учений стверджував, що матеріал особистого несвідомого є унікальним і доступним для усвідомлення. Нарешті, більш глибокий шар у структурі особистості – колективне несвідоме, що являє собою сховище латентних

слідів пам'яті людства. У ньому відбиті думки й почуття, загальні для всіх людських істот.

К. Юнг висловив гіпотезу про те, що колективне несвідоме складається з потужних первинних психічних образів – архетипів. Архетипи – вроджені ідеї або спогади, які змушують людей сприймати, переживати й реагувати на події певним чином; інакше кажучи, це універсальні моделі сприйняття, мислення і дії у відповідь на якийсь об'єкт або подію. Серед архетипів, описаних К. Юнгом, є мати, дитина, герой, мудрець, Сонце, шахрай, Бог, смерть і т. д. Найбільш важливі архетипи – персона (наше публічне обличчя), тінь (пригнічена, темна сторона особистості), анімус / аніма (внутрішній образ жінки в чоловікові і, навпаки, внутрішній образ чоловіка в жінці), самість (серцевина особистості, навколо якої організуються й об'єднуються всі інші елементи).

Найбільш відомим внеском К. Юнга в психологію вважається опис двох основних видів еґо-спрямованості: екстраверсії та інтроверсії.

Ідея психічної енергії, саморегуляції, компенсації тісно пов'язана в аналітичній психології з класифікацією «психологічних типів». Розрізняють кілька таких типів, що стосуються вродженої відмінності в темпераменті, інтегральному сполученні стійких психодинамічних властивостей, що виявляються в діяльності, і змушують індивідів сприймати й реагувати специфічним чином. Насамперед слід розрізнити два стійких типи: екстраверт та інтроверт.

Екстраверт характеризується вродженою тенденцією направляти свою психічну енергію, або лібідо, назовні. Цей тип природно і спонтанно виявляє інтерес і приділяє увагу об'єкту – іншим людям, предметам, зовнішнім манерам і благоустрою. Екстраверт відчуває себе щонайкраще, коли має справу з зовнішнім середовищем, взаємодіє з іншими людьми, робиться неспокійним і навіть хворим на самоті в монотонному одноманітному середовищі. Підтримуючи слабкий зв'язок із суб'єктивним внутрішнім світом, екстраверт буде уникати зустрічі з ним, прагнути недооцінити, применшити і навіть опорочити будь-які суб'єктивні потреби як еґоїстичні.

Інтроверт же характеризується тенденцією свого лібідо спрямовуватися всередину, неодмінно пов'язуючи психічну енергію зі своїм внутрішнім світом думки або фантазії почуття. Найбільш успішно інтроверт взаємодіє сам із собою, коли він вільний від обов'язку пристосовуватися до зовнішніх обставин. Інтроверт має свою власну компанію, свій «тісний маленький світ» і негайно замикається у великих групах.

Як екстраверт, так і інтроверт виявляють ті або інші свої недоліки залежно від виразності типу, але кожен мимоволі прагне недооцінити іншого. Екстраверту інтроверт здається самоцентричним, так би мовити, «зацикленим на собі». Інтроверту екстраверт здається дрібним порожнім пристосованцем і лицеміром.

Будь-яка реальна людина несе в собі обидві тенденції, але зазвичай одна розвинена трохи більше, ніж інша. Як пара вони діють за законом протилежностей, тобто надмірний прояв однієї установки неминуче веде до виникнення іншої, їй протилежної. Екстраверсія й інтроверсія – усього лише дві з багатьох особливостей людської поведінки. На додаток до них К. Юнг виділяв чотири функціональних типи, чотири основні психологічні функції: мислення, почуття, відчуття, інтуїція.

Мислення є раціональною здатністю структурувати й синтезувати дискретні дані шляхом концептуального узагальнення. Почуття – функція, що визначає цінність речей, вимірює й визначає людські взаємини. Мислення й почуття – функції раціональні, оскільки мислення оцінює речі під кутом зору «істина – брехня», а почуття – «прийнятне – неприйнятне». Ці функції утворюють пари протилежностей, і якщо людина є більш досконалою в мисленні, то їй явно бракує чуттєвості. Кожен член пари прагне замаскувати іншого й загальмувати.

Відчуття – функція, яка каже людині, що щось є, вона не каже, що це, але лише свідчить, що це щось присутнє. У відчутті предмети сприймаються так, як вони існують самі по собі в дійсності. Інтуїція визначається як сприйняття через несвідоме, тобто зниження картин і сюжетів дійсності, походження яких є неясним, погано з'ясовним. Функції відчуття й інтуїції є ірраціональними – зовнішнім і внутрішнім сприйняттям, що не залежить від будь-яких оцінок.

Своєю чергою, раціональні й ірраціональні функції діють взаємовиключним чином. Усі чотири функції подано двома парами протилежностей: мислення – почуття, відчуття – інтуїція. Хоча кожен індивід потенційно має у своєму розпорядженні всі чотири функції, одна з них звичайно є більш розвиненою, ніж інші. Її називають провідною. Функція ж, розвинена менше інших, зазвичай, перебуває в несвідомому стані і є підпорядкованою. Найчастіше ще одна функція може бути досить розвиненою, наближаючись за рівнем активності до головної функції. Очевидно, що вона подається іншою парою протилежностей. Ця функція є допоміжною. Відповідно до головної функції будемо мати чотири функціональних типи: розумовий, чуттєвий, сенсорний, інтуїтивний.

Розумовий тип ідентифікує себе з розумовими процесами й не усвідомлює в собі наявності інших функцій, а попросту придушує їх; його мислення має автократичний характер, інтелектуальні формули сковують цілісний прояв життя. Почуття є підпорядкованою функцією. Людські відносини зберігаються й підтримуються лише доти, доки вони існують і впливають з керуювальних інтелектуальних формул, у всіх інших випадках вони легко приносяться в жертву.

Чуттєвий тип відповідно є більш поширеним у жінок. Утвердження й розвиток міжособистісних взаємодій і відносин партнерства є тут головною метою. Мислення є функцією підпорядкованою, воно обслуговує інтереси чуттєвих взаємовідносин.

Сенсорний тип характеризується пристосованістю до звичайної реальності, до «тут і зараз»; для нього важливим є реальне життя, він фактично придушує інтуїтивні прояви.

Інтуїтивний тип мотивується головним чином постійним потоком нових бачень і передчуттів, що виникають від його внутрішнього активного сприйняття. Інтуїтивний тип частіше охоплює слабкі зв'язки між речами, які для інших здаються незв'язаними й далекими. Його розум працює стрибкоподібно і швидко, важко простежити його дію. Якщо попросити його діяти більш повільно, то він може роздратуватися і вважати своїх співрозмовників тугодумами. У реальному житті найчастіше така людина залишається незрозумілою для оточуючих, і її прозріння, якщо вони виявляються конструктивними, мають терпляче розглядатися іншими людьми.

Звичайний розвиток допоміжної функції пом'якшує й модифікує гостроту прояву описаних вище характеристик. Але й це ще не все, оскільки відповідно до встановленого типу кожна з функцій може бути орієнтована або інтровертно, або екстравертно.

В ідеалі індивід має повноцінно володіти всіма чотирма функціями з тим, щоб давати відповідну адекватну відповідь на будь-які життєві запити. На жаль, у дійсності це є недосяжним, хоча і є бажаною метою, визначаючи, таким чином, одне з головних завдань аналітичної психотерапії: довести до свідомості певне положення речей і допомогти в розвитку підпорядкованих, пригнічених, нерозвинених функцій для того, щоб досягти психічної цілісності.

К. Юнг вивчав динаміку неусвідомлюваних потягів та їх вплив на людську поведінку і досвід. Але, на відміну від З. Фрейда, він стверджував, що зміст несвідомого більше, ніж тільки пригнічені сексуальні й агресивні спонукання. У юнганівській теорії, що отримала назву аналітичної психології, індивідууми мотивовані інтропсихічними силами й образами, походження яких сягає глибини історії еволюції.

З. Фрейд і К. Юнг по-різному ставилися до сексуальності як переважної сили в структурі людської психіки. З. Фрейд тлумачив лібідо в основному як сексуальну енергію, а К. Юнг розглядав його як дифузну творчу життєву силу, яка виявляється різними шляхами, наприклад у релігії або в прагненні до влади. Іншими словами, енергія лібідо концентрується в різних потребах – біологічних або духовних – у міру їх виникнення. Унаслідок перероблення К. Юнгом психоаналізу виник цілий комплекс складних ідей з таких різних областей знання, як психологія, філософія, астрологія, археологія, міфологія, теологія й література.

На переконання А. Адлера, головна вимога до індивідуальної психології полягає в тому, щоб довести єдність у кожному індивідуумі: у його мисленні, почуттях, діях, свідомому і несвідомому, у кожному прояві особистості.

Розгляд людини як органічної цілісності потребує єдиного психодинамічного принципу. А. Адлер вивів його з самого життя, а саме з тієї обставини, що життя неможливо уявити без безперервного руху в напрямку зростання й розвитку. Тільки в русі в напрямку до особистісно значущих цілей індивідуум може бути сприйнятий як єдине й здатне до самоузгодження ціле.

Визнаючи значення спадковості й навколишнього середовища у формуванні особистості, А. Адлер наполягав на тому, що індивідуум – щось більше, ніж тільки продукт цих двох впливів. Він уважав, що люди мають творчу силу, яка забезпечує можливість розпоряджатися своїм життям: вільна, усвідомлена активність – визначальна риса людини.

Головним у теорії А. Адлера є положення, згідно з яким уся поведінка людини відбувається в соціальному контексті і суть людської природи можна досягнути тільки через розуміння соціальних відносин. Більш того, у кожної людини є природне почуття спільності, або інтерес, тобто вроджене прагнення вступати у взаємні соціальні відносини співпраці. Таким чином, індивідуальна психологія вважає необхідною гармонію об'єднання і співпраці між людиною й суспільством, а конфлікт між ними вважає неприродним. Акцент на соціальних детермінантах поведінки дуже важливий у концепції А. Адлера.

Суворо дотримуючись феноменологічної традиції, А. Адлер уважав, що поведінка завжди залежить від думки людей про себе й оточення, у яке вони мають вписуватися. Люди живуть у ними ж створеному світі відповідно до їх власної схеми апперцепції.

Індивідуальна психологія спирається на кілька основних концепцій і принципів. У своїй роботі «Дослідження фізичної неповноцінності та її психічної компенсації» А. Адлер розвинув теорію про те, чому одне захворювання турбує людину більше, ніж інше, і чому одні ділянки тіла хвороба вражає скоріше, ніж інші. Він зауважив, що люди з вираженою органічною слабкістю або дефектом часто намагаються компенсувати ці дефекти шляхом тренування і вправ, що нерідко сприяє розвитку майстерності або сили. Звичайно, в ідеї про те, що організм намагається компенсувати свою слабкість, не було нічого нового. Лікарям давно було відомо, що, якщо, наприклад, одна нирка погано функціонує, інша бере на себе її функції і несе подвійне навантаження. Але А. Адлер указав на те, що процес компенсації має місце в психічній сфері: люди часто прагнуть не тільки компенсувати недостатність органа, але у них також виникає суб'єктивне почуття неповноцінності, яке розвивається з почуття власного психологічного або соціального безсилля.

А. Адлер уважав, що почуття неповноцінності бере свій початок в дитинстві, і пояснював це таким чином: дитина переживає дуже тривалий період залежності, коли вона є абсолютно безпорадною і, щоб вижити, має спиратися на батьків. Цей досвід викликає у дитини глибокі переживання неповноцінності порівняно з іншими людьми в сімейному оточенні, більш

сильними й могутніми. Поява цього раннього почуття неповноцінності означає початок тривалої боротьби за досягнення переваги над оточенням, а також прагнення до досконалості й бездоганності. А. Адлер стверджував, що прагнення до переваги є основною мотиваційною силою в житті людини. Прагнення до переваги й почуття неповноцінності, відповідно до теорії Адлера, є вродженими несвідомими почуттями і двома основними джерелами енергії особистості, які суперечать одне одному, унаслідок чого формується механізм компенсації – основний механізм психічного розвитку. А. Адлер виокремлює кілька видів компенсації: повна компенсація, неповна компенсація, надкомпенсація й уявна компенсація.

Таким чином, відповідно до теорії Адлера, метою фактично всього, що роблять люди, є подолання почуття своєї неповноцінності і зміцнення почуття переваги. Однак почуття неповноцінності деяких людей з різних причин може стати надмірним, унаслідок чого виникає комплекс неповноцінності – перебільшене почуття власної слабкості й неспроможності. А. Адлер розрізняв три види страждань, які долають у дитинстві і які сприяють розвитку комплексу неповноцінності: неповноцінність органів, надмірна опіка і відкидання з боку батьків.

Учений дійшов висновку, що прагнення до переваги є фундаментальним законом людського життя. Він був переконаний, що це прагнення є вродженим, проте це почуття треба виховувати й розвивати, якщо хочеш реалізувати свій людський потенціал.

А. Адлер висунув концепцію стилю життя, у якій подано унікальний для індивідуума спосіб адаптації до життя, особливо в плані поставлених самою людиною цілей і способів їх досягнення. Стиль життя містить єдине в своєму роді поєднання рис, способів поведінки і звичок, які в сукупності визначають неповторну картину існування людини. Стиль життя базується на зусиллях людини, спрямованих на подолання почуття неповноцінності і зміцнення завдяки цьому почуття переваги. На думку А. Адлера, стиль життя міцно закріплюється у віці чотирьох або п'яти років, у подальшому він лише коригується, але не змінюється. Стиль життя є головним стрижнем поведінки в майбутньому.

Ще однією важливою концепцією в теорії Адлера є концепція соціального інтересу, або почуття спільності, яка відображає стійке переконання вченого в тому, що ми, люди, є соціальними створіннями, а передумови соціального інтересу є вродженими. Соціальний інтерес розвивається в соціальному оточенні, виникає у відносинах дитини з матір'ю, її завдання полягає в тому, щоб виховувати в дитині почуття співпраці, прагнення до встановлення взаємозв'язків і товариських відносин. Батька А. Адлер розглядав як друге за важливістю джерело впливу на розвиток соціального інтересу дитини. Соціальний інтерес виражається зручним критерієм оцінювання психічного здоров'я людини: нормальні, здорові люди по-справжньому турбуються про інших; їх

прагнення до переваги є соціально позитивним і містить прагнення до благополуччя всіх людей.

Концепція творчого «Я» є найголовнішим конструктом адлерівської теорії. Коли А. Адлер відкрив і ввів у свою систему цей конструкт, усі інші концепції зайняли відносно нього підпорядковане становище. Учений стверджував, що стиль життя формується під впливом творчих здібностей людини. Кожен з нас має можливість вільно створювати свій власний стиль життя. У кінцевому підсумку ми самі відповідаємо за те, ким ми є і як поведимося.

Творчі здібності розквітають у ранньому дитинстві, і це сприяє розвитку соціального інтересу, але чому саме і як він розвивається, поки залишається без пояснень.

Теорія Фрейда дала поштовх розвитку нових концепцій. Якщо К. Юнг і А. Адлер підкреслювали, що розійшлися з З. Фрейдом з принципових питань, що стосуються насамперед структури особистості й механізмів її розвитку, то американський психолог К. Хорні казала, що лише прагне розширити межі ортодоксального фрейдизму. Однак уже незабаром її пошуки привели до перегляду основних положень теорії Фрейда.

Закінчивши медичний факультет, К. Хорні працювала в Берлінському психоаналітичному інституті до 1932 року. Потім на запрошення Ф. Александера вона переїхала до США, куди перебралися багато відомих німецьких учених у зв'язку з приходом нацизму. У США вона заснувала свою асоціацію, пізніше перетворену в Американський інститут психоаналізу.

Так само, як і А. Адлер і пізніше Е. Фромм, К. Хорні дійшла висновку про домінуючий вплив суспільства на розвиток особистості. Її концепція набула відображення в таких книгах, як «Нові шляхи в психоаналізі» (1939 р.), «Невроз і розвиток особистості» (1950 р.). К. Хорні вважала, що в структурі особистості домінують інстинкти агресії або лібідо, а не свідоме почуття тривоги, яке вона назвала почуттям корінної тривоги. Це почуття вона пов'язувала з почуттям самотності і безпорадності дитини в потенційно ворожому світі. Причинами розвитку почуття корінної тривоги можуть бути як відчуження батьків від дитини, так і надмірна батьківська опіка. К. Хорні виокремила тривогу фізіологічну й психологічну. Фізіологічна тривога пов'язана з прагненням дитини задовольняти свої насущні потреби, тому подолати її можна шляхом простого догляду за дитиною.

К. Хорні ввела в психологію поняття «образ Я». Цей образ складається з двох частин – знання про себе і ставлення до себе. Адекватність образу Я пов'язана з його когнітивною частиною і ставленням до себе: знання людини про себе мають відображати її реальні можливості й прагнення, а ставлення до себе має бути позитивним. Психологічна тривога пов'язана з розвитком адекватності образу Я. К. Хорні вважала, що є кілька образів Я: Я реальне, Я ідеальне, Я в очах

інших людей. Нормальний розвиток особистості і стійкість до неврозів забезпечується збігом цих трьох образів Я. Тому і негативне ставлення до дитини, і надмірне захоплення ним ведуть до розвитку тривоги, оскільки думка інших не збігається з реальним образом Я дитини.

Щоб позбутися корінного почуття тривоги, людина вдається до психологічного захисту, спрямованого на подолання конфлікту між суспільством і людиною. К. Хорні виокремила три основних види психологічного захисту. Перший з них – це прагнення «до людей», яке виявляється в поступливості поведінки, розвитку невротичної потреби в прихильності, схваленні, турботі, захопленні. Другий вид психологічного захисту – це прагнення «проти людей», яке виявляється в агресивності поведінки, розвитку невротичної потреби в експлуатації інших, у владі, у досягненнях. Третій вид – це прагнення «від людей», яке призводить до особистісного віддалення від оточуючих, ігнорування їх думки, розвитку невротичної потреби в самостійності й незалежності, бажання бути абсолютно невразливим.

Свої власні психоаналітичні концепції створили ще два найближчих співробітники З. Фрейда – В. Райх і О. Ранк.

В. Райх піддав перетворенню ідеї З. Фрейда про природу неврозу. На відміну від З. Фрейда, учений уважав, що агресивні й деструктивні потяги є не вродженими, а вторинними, і виникають унаслідок негативного впливу суспільства на індивідуальність. Одним із перших В. Райх провів дослідження феномену фашизму, унаслідок чого дійшов висновку, що фашизм є виразом ірраціональної психіки середньої людини, яка була вихована в авторитарному суспільстві.

Після закінчення війни вступив до медичної школи Віденського університету й захопився психоаналізом. 1919 року вступив у Віденське психоаналітичне товариство й відкрив власну практику. 1922 року В. Райх став першим клінічним асистентом З. Фрейда у Віденській психоаналітичній клініці; пізніше він стає віце-директором клініки. 1924 року В. Райх став директором Семінару з психоаналітичної терапії, першого навчального інституту психоаналізу.

Слід визнати, що В. Райх у своїх дослідженнях, незважаючи на багато помилок, далеко визначив свій час. Його погляди на статеве виховання, «сексуальну революцію» (йому належить сам цей термін), причини неврозів, біоенергетику багато в чому є спірними, але не безпідставними. Його техніки звільнення «м'язових панцирів» успішно використовуються в сучасній психотерапевтичній практиці й набули подальшого розвитку.

Тіло реагує на зіткнення особистості з зовнішніми труднощами напруженням у м'язах і порушенням дихання. Повторювані життєві ситуації, що викликають схожі переживання, приводять до утворення невротичних рис особистості у вигляді «броні характеру» і розвивають хронічне напруження окремих груп м'язів, яке В. Райх називав тілесною

бронєю. Учений вірив, що механізмам психологічного захисту, що гальмують здорове функціонування організму, можна протистояти, модифікуючи їх за допомогою простого тілесного контакту. Життєва енергія може бути терапевтично вивільнена шляхом прямого маніпулювання напруженою областю. В. Райх створив методики для зменшення хронічного напруження в кожній групі м'язів, які у відповідь на фізичний вплив вивільняли камуфльовані ними почуття.

Пізні роботи В. Райха є більш спірними й суперечливими, особливо це стосується його розуміння сексуальності. Учений доводив, що причиною неврозу є застійна сексуальність, що виникає внаслідок порушення функції оргазму. Він розвинув ідею про існування загальної сексуальної енергії як прояву вільної біологічної творчої життєвої сили, що впливає на емоції та інтелект людини.

Отто Ранк (1884–1939) віддавав перевагу роботі з емоційним досвідом особистості. Основним джерелом тривоги, на думку О. Ранка, є травма народження і викликаний нею страх. Захисний механізм у вигляді блокування спогадів про цей страх спричиняє, своєю чергою, внутрішній конфлікт. Несвідоме прагнення людини до безпечного злиття з матір'ю сублімується в різних видах діяльності. Психотерапія Ранка була спрямована на подолання спогадів про «жах народження».

Пізніше О. Ранк як одне з основних джерел неврозу визначив почуття самотності, що породжується свободою, яка одержується в процесі індивідуалізації. Компенсувати почуття самотності може встановлення різних зв'язків з оточуючими й усвідомлення власної волі як автономної творчої сили, що спрямовує діяльність людини.

У 1930-ті роки виникла перша концепція, що зв'язала принципи глибинної психології і біхевіоризму, автором якої був американський психолог Г. Салліван. Згідно з інтерперсональною теорією психіатрії Г. Саллівана, особистість – це модель повторюваних міжособистісних інтерперсональних відносин. Основними несвідомими потребами, що рухають розвиток особистості, є потреби в ніжності і в уникненні тривоги. Оскільки джерел тривоги існує величезна кількість, домінуючою стає потреба в їх уникненні.

Основою особистості є Я-система, що складається з трьох структур: хороше Я, погане Я, не-Я. Думка про себе як про погане Я є джерелом постійної тривоги, і тому особа прагне персоніфікувати себе як хороше Я. Для захисту своєї позитивної персоніфікації людина формує спеціальний

механізм, який Г. Салліван назвав виборчою увагою. Цей механізм дає змогу регулювати не тільки власну персоніфікацію, але й образи інших людей, оскільки основні причини тривоги криються у спілкуванні з іншими людьми. Г. Салліван звернувся до вивчення ролі стереотипів у сприйнятті людини.

Незважаючи на те, що Г. Салліван казав про несвідомий характер основних потреб, що рухають особистісний розвиток, він заперечував думку про їх спадковість. Учений стверджував, що агресія й занепокоєння розвиваються у дитини вже в перші дні життя. Фрустрація важливих для дитини потреб призводить до розвитку агресії. Спосіб вирішення фрустраційної ситуації залежить від того, яка структура Я-системи є більш розвиненою; при поганому Я вина базується на собі; при хорошому Я вина перекладається на інших. Ця ідея Г. Саллівана стала основою тесту фрустраційної толерантності Розенцвейга.

Лекція 11. НАПРЯМ ДОСЛІДЖЕНЬ У РАДЯНСЬКІЙ (ВІТЧИЗНЯНІЙ) ПСИХОЛОГІЇ ХХ ст.

Психологічна думка ХХ ст. Становлення й розвиток радянської психології. Основні напрями радянської психологічної науки. Значення праць вітчизняних фізіологів для розвитку психологічної науки в Росії (І. М. Сеченов, І. П. Павлов, М. М. Ланге, А. А. Ухтомський, В. М. Бехтерев).

Відкриття психологічних лабораторій у післяреволюційний час. Розвиток педології. Рефлексологія В. М. Бехтерева. Реактологія К. М. Корнілова.

Л. С. Виготський та його психологічна школа.

Культурно-історична теорія Л.С.Виготського.

Теорія діяльності О. М. Леонтьєва. Учення послідовників школи.

Л. С. Виготського. Школа С. Л. Рубінштейна. Інші школи вітчизняної психології (Д. М. Узнадзе, В. М. М'ясищев, П. К. Анохін, Б. Ф. Ломов, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов).

Розвиток психологічної думки на Україні. Культурно-гуманістична психологія в Україні. Психологія Г. С. Костюка

Після Жовтневого перевороту в перші роки радянської влади вітчизняна психологія продовжувала розвиватися у взаємодії зі світовою психологічною наукою. Зростає інтерес до соціально-психологічних проблем, проблем особистості. Виникають нові напрями. В області психології трудової діяльності, наприклад, виникає один з напрямів практичної психології – психотехніка, в області психології навчання – педологія, в області загальної психології – реактологія та ін.

Однак за радянських часів відбулася абсолютизація фізіологічної ідеї. Згідно з офіційною установкою тільки таким шляхом могло бути

досягнуто істинно наукове психологічне знання, тільки так будуть, безумовно, забезпечені передові позиції радянської психології та її торжество над реакційною буржуазною психологією [7]. Втілення в життя офіційної установки потребувало активного застосування адміністративних методів. Найбільш нищівних ударів вітчизняна психологія зазнала у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «О педологических извращениях в системе Наркомпроса» (1936 р.), а потім у зв'язку з Об'єднаною науковою сесією Академії наук СРСР і Академії медичних наук СРСР, присвяченою Павловському вченню (1950 р.).

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років склалася ситуація, коли психології було відведено роль розділу в фізіології вищої нервової діяльності й комплексу психологічних знань у марксистсько-ленінській філософії. Фактично це означало заперечення психології як самостійної науки. Майже всі основні психологічні концепції, що набули визнання в усьому світі, було заборонено. Серйозно постраждала система підготовки фахівців-психологів, межі сфери практичної діяльності психологів значно звузилися. І все-таки всупереч загальній спрямованості адміністративно-ідеологічного керування розвитком психології, завдяки діяльності багатьох учених-психологів були збережено основи психології як науки, що забезпечили можливість накопичення потенціалу, необхідного для виходу на якісно новий рівень. Більш того, С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, Б. Г. Ананьєв, В. М. М'ясищев, Д. Н. Узнадзе, П. І. Зінченко та багато інших видатних учених зробили вагомий внесок у світову психологію.

У радянський період вітчизняними вченими було вироблено означення психології як науки про психіку, закономірності її прояву й розвитку. Означення психіки спиралося на положення марксистської філософії, ленінської теорії відображення й рефлексорної теорії. Психіку слід розуміти як властивість мозку відображати об'єктивну дійсність; психічне – властивість фізіологічного; фізіологічне - матеріальне, психічне – ідеальне; психічне відображення – ідеальна форма існування матеріального; ідеальне існує як суб'єктивна реальність у нерозривному зв'язку з об'єктивною реальністю. Такі вихідні позиції у міру розвитку психології й накопичення даних експериментальних досліджень і практичного досвіду призвели до труднощів самого означення предмета психології [8]. Усе більше простежується прагнення вийти за межі розуміння психології як науки про психіку – властивості мозку. Ідея психології як науки про людину, де психічне є суть людини й людського суспільства в інтеграції з історією людства і розвитком Всесвіту, виразно прозвучала 1968 року. З виданням книги Б. Г. Ананьєва «Человек как предмет познания» ця ідея набуває все більшого визнання. Так, наприклад, В. І. Слободчиков і Є. І. Ісаєв (1995 р.) розглядають психологію людини як психологічну антропологію й кажуть про духовність як про глибинну суть людини.

Пусковим моментом для переходу вітчизняної психології на якісно новий рівень стали потреби практики в даних про психіку людини (характеристики психіки, психічну діяльність, психічну регуляцію поведінки), що різко вразили і які могли б враховуватися як людський фактор в організації діяльній сфері суспільства. Природно, що найбільш гостро ці потреби виявилися у сфері виробництва, де процес автоматизації і комплексної механізації міг успішно здійснюватися лише при всебічному врахуванні людського фактора не тільки на етапі експлуатації, але й на етапі проектування технічних пристроїв. Іншими словами, психологія була затребувана системою продуктивних сил суспільства стосовно одного з головних елементів – техніки. Початок «прориву» психології у виробництво було покладено в психологічній школі Ленінградського університету, яку очолював Б. Г. Ананьєв [9]. 1959 року Б. Ф. Ломов [10], один з найталановитіших учнів Б. Г. Ананьєва, створив першу в країні лабораторію інженерної психології (спочатку називалася лабораторією індустріальної психології). Лабораторія під керівництвом Б. Ф. Ломова зробила величезний внесок у становлення інженерної психології як психологічної дисципліни. Проведено фундаментальні дослідження з проблем оброблення інформації людиною-оператором, надійності діяльності, розроблено принципи врахування людського фактора під час проектування різних автоматизованих систем керування. Інженерно-психологічні дослідження активізували експериментальну психологію. Лабораторія стала загальноновизнаним центром інженерної психології, що об'єднала практично всі лабораторії і наукові групи цього напрямку по всій країні. Було встановлено творчі зв'язки з інженерними психологами США, ФРН та інших країн.

Багато психологів та інженерів пройшли перепідготовку в лабораторії. Лабораторія щорічно проводила конференції, симпозиуми, семінари, забезпечувала публікацію інженерно-психологічних матеріалів, обсяг яких навряд чи був набагато меншим, ніж за всіма іншими напрямами психології. У країні почалася підготовка фахівців з інженерної психології, стала формуватися інженерно-психологічна служба. У цілому роль лабораторії Б. Ф. Ломова для розвитку вітчизняної психології є порівнянною, напевно, тільки з тією роллю, яку відіграла свого часу лабораторія В. Вундта.

Активізація психологічної думки й діяльності інженерної психології, мала резонанс у всіх психологічних напрямах. Найбільш сприйнятливим виявився соціально-психологічний напрям, який у вітчизняній психології тільки ще намічався. Потреби власне виробничої сфери і всієї соціальної сфери вже не могли залишатися незадоволеними. Тому до інженерно-психологічного «прориву» долучилася соціальна психологія, швидко сформуvala широке поле практичної діяльності, що було ознаменовано створенням у Ленінградському державному університеті першої в країні лабораторії соціальної психології.

Становлення інженерної й соціальної психології, розширення поля практичного застосування й підвищення рівня психологічних досліджень показали значущість психологічної науки для життя й діяльності суспільства. Природно, повинна була виникнути й виникла проблема психологічних кадрів, без вирішення якої психологія не могла вийти на якісно новий рівень.

Відкриття 1966 року факультетів психології в Московському й Ленінградському державних університетах створювало реальні передумови для розвитку психології як самостійної науки. Далі було включення психології до офіційного класифікатора наук, створення Інституту психології АН СРСР, розвернення системи підготовки психологічних кадрів, розширення психологічної підготовки фахівців різних спеціальностей та ін.

Наступна знаменна подія для розвитку вітчизняної психології – це звільнення від ідеологічних догм і необґрунтованих заборон як наслідок перетворень суспільно-економічного укладу. Вітчизняна психологія отримала можливість розвиватися в системі світової психології й використовувати її потенціал для вирішення практичних проблем психологічної допомоги людині, забезпечення її діяльності та взаємодії.

Прогрес психології прямо залежить від потреби суспільства в психологічному знанні і його практичній корисності. Сама потреба суспільства обумовлена рівнем розвитку сфер науки і культури, продуктивних сил, соціальної організації.

Поняття духовності з огляду на сьгоднішні знання вже не є ні містичним, ні просто образним виразом. Воно містить сенс життя, совість, вищі моральні цінності й почуття, вищі інтереси, ідеї, вірування. Отже, духовність може вивчатися, так само як й інші психічні явища, за допомогою психологічних методів. Напевно, є підстави казати про духовність як про особливу форму психічного, похідну від колективного несвідомого й психічного відображення дійсності. Швидше за все, ця форма не має прямих фізіологічних корелятивів, крім енергетики.

У структурі психологічної науки простежуються її фундаментальна область (загальна психологія, диференціальна психологія, історія психології, психологія розвитку, психологія особистості, психофізіологія) і галузеві дисципліни, пов'язані через їх практичне застосування з різними областями людського життя й діяльності. Це психологія соціальна, політична, клінічна, кримінальна, педагогічна, інженерна, вікова та ін. У психології сформовано напрями психодіагностики, психологічної експертизи, психотерапії, реабілітації, консультування.

Нині психологія представлена в світовій системі наукового знання як самостійна наука, що має розгалужені зв'язки й області діяльності, що межують з соціальними, медичними, технічними та іншими науками. Її практичні завдання спрямовані на гуманізацію людського буття.

Концепція системного підходу є однією з основних у сучасному науковому пізнанні і відображає системність світоустрою. Становлення поняття системності йде в глибину століть, проте «кристалізація» його сучасного загального сенсу пов'язана з іменами А. А. Богданова (загальна організаційна теорія – тектологія), Я. Х. Сметса (холізм – теорія цілісності й творчої еволюції в загальній системі природи), Л. Берталанфі (загальна теорія систем), Н. Вінера (загальна теорія керування – кібернетика) та інших вітчизняних і зарубіжних учених.

Одна з областей людського знання, де системний підхід є органічно обумовленим та інтенсивно розвивається, – це область людинознавства. Тут повинен здійснюватися синтез знань, що знаходяться як би в різних площинах, але незмінно перетинаються з площиною психологічного знання. Компоненти психологічного знання виявляються включеними в дослідження різних гуманітарних і природничих наук, а в психології відкриваються нові перспективи осмислення психічного. Суть цієї області й роль психології описав Б. Г. Ананьєв у праці «Людина як предмет пізнання».

Людина (*homo sapiens* – людина розумна) – певна цілісність, обумовлена єдністю біологічного й соціального. Біологічна складова – індивід є сукупністю природних, генетично обумовлених властивостей, що розвиваються в онтогенезі. Філоонтогенетичні зв'язки в розвитку біологічної складової реалізуються відповідно (що визнається більшістю психологів) до законів еволюційної теорії. Соціальна складова – особистість – це носій властивостей, що визначають соціальну природу людини й відображають як конкретні суспільно-економічні відносини, так і історію суспільства. Особистість проходить свій життєвий шлях, у період якого здійснюється процес соціалізації. Загальним для всіх людей є те, що кожен окремо взятий представник виду *homo sapiens* проходить у певному соціумі певного етапу розвитку людського суспільства свій життєвий шлях в єдності процесів онтогенезу й соціалізації. Особливим є те, що сукупність індивідуальних та особистісних властивостей, що утворюється під час розвитку кожної окремої людини, є неповторною. Ця неповторність становить суть індивідуальності людини. Людська індивідуальність реалізується в людині як суб'єкті діяльності (праці, пізнання, спілкування).

Отже, людина являє собою продукт природи, суспільства і людства. Але у властивостях людини не просто відображається вплив цілого, людина стає носієм нової якості як єдності прояву природних, соціальних та історичних властивостей. Саме ця риса людини забезпечує розвиток природи, суспільства і людства завдяки утворенню нових цілісностей.

Так, наприклад, людина є системоутвірним фактором ноосфери. Думки вчених у розумінні ноосфери мають і спільне, і відмінне, і тенденцію до інтеграції.

На думку В. І. Вернадського, ноосфера – область, що виникає в біосфері [11] у зв'язку з включенням у неї людини і реалізацією там біохімічної енергії наукової творчості.

На погляд П. Тейяр де Шардена, ноосфера – це реалізація особливої психічної (духовної) енергії, яка не є ні зміною форми, ні безпосереднім перетворенням фізичної енергії. За рахунок цієї енергії створюється такий пласт мислення, розгорнутий поза біосферою над світом рослин і тварин, як ноосфера.

З людиною як носієм якості, що полягає в єдності проявів природи, суспільства і людства, пов'язане формування системи, у якій найбільш повно представлено взаємодію природи й людства. Пусковий механізм етногенезу – пасіонарний поштовх, що виникає внаслідок космічних впливів, які спричиняють мікромутації в генній системі багатьох людей. Утворення етносфери пов'язано з реалізацією в біосфері енергії живої речовини. Біохімічна енергія живої речовини реалізується в етногенезі, заломлюючись у психіці людини на індивідуальному й популяційному рівні у формі пасіонарної енергії. Весь процес етногенезу в цілому визначається внутрішніми закономірностями, пов'язаними з пасіонарністю.

Таким чином, основні положення розглянутих вище теоретичних побудов дають змогу дійти висновку, що людина має зв'язок з біосферою не тільки як результат філогенезу, як ланка в обмінних процесах біосфери, але і як елемент, що активно впливає на розвиток біосфери своєю поведінкою і діяльністю, своїм станом, свідомим і несвідомим. У той же час усі прояви психіки людини, а також соціальні природні умови виявляються актуально зумовленими власними процесами ноосфери й етносфери.

У сучасній психології як галузі людинознавства все більш активно обговорюються проблеми духовної основи світу без протиставлення світського й релігійного підходів до духовності. Визнання духовної основи світу й системності світоустрою розширює можливості пізнання феномена людини, створює передумови для нового розуміння того, що діяльністю мозкової кори мислення не обмежується і в ній не закінчується (В. Ф. Войно-Ясенецький), що колективне несвідоме містить психічний матеріал, який не виникає в особистому досвіді (К. Юнг), що долею народу керують більшою мірою померлі покоління, ніж ті, які живуть (Г. Лебон), що духовна сфера людини відкрита не тільки енергії Землі і космосу, але й духовній сфері вищого порядку (В. Д. Шадріков). Це дає змогу зробити припущення про існування психосфери як єдності духовної сфери Землі й духовної сфери вищого порядку.

Названі проблеми є надзвичайно складними, прямо пов'язаними з вічними проблемами безсмертя душі й сенсу життя. Це головні проблеми теорії психології найближчого майбутнього.

Прагнення (усвідомлене або неусвідомлене) подати пізнаване як систему є характерним і для повсякденного людського пізнання. У кожній людині як результат його особистого досвіду формується картина світу,

яка іноді дуже відрізняється від тієї, що висвітлює сучасне наукове знання. Частково причиною цього є і фрагментарність, і відособленість наукового знання. Тому найбільш повна системна картина світу, яка розкриває суть включення людини в структуру глобальних систем, створює більш сприятливі умови для індивідуального духовного вдосконалення.

За часів радянської влади психологія формувалася головним чином як традиційна наука.

Парадигматичні трансформації, що відбулися в психології на рубежі 1980–1990 рр., орієнтували її на суспільну практику. Очікується, що психологія може запропонувати вектори для суспільної практики й виявити те, що є недоступним для інших областей знань. За останні роки різко збільшилася кількість установ, у яких застосовується психологія. Публікується багато журналів, у яких висвітлюються результати практико-орієнтованих досліджень.

Енергійно формується психологія діяльності в усіх областях науки: інженерній, військовій, космічній, в ергономіці (В. П. Зінченко, Є. А. Климов, Б. Ф. Ломов, В. М. Муніпов та ін.).

Юридична психологія розвивається в працях М. М. Кочетова, А. Р. Ратинова.

Новим для психології в Росії є розроблення питань політичної психології, але ця течія набуває все більшої популярності й активно вивчається (Г. М. Андреева, Г. Г. Ділі-Генський, І. Г. Дубовий, П. Н. Шихірев).

З трансформацією економічного світогляду в країні окремі області психології втратили свою актуальність з огляду на «прибутковість». У ситуації наслідування західній практичності окремі течії не витримують перевірки практикою, і їх формування сильно сповільнюється цим явищем. Одним з таких «аутсайдерів» стає зоопсихологія, яка вивчалася В. М. Боровським, В. А. Вагнером, І. П. Павловим, Г. З. Рагінським.

Тривають посилені пошуки методів корекції патологій мови, мислення і свідомості з використанням потенціалу психології. Психолог здійснює необхідну діагностику психічного стану клієнта, забезпечує науково доведену профілактику розладів суб'єктивного формування у людей, що належать до групи ризику.

Нейропсихологія і психоневрологія зайняли своє місце і знайшли свою проблематику, ратифікуючи власний авторитет в області медицини. Безпосередньо формувалися так звані нейролінгвістичне програмування й еріксонівський гіпноз як способи роботи з суб'єктом на сеансах консультування. Ці течії, поширені в західних країнах, були досить молодими в Росії. Широко застосовуються такі види діяльності з населенням, як тренінгові групи, очні персональні консультації, дистанційне консультування (по телефону і шляхом листування), психологічні розвивальні семінари.

Розширюється коло проблем, з якими люди звертаються за психологічною допомогою: питання міжособистісних зв'язків, сексуальні аномалії, проблеми суб'єктивного зростання, дитячо-батьківські конфлікти, фобії, девіантна поведінка. Необхідність у компетентній психологічній допомозі стимулює розвиток медичної психології.

Психологічна установка – це певний стан, який є неусвідомлюваним, між тим значно впливає на роботи. У цьому випадку справжній стан речей можна було визначити таким чином: уявлення і думки, емоції і почуття, акти вольових рішень є змістом свідомого психічного життя, а коли ці психічні прояви починають діяти, то вони, якщо необхідно, супроводжуються свідомістю. Усвідомлювати – означає мислити й уявляти, переживати певні емоції й виконувати вольові акти. Для виникнення установки необхідними є дві умови: нагальна потреба у суб'єкта і ситуація, яка веде до її задоволення. Якщо існують обидві ці умови, то у суб'єкта виникає установка до активності. Певний стан свідомості і зміст, що їй відповідає, утворюються лише на основі певної установки. Таким чином, необхідно точно розрізняти, з одного боку, конкретну установку, а з іншого – конкретний зміст свідомості. Установка не являє собою нічого певного з цього змісту, і, отже, характеризувати її в термінах явищ свідомості неможливо.

Розрізняють внутрішні установки, обумовлені потребами, спрямованістю уваги, а також установки, викликані певними зовнішніми подіями, – об'єктивні й суб'єктивні установки. Проміжними є установки, які виникли як результат минулого досвіду, що має зв'язок з предметом, і зберігаються протягом великого проміжку часу (ворожнеча, дружба, довіра, повага та ін.).

При вивченні психологічної установки доцільно проводити спостереження протягом великого проміжку часу. Для цього необхідно зафіксувати їх певною мірою, що досягається при повторному впливі подразників. Такі досліді називають фіксувальними або настановчими, а установку, яка виникла внаслідок цих дослідів, – фіксованою психологічною установкою.

Теорію планомірного формування розумових дій розробили П. Я. Гальперін (1902–1988) і його послідовники. Теорія містить загальні правила формування знань і навичок, а також програми їх застосування в освіті. На думку П. Я. Гальперіна, орієнтування – найважливіший з компонентів дії, оскільки правильно зорієнтована людина з великою ймовірністю виконає дію правильно з першого разу.

Насамперед було вивчено дію як елементарну одиницю діяльності, у зв'язку з чим

було особливо виділено поняття «орієнтовна основа дії» (ООД). До структури ООД входять:

- знання про умови успішного виконання дії;
- знання про структуру, цілі, тривалість дії.

Різні ООД ведуть до різних умов для формування знань і навичок:

1. Неповна ООД – той, кого навчають, має уявлення про саму дію й цілі, але не знає, які умови її успішності. Дія формується на основі спроб і помилок, містить багато зайвих елементів. Це є характерним для неорганізованого навчання.

2. Частково повна ООД – той, кого навчають, має уявлення про дію, цілі й правильність її виконання. Однак знання є суто практичними, не включаються до загальної системи знань суб'єкта.

3. Повна ООД – учень отримує повну картину дії, розуміє її логіку, здатен самостійно переносити її в інші сфери.

Відповідно до цієї теорії для формування нового знання або навичок необхідно виконання таких умов:

- підвищується мотивація суб'єкта;
- знання закріплюються коректно у зовнішній формі (наприклад, у вигляді наочних посібників);
- пояснюється логіка знання, його місце в системі інших знань;
- досягається запам'ятовування.

П. Я. Гальперін виокремив шість параметрів дії, чотири перших є первинними, а останні два – вторинними, що утворюються внаслідок поєднання перших:

- 1) рівень виконання дії: матеріальний, речовий, розумовий;
- 2) міра узагальнення;
- 3) повнота фактично виконуваних операцій;
- 4) міра освоєння;
- 5) розумність дії;
- 6) свідомість дії,

а також три групи дій:

- 1) дії, які необхідно засвоїти;
- 2) дії, які є необхідними під час навчання;
- 3) моделювання й кодування.

Навчання, за Гальперіном, складається з п'яти етапів:

- 1) створення ООД;
- 2) матеріалізація дії;
- 3) промовляння вголос;
- 4) промовляння про себе;
- 5) автоматизація дії.

П. Я. Гальперін розглядав психічні процеси (від сприйняття до мислення включно) як орієнтовну діяльність суб'єкта в проблемних ситуаціях. Практична реалізація концепції поетапного формування розумових дій дає змогу істотно підвищити ефективність навчання.

Досліджуючи теоретичні питання навчання й розумового розвитку, учений розробив принципово новий підхід до практики шкільного навчання; експериментально показав, що можливим є швидке й ефективне, без спроб і помилок засвоєння основних положень будь-яких предметних знань.

П. Я. Гальперін створив новий метод вивчення психічних процесів, що принципово відрізняються від поширеного тестового методу дослідження. Теоретично й експериментально він довів, що магістральний шлях дослідження психічних явищ – їх побудова з заданими властивостями.

1926 року психолог почав працювати в амбулаторному лікувальному центрі для наркоманів. Обстежуючи хворих, дійшов висновку, що основою наркоманії є порушення процесів метаболізму, які можна відновити з допомогою отрути.

Восени 1943 р. П. Я. Гальперін приїхав до Москви і став обіймати посаду доцента кафедри психології філософського факультету МДУ. З 1953 р. почалася історія теорії поетапного формування (ТПФ) розумових дій. Відповідно до цієї теорії розумовий розвиток є результатом перенесення зовнішніх матеріальних дій у план сприйняття, уявлень і понять. Процес перенесення складається з кількох етапів, на кожному з яких відбувається нове відтворення дії та її системні перетворення. Одним з ключових понять теорії поетапного формування є поняття орієнтування.

Напрямок досліджень структури особистості у вітчизняній психології багато в чому визначили положення теорії, розробленої С. Л. Рубінштейном (1889–1960), що отримала назву суб'єктно-діяльній теорії.

С. Л. Рубінштейн припустив, що психіка людини є активною й існує як психічна діяльність. Відображення людиною зовнішнього світу трактується як діяльність суб'єкта, тобто як вищий рівень активності (спочатку практичної). Однією з головних цільових функцій психічної діяльності є керування поведінкою й емоційним станом.

Діяльність в єдності її компонентів означає нерозривний зв'язок людини з зовнішнім світом. Зміст зовнішнього світу в міру активності людини поступово і все більше стає змістом думок, почуттів, пізнання, науки та ін.

Людина та її психіка формуються й виявляються під час спочатку практичної, а потім теоретичної, але в принципі єдиної діяльності. Суб'єкт в актах творчої самодіяльності не тільки виявляється, але й створюється і визначається. Тому тим, що він робить, можна визначати і формувати його самого.

Суть людської особистості набуває свого завершального вираження в тому, що вона не

тільки розвивається як будь-який організм, але й має свою історію. Розвиток особистості опосередкований результатами діяльності цієї особистості. Психічні здібності особистості є не тільки передумовою, а й результатом її вчинків і дій, у них вона не тільки виявляється, але й формується. Людина, яка зробила щось значне, стає іншою людиною.

Поняття «особистість» не є суто психологічним і вивчається іншими науками, наприклад філософією, соціологією, педагогікою. Кожне з означень особистості, наведених у науковій літературі, підкріплено експериментальними дослідженнями й теоретичним обґрунтуваннями.

Найчастіше під особистістю розуміють людину як сукупність її соціальних і життєво важливих якостей, набутих нею в процесі соціального розвитку. До змісту поняття «особистість» включають стійкі властивості людини, що визначають значущі щодо інших людей дії. До особистісних якостей не прийнято відносити особливості фенотипічної і фізіологічної організації людини, рівень розвитку її пізнавальних процесів.

Б. Г. Ананьєв у системі людинознавства виокремив чотири основні поняття: індивід, суб'єкт, особистість та індивідуальність.

Індивід – це людина як природна істота, представник *Homo sapiens*, що має конкретну біологічну сутність.

Суб'єкт – це індивід як носій свідомості, який має здатність до діяльності.

Особистість – це суб'єкт, що належить до системи суспільних взаємин і процесів, унаслідок чого він набуває особливих соціальних якостей.

Індивідуальність – це сукупність психічних, фізіологічних і соціальних особливостей конкретної людини з огляду на її унікальність, своєрідність і неповторність.

Особистість (англ. *personality*, лат. *persona* – маска) – це конкретна людина, узята в системі його стійких соціально обумовлених психологічних характеристик, які виявляються в суспільних зв'язках і відносинах, визначають її моральні вчинки й мають істотне значення для неї самої та оточення.

Предметом вивчення психології особистості є внутрішні закономірності, які визначають усі зовнішні прояви людини. Вивчення детермінант поведінки неминує ставить питання про структуру особистості, що, своєю чергою, передбачає виокремлення елементів – її складових, дослідження властивостей кожної з них та характеру взаємозв'язків між елементами.

На думку Б. Г. Ананьєва, чутливість з самого початку онтогенезу виступає як інтегральна функція (відправлення) цілісного організму. Б. Г. Ананьєв підкреслював вирішальне значення сенсорних процесів у загальному розвитку людини і прийшов до думки про його нерівномірність і гетерохронність.

Ідеї Б. Г. Ананьєва випередили свій час і тому не були оцінені колегами. Лише через роки вчені усвідомили цінність комплексного й системного підходів у сфері людинознавства – у міру розвитку системних ідей і самих наук про людину.

Задум – комплексні дослідження людини з метою її психологічного пізнання – передбачав два цикли. У першому циклі основна увага приділялася віковій динаміці психофізіологічних функцій дорослих. У цьому циклі переважали порівняльно-генетичні методи («поперечні зрізи»), що давало змогу визначати норми розвитку дорослих у кожному «мікровіці».

У другому циклі цілісний розвиток індивідуальності вивчався на одних і тих людях протягом п'яти років. Тут використовувалися лонгітюдні методи. Таким чином, два організаційних методи – «поперечні зрізи» і лонгітюд – доповнювали одне одного, так що індивідуальні картини розвитку поглиблювали уявлення про варіативність вікових статусів, про роль окремих факторів у загальному розвитку особистості.

Сучасні теорії особистості характеризуються різноманітністю як елементів, що входять до структури особистості, так і системотвірних факторів, які об'єднують елементи в систему.

Структура особистості – це відносно незмінні індивідуально-психологічні характеристики, які демонструє людина в разі особистих обставин у різний час.

Найбільш докладно проблему структури особистості відображено в роботах К. К. Платонова. Відповідно до його концепції:

а) нижчим рівнем особистості є біологічно обумовлена підструктура, до якої входять вікові, статеві властивості психіки, уроджені властивості типу нервової системи й темпераменту;

б) до другого рівня особистості належать індивідуальні особливості психічних процесів людини (мислення, пам'яті, уваги і т. д.), що залежать як від уроджених факторів, так і від набутих, тобто від тренування, розвитку, удосконалення цих якостей;

в) третім рівнем розвитку особистості є її індивідуальний соціальний досвід, тобто набуті людиною знання, навички, уміння та звички; ця підструктура має соціальний характер;

г) вищим рівнем особистості є її спрямованість, а саме: потяг, бажання, інтереси, схильності, ідеали, погляди й переконання людини, її світогляд, особливості характеру, самооцінка; ця підструктура формується під впливом виховання і найбільш повно відображає ідеологію суспільства, до якого людина належить.

С. Л. Рубінштейн розрізняв у структурі особистості спрямованість, здібності, темперамент, характер.

О. М. Леонтьєв уважав, що особистість – це соціальна суть людини, і тому темперамент, характер, здібності і знання людини не входять до

структури особистості, а є умовою формування спрямованості й волі, що являють собою ядро особистості.

Структура особистості може розглядатися:

- як набір певних стійких рис особистості (Дж. Кеттел);
- як набір стильових характеристик, що відображають особливості міжособистісної взаємодії (Х. Гуф);
- як модель особистісних переваг, що відображає рівень психосексуального розвитку особистості (М. Крут);
- як сукупність біологічно орієнтованих показників (Г. Айзенк і М. Айзенк, М. Заккерман).

Структура особистості, природа її організації та вплив на функціонування індивіда є ключовими компонентами у всіх теоріях особистості.

При розгляді питання формування особистості як у вітчизняній, так і зарубіжній психології користуються поняттям «розвиток особистості».

Розвиток – це процес закономірної незворотної спрямованої зміни (у часі), переходу з одного стану в інший, більш досконалий; перехід від простого до складного, від нижчого до вищого. Унаслідок розвитку виникає новий якісний стан об'єкта – новий склад або структура. Розрізняють дві форми розвитку:

- еволюційний розвиток, пов'язаний з кількісними змінами об'єкта;
- революційний розвиток, що характеризується якісними змінами в структурі об'єкта.

Розвиток особистості – процес формування людиною власної природи, привласнення і створення нею предметів культури, набуття кола значущих інших, прояву себе перед самим собою.

Рівень структури особистості, що відображає пізнання соціальної організації суспільства, традиційно позначається як процес соціалізації. Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – це особливий процес інтеграції індивіда в суспільство, результат засвоєння й активного відтворення ним соціального досвіду, що здійснюється у спілкуванні й діяльності.

Поняття «соціалізація» в 40-ті роки ХХ ст. увели А. Доллард і Дж. Міллер.

За допомогою соціалізації людина вчиться жити спільно з іншими людьми, адаптуватися в конкретному суспільстві. Цей процес передбачає активну участь самої людини в освоєнні культури людських відносин, у формуванні певних соціальних норм, ролей і функцій, у набутті умінь і навичок, необхідних для успішної реалізації діяльності. Поняття соціалізації стосується якостей, яких людина набуває, і психологічних механізмів, за допомогою яких досягаються їх бажані зміни. Процес соціалізації може відбуватися як стихійно, так і цілеспрямовано (унаслідок виховання й самовиховання).

У нашій країні починаючи з середини 20-х рр. ХХ ст. психологія була значною мірою політизованою й ідеологізованою. Психологія розглядалася

як наука про психіку – властивості мозку, що полягає у відображенні об'єктивної реальності (матеріальне – первинне, а духовне (психічне) – вторинне), на відміну від фізики, хімії, біології та інших наук, які вивчають матеріальні, первинні явища.

Розвиток вітчизняної психології багато в чому визначався ідеями, закладеними в роботах В. М. Бехтерева і Л. С. Виготського.

Великий внесок у розвиток вітчизняної психології зробив В. М. Бехтерев (1857–1927), дослідивши психологічні механізми історичних явищ (23 закони колективної рефлексології).

У розвиток радянської психології значний внесок також зробив Л. С. Виготський (1896–1934). Його культурно-історична теорія і сьогодні не втратила своєї актуальності. Методологічні засади психологічних досліджень у межах культурно-історичної теорії Л. С. Виготського (історико-психологічна концепція) зводяться до такого:

- для дослідження психічної діяльності необхідно виявити штучну компоненту процесу (знаковий засіб);
- генетичний метод (реконструкція процесу культурної реанімації різних форм психічної діяльності);
- соціалізація (процес засвоєння індивідом суспільного досвіду);
- дослідження процесу культурної трансформації психіки полягає у виявленні психологічних і соціальних особливостей.

У працях учнів і співробітників В. М. Бехтерева – Б. Г. Ананьєва (1907–1972) і В. М. М'ясищева (1893–1973) – закладалися основи комплексного дослідження людини, психофізичної природи її відносин зі світом.

Очолюючи в 20-ті рр. ХХ ст. лабораторію індивідуальної рефлексології, В. М. М'ясищев відкрив важливі закономірності становлення індивідуального стилю діяльності, виділив та описав кілька типів особистості, доводив, що психологія особистості має ґрунтуватися на даних диференціальної психології.

В. М. М'ясищев запропонував новий підхід – психологію відносин. При цьому відносини вчений розумів як свідомі, вибіркові зв'язки людини з навколишнім світом і з самою собою, які впливають на її особистісні якості й реалізуються в діяльності. Такий цілісний підхід до особистості, на думку В. М. М'ясищева, забезпечував динамічне розуміння особистості як єдності суб'єкта й об'єкта.

Б. Г. Ананьєв також виступав за цілісний підхід до проблем психіки, що набуло відображення в його дослідженнях системного характеру чуттєвого пізнання, насамперед у дослідженнях сприйняття простору й часу. На основі аналізу методології та історії розвитку психології вчений доводив необхідність комплексного вивчення психіки, розробляв принцип міждисциплінарного підходу до проблеми людини.

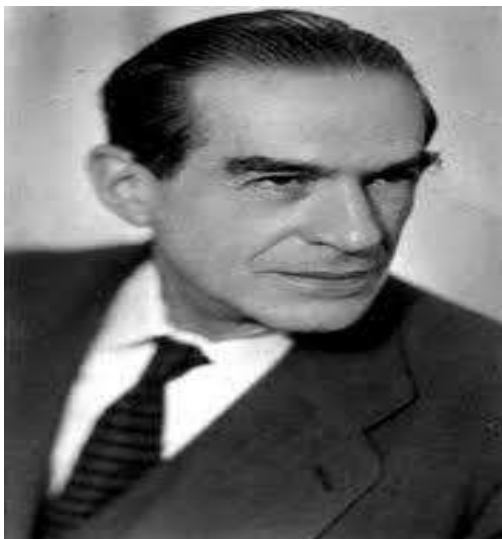
Одним із перших Б. Г. Ананьєв почав вивчення проблем зрілості і старіння. Під час досліджень було отримано дані про гетерохронність і

нерівномірність психічного розвитку, про особливості психічних процесів у період зрілості. Тим самим було започатковано психологічну акмеологію в нашій країні.

Методологічні проблеми досліджував і С. Л. Рубінштейн, який мав нетрадиційну для радянської психології дослідницьку позицію – позицію філософа (він вийшов з німецької філософської школи), тому в центрі його уваги – насамперед проблеми гносеології, пізнання світу. Оцінюючи кризову ситуацію у світовій психології, С. Л. Рубінштейн підкреслював, що ця методологічна криза пов'язана з прихильністю більшості психологів до тієї концепції свідомості, яку він назвав декарто-локківською, оскільки свідомість незмінно трактувалася як область, відкрита тільки для переживань суб'єкта, здатного до рефлексії. Свідомість включається в контекст життєвих зв'язків людини з об'єктивним світом, причому основою цих зв'язків є діяльність, за допомогою якої людина, змінюючи світ, змінюється сама. Особливу увагу С. Л. Рубінштейн приділяв аналізу теорії детермінації психічних явищ. На протигагу механістичним поглядам він вивів формулу, згідно з якою зовнішні фактори впливають на об'єкт за допомогою внутрішніх умов.

Остання робота С. Л. Рубінштейна, що об'єднала вивчення психології особистості з проблемою її буття в світі й моральною природою людського життя, залишилася незавершеною, її було опубліковано під назвою «Людина і світ» 1973 року. Одним із перших у радянській марксистській психології вчений почав говорити про проблему особистості. Спроби визначити цю категорію з позиції психології він робив і в більш ранніх роботах, але, природно, у той час він не міг дати глибинного означення особистості, кажучи головним чином про здібності людини, її характер, а не про інтегративну характеристику особистості як єдиного цілого.

Шлях до дослідження цілісної особистості С. Л. Рубінштейн вбачав у вивченні діяльності, у цьому випадку – у дослідженні творчої діяльності особистості. З огляду на це зрозумілою стає ідея С. Л. Рубінштейна про те, що формування особистості й розвиток самосвідомості людини – це процес онтологічний, а не одномоментний, оскільки людина рефлексує протягом тривалого часу, пізнаючи різні свої якості, мотиви й прагнення. Розуміючи себе, людина краще реалізується в діяльності, у своєму бутті, яке повніше відображає її суть.

О. М. Леонтьєв (1903–1979) запропонував оригінальну концепцію діяльності зовсім з інших позицій. Ще в 20-ті рр. ХХ ст. після закінчення університету на запрошення Г. І. Челпанова він працював у Психологічному інституті (на той час першому в Росії і третьому в світі

науково-дослідному та освітньому психологічному інституті). Перші дослідження О. М. Леонтьєва, що відразу ж виявили в ньому вмілого психолога-експериментатора, проводилися спільно з О. Р. Лурією з метою вивчення проблеми афективних реакцій. Молоді психологи як випробуваних запросили студентів, а результати дослідів виклали в статті «Іспит і психіка».

1930 року О. М. Леонтьєв створив у Харкові (тодішній столиці України) власну наукову школу, центральним для якої стало поняття «діяльність». У цей же період почав вивчати проблему розвитку психіки, використовуючи дані біологічних наук; прагнув простежити етапи еволюційного процесу від питання про генезис психіки до факторів, що визначають появу й формування свідомості.

О. М. Леонтьєв розглядав діяльність як головну творчу особливість психіки, рушійну силу її розвитку; діяльність же є методом, що дає змогу діагностувати появу психіки, її розвиток та якісні зміни.

Таким чином, головною у своїй методології О. М. Леонтьєв, як і С. Л. Рубінштейн, поставив проблему діяльності. Метою його досліджень стало розроблення структурного аналізу діяльності, виділення в ній компонентів і рівнів, які утворюють систему, що функціонує як ціле. Особливе місце він відводив зв'язку між будовою діяльності й будовою свідомості. Розкриваючи суть відмінностей між значенням і сенсом, О. М. Леонтьєв виявив і відмінності між об'єктивним досвідом, накопиченим у процесі суспільного розвитку й відбитим у слові, і особистісним змістом тих подій, які переживаються суб'єктом.

У своїй узагальнювальній роботі «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1975 р.) особливу увагу вчений приділив системному характеру діяльності, її внутрішнім переходам і перетворенням, які, однак, не є спонтанними, а накладають до цілісної системи життєдіяльності людини. Важливим моментом цієї роботи став аналіз ієрархії мотивів, що утворюють особистість, її структурованості і зв'язку зі світом. Розкриваючи динаміку формування мотивів, перетворення «знаних» мотивів на «реально діючі», а також взаємозв'язок мотивів і цілей, О. М. Леонтьєв доводив головне значення культури, міжособистісного спілкування для складного процесу сходження від індивіда до особистості.

Свою школу створив й інший соратник Л. С. Виготського – О. Р. Лурія (1902–1977). З самого початку в центрі його дослідницьких інтересів була проблема взаємозв'язку особистості й культури, що зазнала різних модифікацій унаслідок численних досліджень і наукових відкриттів.

У психологічному інституті найбільш важливими для О. Р. Лурії виявилися напрями, пов'язані з дослідженням психології художньої творчості, психоаналітичного аналізу емоцій, у тому числі естетичних емоцій. Міждисциплінарний підхід (насамперед по'єднання неврологічних, патопсихологічних і мистецтвознавчих досліджень), що був основою

наукової роботи інституту, виявився близьким для О. Р. Лурії. Тому не дивно, що він одним із перших зрозумів і сприйняв ідеї Л. С. Виготського.

Разом з Л. С. Виготським він розробив нову теорію організації і розвитку психічної діяльності, названу культурно-історичною, оскільки визначальними для формування свідомості та її функцій було визнано фактори культури, що змінюються в процесі розвитку суспільства.

Всесвітньої слави О. Р. Лурія набув завдяки роботам з вивчення впливу афективних реакцій людини на стресові ситуації. Ці експериментальні дослідження проводилися за допомогою оригінальної методики, яка дала змогу зафіксувати виникнення емоційних станів у динаміці мовних і рухових процесів суб'єкта навіть у тих випадках, коли він намагався приховати своє емоційне напруження. Ця методика використовувалася, зокрема, у криміналістиці при вивченні психології підозрюваних осіб, а пізніше набула поширення в західних країнах (насамперед у США) під назвою «детектор брехні».

У спільній з Л. С. Виготським праці «Етюди з історії поведінки» (1929 р.) О. Р. Лурія розглянув різні плани психічного розвитку, проаналізувавши ранні його стадії – оволодіння мисленням і мовою, а також своєрідність пам'яті і числових операцій. Поряд з цим він детально розглянув своєрідність поведінки дитини як відмінність від психічних функцій дорослої людини.

Надалі він зосереджується на визначенні того, як змінювалося психічне життя людини внаслідок оволодіння знаковими засобами. Отримані результати відображено в книзі «Про історичний розвиток пізнавальних процесів» (1974 р.). О. Р. Лурія вважав, що спочатку ці засоби використовуються з метою спілкування (комунікації) між людьми, а потім стають регуляторами власної психічної активності індивіда, безмірно розширюючи можливості оволодіння ним своєю пам'яттю, увагою та іншими процесами.

Поряд із загальною психологією О. Р. Лурія займався дитячою, зокрема співвідношенням між спадковістю й середовищем. Велику популярність у цьому плані набули його дослідження близнюкової пари, у яких порівнювалися психічні функції близнюків, що цілеспрямовано розвивалися, і функції, що не піддавалися цілеспрямованому розвитку. Досліди показали, що генетична зумовленість істотно позначається на елементарних процесах, тоді як вищі функції більшою мірою залежать від умов виховання.

Новаторською була широка програма вивчення залежності психіки людей від відмінностей у соціокультурних умовах їх життя. Порівняльний аналіз дав змогу виявити цікаві особливості мислення залежно від змін у тому культурному контексті, у якому воно історично формується.

Найважливішою особливістю діяльності О. Р. Лурії є постійне співвідношення в аналізі динаміки поведінки людини соціально обумовлених впливів і функціонування нервової організації особистості.

Це зумовило розроблення вченим напряду, названого нейропсихологією. З цим пов'язані ідеї О. Р. Лурії про динамічну локалізацію вищих психічних функцій у корі великих півкуль головного мозку і підкіркових структурах. У підсумковій роботі «Основи нейропсихології» (1973 р.) О. Р. Лурія виклав теорію системної динамічної локалізації, згідно з якою мозок складається з трьох основних функціональних блоків: енергетичного блока, блока приймання й перероблення інформації та блока програмування й контролю довільних психічних актів.

Роботи О. Р. Лурії не втратили своєї значущості й сьогодні, ініціюючи дослідження не тільки в нейропсихології, але й в інших областях, пов'язаних з аналізом соціокультурних аспектів психіки.

Л. С. Виготський (1896–1934) – психолог, ерудований мистецтвознавець, талановитий педагог, великий знавець літератури, блискучий стиліст, наглядний дефектолог, винахідливий експериментатор, вдумливий теоретик.

Інтерес Л. С. Виготського до психології виник у студентські роки. Перші книги з цієї області – відомий трактат О. О. Потебні «Думка і мова», книга У. Джемса «Різноманіття релігійного досвіду».

Поняття компенсації, центральне для індивідуальної психології А. Адлера, згодом стає наріжним каменем дефектологічної концепції Л. С. Виготського.

Психологія фактично розбилася на дві науки: одна – пояснювальна або фізіологічна, вона насправді розкриває сенс явищ, але залишає за своїми межами всі найскладніші форми людської поведінки; інша – описова, феноменологічна психологія, яка, навпаки, бере найскладніші явища, але лише розповідає про них, тому що, на думку її прихильників, явища ці є недоступними поясненню.

Культурно-історична концепція Виготського викликала активний опір. Публікувалися статті, у яких ученого звинувачували в різного роду відхиленнях від справжньої науки. Ще в роботі «Психологія мистецтв» Л. С. Виготський увів поняття естетичного знака як елемента культури. Знакові системи, які створюються культурою народу і є посередниками між тим, що позначається системами знаків, і суб'єктом (особистістю, яка ними оперує), змінили загальний підхід Л. С. Виготського до психічних функцій.

Стосовно людини, на відміну від тварин, він розглядає знакові системи як засоби культурного розвитку психіки. Це глибоко новаторське уявлення спонукало його ввести в коло психічних функцій людини знаково-опосередкований рівень їх організації. Знаки культури – це також засоби, але особливі, психологічні. Знаряддя праці змінюють суть природи. Знаки ж змінюють не зовнішній матеріальний світ, а психіку

людини. Спершу ці знаки використовуються в спілкуванні між людьми, у зовнішній взаємодії. А потім цей процес із зовнішнього стає внутрішнім (перехід ззовні всередину був названий інтеріоризацією). Керуючись цією ідеєю, Л. С. Виготський та його учні провели великий цикл досліджень розвитку психіки, насамперед пам'яті, уваги, мислення. Протягом кількох років головна дослідна програма Л. С. Виготського та його учнів полягала в детальному експериментальному вивченні співвідношення між мисленням і мовою. Тут на передній план виступило значення слова (його зміст, укладене в ньому узагальнення).

Підсумки цієї багаторічної роботи набули свого відображення в монографії Л. С. Виготського «Мислення і мова». Працюючи над монографією, він одночасно підкреслював важливість вивчення мотивів, які рухають думкою, тих мотивів і переживань, без яких вона не виникає і не розвивається.

Цій темі він приділив основну увагу у великому трактаті про емоції, який залишався неопублікованим протягом десятків років. Слід пам'ятати, що всі роботи, що стосуються розвитку психіки, Л. С. Виготський безпосередньо пов'язував із завданнями виховання й навчання дитини. У цій області вчений висунув багато продуктивних ідей, зокрема особливо популярною стала концепція «зони найближчого розвитку».

А. О. Смирнов (1894–1980) у своїх експериментальних дослідженнях центральне місце відводив проблемам психології запам'ятовування. Його методологічна орієнтація склалася з трьох установок: простежити залежність процесів пам'яті від особливостей особистості, трактувати ці процеси з огляду на їх формування в реальній діяльності і, нарешті, розглядати їх (насамперед запам'ятовування) як особливі види діяльності, що мають специфічну спрямованість, мнемонічну. У найбільш яскравій формі ця спрямованість виявляється як свідомий намір запам'ятати той або інший матеріал, але може мати й вигляд неусвідомлюваної установки, коли завдання запам'ятати не ставиться, але тим не менш певний матеріал ненавмисно зберігається в пам'яті. На основі отриманих даних А. О. Смирнов виокремив два основних види запам'ятовування: довільне й мимовільне. Між цими «полярними» формами існують проміжні, і в процесі діяльності відбувається перехід одних в інші.

У своїх дослідженнях спрямованості запам'ятовування А. О. Смирнов вивчив його параметри: половина, точність, послідовність та ін. Основного значення він надавав мотивації запам'ятовування. Усі ці фактори, зведені в систему й теоретично осмислені, пройшли випробування в багатьох серіях експериментів. Нова концепція природи запам'ятовування, створена А. О. Смирновим, використовувалася в практиці шкільного навчання.

Іншою областю наукових інтересів А. О. Смирнова була історія вітчизняної психології. Учений з високим ступенем достовірності реконструював її основні періоди, показавши значущість внеску російських психологів в еволюцію знань про поведінку і свідомість людини.

Психологічну думку А. О. Смирнова підтримував його друг і колега Б. М. Теплов (1896–1965). Перші роботи Б. М. Теплова були пов'язані головним чином з дослідженням сприйняття, аналізу реакцій, що викликаються різними кольорами і звуками. Однак інтереси Б. М. Теплова виходили за вузькі межі суто прикладного, військового вивчення психології сприйняття. Його орієнтація на психологію творчості, психологічний аналіз сприйняття мистецтва пов'язано з тим, що він закінчив не тільки історико-філологічний факультет Московського університету, але й музичне училище в Тулі. Велике значення мало й те, що він кілька років був учнем видатного піаніста й викладача К. Н. Ігумнова.

Аналіз змінення кольору при різній інтенсивності забарвлення, а також змінення контурів і фігур (у тому числі фігур людей) при їх різному розташуванні допоміг отримати важливі дані про властивості зорового сприйняття. Ці матеріали пізніше увійшли до робіт Б. М. Теплова, присвячених архітектурі. У своїх дослідженнях він прагнув вивчати механізм виникнення не просто образу, але «емоційного, естетичного» образу, який формує «культурну пам'ять» людини, її естетичні й етичні пристрасті й установки.

У роботі «Проблеми індивідуальних відмінностей» (1961 р.) Б. М. Теплов чітко розмежував задатки як природні передумови становлення здібностей і самі здібності як психічні якості, необхідні для успішного виконання діяльності. Виходячи з цього він доводив, що будь-яку діяльність слід аналізувати з огляду на ті вимоги, які вона ставить до творчого потенціалу особистості. Творчий компонент існує в будь-якому виді діяльності, його необхідно виявити й поєднати з можливостями суб'єкта, з його здібностями, які він сам може й не усвідомлювати, оскільки лише в процесі трудової діяльності виявляється, на що людина здатна, у чому її сильні й слабкі сторони.

У своїх дослідженнях поряд зі здібностями Б. М. Теплов виділив обдарованість, розуміючи під нею таке поєднання здібностей, що визначає успішність діяльності. Він виходив з того, що успішності можна досягти різними шляхами. Відносна слабкість якої-небудь однієї здібності зовсім не виключає можливості успішного виконання навіть такої діяльності, яка найбільш тісно пов'язана з цією здібністю. Відсутність якоїсь здібності може в дуже широких межах компенсуватися іншими здібностями, добре

розвиненими у людини. Таким чином, Б. М. Теплов розглядав здібності не ізольовано одна від одної, а як цілісну систему, у якій виокремити яку-небудь здібність як самостійну можна лише з аналітичними цілями.

Б. М. Теплову належить одне з перших досліджень того особливого поєднання здібностей, що характеризує успішність діяльності воєначальника. Вивчав цю тему в роки Великої Вітчизняної війни, проаналізувавши відмінності між теоретичним і практичним інтелектом.

В останній період життя Б. М. Теплов відкрив нову главу в дослідженні психофізичних основ індивідуальних відмінностей. Відправним для нього стало вчення І. П. Павлова про властивості типу нервової системи. Б. М. Теплов висунув серйозну програму діагностики типологічних властивостей. На основі цієї програми склалася велика наукова школа диференціальної психофізіології, найважливішим внеском якої стало розкриття властивостей нервової системи людини. Велике значення у розвитку досліджень цієї школи мали праці В. Д. Небиліцина (1930–1972), який, на жаль, не зміг завершити розпочаті роботи.

У ці роки було продовжено дослідження, пов'язані з розвитком ідей Л. С. Виготського про генезис вищих психічних функцій і роль знака в становленні психіки дитини.

У своїх працях О. В. Запорожець (1905–1981) доводив, що психічні процеси є різновидами орієнтування. Так, сприйняття – це орієнтування у властивостях і якостях предметів, мислення – орієнтування в їх зв'язках і відносинах, а емоції – орієнтування в особистісних сенсах.

О. В. Запорожець дійшов висновку, що орієнтування є головною частиною дії при дослідженні довільних рухів і їх формування у дітей. Дослідження О. В. Запорожця показали, що орієнтування проходить кілька етапів – від зовнішнього, розгорнутого, до внутрішнього, згорнутого.

Крім довільних дій О. В. Запорожець вивчав розвиток сприйняття й мислення, а також процес формування емоцій і почуттів у дошкільнят. Він уважав, що в дошкільньому віці сприйняття є основним психічним процесом, пояснюючи цим і роль образної пам'яті й образного мислення в цьому віковому періоді. Учений довів, що існують певні види діяльності, до яких належить чуттєве (чуттєве) сприйняття (малювання, конструювання та ін.), описав етапи його розвитку. Дослідження структури сприйняття показало, що воно складається з перцептивних дій (орієнтування у властивостях предметів), сенсорних еталонів (образів, які визначають і спрямовують процес сприйняття) і дій співвіднесення, завдяки яким предмет належить до якогось ідеалу і впізнається дітьми. На

основі цих робіт Л. А. Венгер (1925–1992) довів існування модельної форми мислення, проміжної між образним і логічним мисленням, а також розробив програми навчання для дошкільнят, що дають змогу сформуванню логічні операції узагальнення, класифікації тощо, на образному матеріалі, доступному для дітей цього віку.

Тих самих висновків, що й О. В. Запорожець, дійшов П. Я. Гальперін, який вивчав розвиток уже не зовнішньої, а внутрішньої, розумової діяльності. Він уважав, що з трьох компонентів дії – орієнтування, виконання й контролю – найбільше значення має саме орієнтування. Правильно задана орієнтовна основа дає змогу з першого разу виконати дію безпомилково. Так само, як і Б. Скіннер, П. Я. Гальперін дійшов висновку, що при орієнтуванні й контролі найбільше значення мають поетапність дії і можливість зовнішнього контролю за ходом її виконання. Однак якщо у Б. Скіннера процес вирішення завдання, так само, як і контроль за його виконанням, залишається завжди зовнішнім, у П. Я. Гальперіна відбувається поступова інтеріоризація дії і перетворення її у внутрішню, розумову. Тому теорія Гальперіна отримала назву теорії поетапного формування розумових дій. У той же час П. Я. Гальперін, досліджуючи різні способи задання орієнтовної основи, дійшов висновку, що проблемне навчання має велике значення; він також вивчав умови, що сприяють автоматизації й інтеріоризації розумової дії.

Ідеї П. Я. Гальперіна розвинув в своїх працях В. В. Давидов (1930–1998), чиї фундаментальні теоретичні дослідження змісту й будови навчальної діяльності, її зв'язку з розвитком свідомості, особистості і здібностей дитини привели до змінення педагогічного й психологічного підходів до навчання. Разом з Д. Б. Ельконіним (1904–1984) він створив новий напрям у вітчизняній психології – психологію формування розумової діяльності учнів.

Однак головні роботи Д. Б. Ельконіна були присвячені проблемам ігрової діяльності й періодизації. Він розробив структуру ігрової діяльності, до основних елементів якої належить сюжет (у що грають), зміст (як грають), роль, уявна ситуація, правило, ігрові дії й операції, ігрові відносини. На думку Д. Б. Ельконіна, найбільше значення в грі має не уявна ситуація, як припустив Л. С. Виготський, а роль, яка дає змогу дитині контролювати свою поведінку, оскільки в ролі приховано правило поведінки в цій грі. Вивчення етапів розвитку ігрової діяльності показало, що спочатку в ній відтворюються дії дорослих, а потім їх взаємини. Д. Б. Ельконін також показав, що розвиток відбувається від ігор з відкритою роллю і прихованим правилом до ігор з відкритим правилом і прихованою роллю. Його дослідження виявили не тільки структуру й етапи розвитку гри, але і її головне значення для формування психічних функцій та особистісних якостей дітей, що дало змогу доказово казати про головну роль ігрової діяльності в дошкільному віці.

Велике значення мала й розроблена Д. Б. Ельконіним періодизація, у якій він виокремив дві сторони діяльності – пізнавальну (операційну) і мотиваційну, або, як він писав, дитина – предмет і дитина – дорослий. Ці сторони існують у кожній діяльності, але розвиваються нерівномірно, чергуючись за темпом розвитку в кожному віковому періоді. Так, у дитинстві інтенсивно розвивається мотиваційна сторона (дитина – дорослий), ця ж сторона лідирує в дошкільному й підлітковому періодах. У той же час у ранньому дитинстві, так само, як у молодших школярів та юнаків, найбільш інтенсивно розвивається операційна сторона (дитина – предмет). На думку Д. Б. Ельконіна, криза якраз збігається з періодом максимального розриву між рівнем розвитку двох сторін діяльності. Виникнення кризи пояснюється необхідністю змінити діяльність, щоб дати можливість й іншій стороні досягти необхідного рівня розвитку; в іншому випадку існує небезпека повного розриву між операційною й мотиваційною сторонами, що може призвести до порушень у поведінці дитини.

Вивчаючи критичні періоди, Д. Б. Ельконін визначив схожі за своїм значенням і причинами виникнення кризи 3 років і 11–13 років (криза підліткового віку), протягом яких мотиваційна сторона, що відстає, набуває домінуючого значення. Ці кризи він уважав найбільш афективними і значущими в психічному розвитку. У той же час схожими є і кризи 1 року, 7 і 15–16 років, оскільки в ці періоди операційна сторона, що відстає, починає наздоганяти мотиваційну. Ці кризи не мають яскраво вираженого афективного забарвлення і відокремлюють один період психічного розвитку від іншого, тоді як мотиваційні відокремлюють одну «епоху» від іншої.

Дослідження Л. І. Божович (1908–1981) були пов'язані з процесом формування особистості дітей, який вона розуміла як розвиток незалежності від навколишнього середовища, коли поведінка дитини визначається не зовнішньою ситуацією, а внутрішніми мотивами. Вона виокремила особистісні компоненти в кожній віковій кризі, кажучи про перетворення дитини з об'єкта на суб'єкт наприкінці першого року життя, усвідомлення себе як суб'єкта дії в три роки, як суб'єкта в системі соціальних відносин в сім років і, нарешті, усвідомлення своєї особистісної унікальності й цінності в

підлітковому віці.

Проблема розвитку спілкування дорослих і дітей була в центрі уваги М. І. Лісіної (1929–1980) та її співробітників, які виокремили кілька етапів у цьому процесі протягом перших семи років життя дітей, а також визначили

критерії їх сформованості й ті новоутворення в структурі особистості та інтелекту, що безпосередньо пов'язані з конкретним етапом спілкування.

Б. Г. Ананьєву, видатному російському психологу, належить важлива роль у розвитку психології, у становленні Санкт-Петербурзької (Ленінградської) наукової психологічної школи, у підготовці плеяди талановитих учених. Концепцію факультету розробили під керівництвом академіка Б. Г. Ананьєва такі відомі вітчизняні психологи й педагоги, як В. М. М'ясищев, Ю. О. Самарін, Б. Ф. Ломов, Є. С. Кузьмін, Ю. М. Забродін, А. О. Крилов, Г. С. Нікіфоров та інші вчені.

Б. Ф. Ломов (1927–1989) – видатний дослідник, педагог та організатор науки, автор фундаментальних праць з теорії та практики психології, з проблем інженерної й експериментальної психології.

Активізація психологічної думки й діяльності, викликана інженерною психологією, мала резонанс у всіх психологічних напрямках. Найбільш сприйнятливим виявився соціально-психологічний напрям, який у вітчизняній психології тільки ще намічався. Здійснив це 1962 року Є. С. Кузьмін – один з видатних учнів Б. Г. Ананьєва. Є. С. Кузьмін по праву вважається одним із засновників вітчизняної соціальної психології.

В. М. Бехтерев (1857–1927) – невропатолог, психіатр, психолог, фізіолог і морфолог. Заснував першу російську психологічну лабораторію. До психології він прийшов від неврології і психіатрії 1885 року, коли організував психофізіологічну лабораторію.

У 1907–1912 роках видано працю В. М. Бехтерева «Об'єктивна психологія». Згодом учений розробив програму створення нової науки під назвою рефлексологія.

Григорій Силович Костюк народився в селянській сім'ї. У 1915–1919 роках навчався у київській Колегії Павла Ґалаґана. 1919 року повернувся до рідного села, де викладав у школі. 1920 року поступив на філософсько-педагогічний факультет Київського вищого інституту народної освіти. Під час навчання також викладав математику в київській трудовій школі № 61 ім. І. Франка, яка була на той час експериментальною школою Наркомпросу України.

Закінчив інститут 1923 року, і тоді ж його призначено директором цієї школи. Паралельно навчався в аспірантурі за спеціальністю «Психологія». Закінчивши аспірантуру (1928 р.), успішно захистив кандидатську дисертацію, у якій узагальнив спостереження за розумовим розвитком учнів.

1924 року Г. С. Костюк опублікував свою першу наукову роботу – статтю «Математика в трудовій школі (з досвіду київських трудшкіл за 1923–1924 рр.)», у якій дослідив психологічні елементи, необхідні для формування методики навчання математиці.

З 1930 року Г. С. Костюк очолює кафедру психології Київського педагогічного інституту й відділ психології Українського науково-дослідного інституту педагогіки. 1935 року йому було присвоєно звання професора психології.

Під час Великої Вітчизняної війни, перебуваючи в евакуації, Г. С. Костюк завідував кафедрою педагогіки й психології педагогічного інституту в Сталінграді. Переїхавши потім до Казахстану, він вів викладацьку роботу в Об'єднаному українському університеті, а повернувшись у звільнений Київ, став працювати на тих самих посадах, що й до війни.

1945 року професор Г. С. Костюк виступає ініціатором створення НДІ психології Наркомпросу (згодом Мінпросу) УРСР (нині – Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України). У новоствореному інституті Г. Костюк очолив відділ загальної психології.

У праці «Про порівняльну вартість зорового і слухового способів тестування успішності учнів» (1928 р.) Г. С. Костюк тлумачить результати порівняльного аналізу цих способів на основі проведеного ним експерименту, під час якого досліджували різні рівні засвоєння змісту питань, суб'єктивне бачення складності питання, урахування феномену запам'ятовування під час проведення повторних тестів, питання добору різнорівневих за складністю завдань тощо.

До праць раннього періоду діяльності вченого належать статті про явище другорічництва у трудовій школі й засоби запобігання йому шляхом організації додаткових занять («Масове другорічництво міської школи», 1930 р.; «Організація додаткових занять з неуспішними учнями у школі», 1934 р.). Учений аналізує такі психологічні аспекти невстигання, як мотивації, різнорівневність навчальних можливостей школярів, їх працездатності.

У висновках до порушеної проблеми Г. С. Костюк узагальнює причини другорічництва школярів: нерозвиненість словникового запасу, бідність уявлень, низьку стійкість уваги, невисоку працездатність. Важливим є те, що вчений не зводить навчальну працездатність до функції інтелекту, а трактує її як «функцію цілісної особистості». Він вважає доцільним формування класів за рівнем підготовки, за станом загального розвитку, що сприяло б запобіганню їх невстигання. Це положення згодом, уже в 70–80-ті роки, реалізувалося в процесі комплектації класів вирівнювання.

На початку 30-х років, коли влада розгорнула наступ на педологію, а згодом і знищила її як науку, майже всі вчені, причетні до неї, зазнали нищівної критики та репресій і змушені були переорієнтувати тематику й напрями своїх досліджень. У цей час Г. С. Костюк зосереджується на викладацькій діяльності: з 1930 року працює на кафедрі психології Київського педагогічного інституту, яку згодом очолив, і паралельно керує відділом психології Українського науково-дослідного інституту педагогіки.

Починаючи від 1924 року, Г. С. Костюк зробив внесок в розроблення фундаментальних проблем загальної, вікової та педагогічної психології. Це передусім розкриття цілей, форм і змісту взаємодії психології як самостійної науки із суміжними дисциплінами – фізіологією, педагогікою, соціологією, логікою, кібернетикою, обґрунтування шляхів цієї взаємодії, яка взаємно збагачує суміжні науки і забезпечує їх спільне плідне застосування в суспільній практиці (зразком тут є активна співпраця Г. С. Костюка з академіком В. Глушковим: спільні публікації, дослідження й розробки психолого-кібернетичного напрямку в керованому Г. С. Костюком інституті). Це також аналіз структури діяльності. Мається на увазі: по-перше, синхронічна структура, що виявляється в існуванні та взаємодії мотиваційної, змістової й операційної сторін діяльності, які тісно пов'язані одна з одною, але кожна з них потребує спеціальної уваги, у тому числі в педагогічному процесі; по-друге, діахронічна структура, що розкривається через характеристику систем розв'язуваних суб'єктом завдань. Розуміючи останнє поняття дуже широко, Г. С. Костюк виокремив у діяльності (зокрема, у діяльності, що здійснюється учнем) види завдань, що визначаються типом психічного процесу (сприймання, пам'ять, уява, мислення), який відіграє головну роль у їх розв'язанні. При цьому вчений наголошував на необхідності забезпечення центрального місця розумових завдань у структурі процесу учіння. На цих засадах Г. С. Костюк та його учні обґрунтували й застосували в конкретних дослідженнях і розробках так званий задачний підхід до дослідження й побудови діяльності.

Важлива складова наукового доробку Г. С. Костюка та його співробітників – відзначення психологічних передумов ефективності педагогічних впливів, засад індивідуального підходу до учнів, вимог до методу навчання як способу організації дій учнів з навчальним матеріалом, а також до побудови останнього і навчальних ситуацій, де він функціонує.

Найголовніший напрям – вивчення закономірностей психічного розвитку, становлення особистості, характеристика факторів та етапів цих процесів; розкриття ролі, яку відіграє в їх детермінації активність суб'єкта, а також зовнішні впливи, у тому числі педагогічні, що стимулюють та організують цю активність. Уточнюючи тезу про істотну залежність змісту психічного розвитку від соціального середовища, Г. С. Костюк підкреслював, що зміст визначається діяльністю суб'єкта в середовищі. З огляду на це він уважав закономірними невдачі виховання, яке зводиться до сукупності «заходів», зовнішніх впливів на вихованців та ігнорує їх власну діяльність та її мотиваційну основу – їх потреби, почуття, прагнення.

У своїх працях Г. С. Костюк глибоко проаналізував внутрішні суперечності суб'єкта як рушійні сили психічного розвитку, зокрема: суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його

досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого. Педагогічні впливи мають сприяти розв'язанню наявних суперечностей і водночас виникненню нових, без яких є неможливим подальший розвиток.

Сьогодні важливо оцінити не тільки результати наукових досліджень психологічної школи Г. С. Костюка, а й вихідні принципи й настанови, на яких вони ґрунтуються. Ідеться передусім про поєднання чіткості й послідовності обстоюваних ідей з широтою кругозору, відкритістю щодо різних поглядів, здатністю синтезувати їх раціональні елементи в теоретичній системі, що враховує суперечливу суть досліджуваних процесів.

Учений постійно наголошував на величезній складності психіки – складності, що робить неадекватними однобічні тлумачення психологічних феноменів і закономірностей (коли, наприклад, розкриваючи передумови розвитку здібностей, віддають цілковиту перевагу або природженим задаткам індивіда, або зовнішнім впливам на нього). Водночас складність, про яку йдеться, не свідчить про хаотичність згаданих феноменів, неможливість їх наукового пізнання. Зусилля дослідника мають бути спрямовані на розкриття, як казав Г. С. Костюк, «складної діалектики» процесів, які вивчає психологія, на з'ясування ієрархічних взаємозв'язків, що зумовлюють їх детермінацію. Так, щодо здібностей і впливу навчання на них, узагальнення експериментальних результатів дало змогу дійти висновку, що у стереотипізованих, автоматизованих компонентах розумових здібностей діапазон їх часто звужується, у гнучких їх компонентах – розширюється. Саме в останніх найвиразніше виявляється індивідуальна своєрідність розумового розвитку кожної дитини.

Загальну настанову на подолання однобічності послідовно втілено у дослідженні Г. С. Костюка та його учнів психологічних проблем навчання й виховання. Тут тісно пов'язані дві ідеї: 1) активність суб'єкта діяльності, зокрема суб'єкта учіння, підкреслення ключової ролі, яку відіграє в розвитку цього суб'єкта розгортання й розв'язання внутрішніх суперечностей; 2) раціонально організоване, науково обґрунтоване педагогічне керування зазначеною активністю. Слід уточнити, що поняття керування, як воно трактується Г. С. Костюком та його учнями, не має авторитарного звучання. Водночас воно узгоджується зі змістом однойменної кібернетичної та загальнонаукової категорії, яка охоплює такі впливи на об'єкт керування, що забезпечують дотримання певних параметрів його функціонування. При цьому способи керування мають повною мірою враховувати специфічні властивості об'єкта (коли йдеться про людину, то це, зокрема, її здатність до розвитку, саморуху, творчості), а метою керування цілком може бути вдосконалення цих властивостей.

У неприйнятті однобічності полягав не тільки науково-методологічний, а й життєвий принцип Г. С. Костюка. Він завжди був проти

вulgаризації, догматизму, спрощеного тлумачення складних явищ, завжди прагнув гармонійного поєднання взаємодоповнювальних конструктивних засад, таких, скажімо, як високий теоретичний рівень досліджень та їх тісний зв'язок із запитам практиці, базування на вітчизняних традиціях і врахування новітніх досягнень світової науки.

Олександр Володимирович Запорожець (1905–1981) – радянський психолог, котрий працював у царині виявлення і дослідження закономірностей психічного розвитку дітей раннього і дошкільного віку.

На протипагу думці багатьох зарубіжних спеціалістів він доводить: дитина дошкільного віку спроможна розумно і послідовно розмірковувати, робити висновки, якщо спиратиметься на достатній досвід дій з предметами. Вчений стверджує, що мова, хоч і відіграє надзвичайно важливу роль у розумовому розвитку дитини, між тим не є провідною причиною розвитку; більш того: розвиток мови залежить від вирішення дитиною практичних завдань, оволодіння нею під керівництвом дорослих способами застосування предметів. Процес психічного розвитку дитини містить широке коло психологічних властивостей і здібностей, які необхідно враховувати під час побудови навчання і виховання. Головним є те, що розвиток кожної дитини йде своїм особливим шляхом, в якому загальні закономірності виявляються в індивідуальній формі.

О. В. Запорожець простежив основні стадії виникнення у дітей емоційних уявлень. Він стверджував, що емоції складаються в ході практичної діяльності, взаємин дитини з людьми, які її оточують. Підкреслив, що дитина відчуває те чи інше переживання після того, як вона здійснила певний вчинок, позитивно чи негативно оцінений дорослими або іншими дітьми. Далі дитина переходить до емоційного передбачення наслідків своїх вчинків, їх «програвання» у плані емоційних образів. Це дає змогу їй здійснити певну корекцію поведінки відповідно до очікуваних результатів.

Роль практичної діяльності у розвитку емоційних процесів Олександр Володимирович вивчав на матеріалі сприйняття дітьми казок. Його статтю «Психологія восприяття сказки ребенком-дошкольником» було опубліковано ще 1948 р. на сторінках журналу «Дошкольное воспитание» (№ 9). Учений підкреслював, що емоції, викликані діями казкових персонажів, виникають на основі активної «співдії», співпереживання, коли дитина стає ніби учасником подій, що її хвилюють. Узагальнення саме цих досліджень і стало основою першої докторської дисертації науковця, яку йому не судилося захистити.

Головним видом діяльності дошкільного віку О. В. Запорожець називав гру. Уважав її надзвичайно привабливою для дитини, бо вона є спрямованою на орієнтацію у загадковий світ дорослих. В умовах гри значно зростає можливість засвоєння необхідних навичок, спостерігається вищий, ніж за інших умов, рівень сприйняття, мислення, запам'ятовування. Гра є вагомим засобом розвитку найважливіших психічних властивостей і

здібностей дитини. Під її впливом відбувається розвиток загальної здібності до уяви та образного мислення.

Олександр Володимирович різко заперечував спроби штучної акселерації – прискорення розвитку дошкільників, намагання виховувати у них психічні якості, характерні для пізніших етапів розвитку, зокрема для шкільного дитинства. На противагу таким спробам він висунув ідею розширення й поглиблення тих сторін розвитку, що є специфічними саме для дошкільного віку.

Петро Іванович Зінченко (1903–1969) – український радянський психолог. З 1931 року долучився до роботи учнів Лева Виготського, які очолили сектор психології Всеукраїнської психоневрологічної академії та працювали в багатьох наукових інститутах і вишах столиці УРСР. Петро Іванович є представником харківської психологічної школи.

Наприкінці 1930-х рр. проводив експериментальні дослідження в галузях генетичної та когнітивної психології (вивчення функції пам'яті). Його наукові інтереси стосувалися діяльній зумовленості вищих психічних функцій, особливо пам'яті, мимовільного запам'ятовування. Найбільш великі досягнення П. Зінченка пов'язані з вивченням вікового розвитку мимовільної й довільної пам'яті. На основі теорії діяльності відкрив і ретельно досліджував багато мнемонічних ефектів: ефект інтерференції мнемонічного й «пізнавального» завдань; структурно-діяльній ефект (матеріал, що становить мету дії, запам'ятовується більш ефективно, ніж аналогічний матеріал, що належить до умов досягнення мети); негативний ефект віку (перевагу першокласників над старшими віковими групами в мимовільному запам'ятовуванні чисел при розв'язанні арифметичних задач); ефект, який відкрили американські когнітивні психологи Н. Сламека та П. Граф (1978 р.) – ефект генерації (краще запам'ятовується матеріал, який випробовувані самі придумують, порівняно з аналогічним поданим матеріалом). Останній можна розглядати як варіант структурно-діяльній ефекту і, по справедливості, має називатися «ефектом Зінченка». Дослідження П. Зінченка мали тісний зв'язок з педагогічною практикою.

Григорій Кузьмич Серeda (1925–1995) – український радянський психолог, видатний дослідник процесів пам'яті, педагог. Протягом 1969–1995 рр. очолював кафедру загальної психології ХНУ ім. Каразіна.

Г. К. Серeda розвинув ідеї П. І. Зінченка щодо мимовільного запам'ятовування, значення дії та місця матеріалу в структурі дії для ефективності його мимовільного запам'ятовування, ідеї системного аналізу, ролі мотиваційної сфери. Разом з тим, учений розробив нову теорію пам'яті і ввів нове означення пам'яті, згідно з яким пам'ять є психологічним механізмом системної організації індивідуального досвіду, необхідною умовою здійснення подальшої діяльності. Г. К. Серeda виокремив специфічні функції пам'яті: часову організацію елементів

досвіду й оцінно-змістовий фільтр, який організує елементи досвіду згідно з їх значущістю для людини.

Висунута й експериментально доведена Г. К. Середою гіпотеза про футурогенну природу пам'яті полягає в таких положеннях: пам'ять виконує в діяльності «темпоральну функцію», тобто функцію часового співвідношення результатів попередніх і наступних дій; у всякій системі дій мнемонічний відбір результатів (принцип фільтра) здійснюється, виходячи з наступної дії та стратегічного завдання. Такий фільтр регулюється мотивами й цілями діяльності: наступні цілі детермінують закріплення тих результатів, які будуть потрібними для подальшого перебігу діяльності. Отже, визначальною умовою запам'ятовування є мотиваційно-потребова настанова, спрямована у майбутнє, а мнемонічна продуктивність дії залежить від організації системи дій, у якій вона здійснюється.

У запропонованій Г. К. Середою теоретичній моделі пам'яті було реалізовано дві тенденції: інтенціональна й реконструктивна. Під інтенціональністю пам'яті розумілась спрямованість її в майбутнє, оскільки саме майбутнє визначає, що буде закріплено в пам'яті. Згідно з реконструктивною тенденцією в пам'яті нічого не зберігається в незмінному вигляді, і ця мінливість пам'яті і є законом її функціонування. Г. К. Середою експериментально доведено і положення стосовно єдиної природи короткочасного й тривалого запам'ятовування та їх залежності від характеру діяльності. Висунутий ним принцип фільтра є єдиним для всіх видів пам'яті. Учений також показав, що, як і різні види пам'яті, усі мнемонічні ефекти також мають єдину природу, а їх прояв залежить від організації системи дій. Г. К. Середою також започаткував вивчення проблеми «пам'яті та особистості», того, як особистість детермінує пам'ять, її зміст і розвиток, а також як пам'ять впливає на особистість, будуючи та перебудовуючи її досвід.

Лекція 12. РОЗВИТОК ЗАРУБІЖНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Психоаналіз і західна філософія XX ст. Гуманістична психологія. Розвиток антропології (К. Леві-Стросс). Особливості психодрами (Дж. Морено). Західні школи вивчення теорій особистості (Дж. Кеттел, Е. Берн, Г. Ю. Айзенк, Ф. Перлз, К. Роджерс). Розроблення основних методів вивчення особистості людини. Тестування як метод вивчення особистості. Психологічні погляди XXI ст.

Курт Левін (1890–1947) – доцент Берлінського університету, який емігрував у 1930-х рр. в США і від 1945 року очолював дослідний центр групової динаміки при Массачусетському технологічному інституті. Подібно багатьом ученим того часу, К. Левін звернувся до фізики в пошуках

«нового режиму мислення», у спробі зробити психологію більш точною наукою.

Теорія поля К. Левіна – не окрема психологічна теорія, а система уявлень, що може застосовуватися у всіх галузях психології.

Поняття «поля» містить як зовнішні фактори (навколишнє середовище), так і внутрішні (особистість людини). Будь-яка діяльність відбувається в полі й визначається його умовами.

Основні тези теорії поля:

1. Логіку поведінки людини необхідно шукати в досліджуваній ситуації, причому ситуація має розглядатися так, як її сприймає сам діючий суб'єкт.

2. Пояснення має будуватися на психологічних знаннях, насамперед необхідно враховувати й аналізувати як фактори, що сприймаються суб'єктом як реально існуючі, так і факти, що існують тільки в переживаннях.

3. Поведінка суб'єкта обумовлюється дією деяких сил.

4. Така поведінка не завжди обумовлюється схожими причинами.

5. Передусім на поведінку впливають фактори, що існують в теперішньому часі. Минулі й очікувані моменти мають розглядатися другою чергою.

6. Для спрощення оброблення психологічних ситуацій їх можна подати в алгебричній формі.

К. Левін запропонував таку формулу для запису психологічних ситуацій:

$$V = f(P, U),$$

де V – поведінка; P – особистісні фактори; U – навколишнє середовище.

Свою теорію поля К. Левін застосовував до різних психологічних проблем, у тому числі до поведінки розумово неповноцінних особистостей, поведінки малих груп, проблем, пов'язаних з відмінністю менталітетів, дитячої поведінки.

Наука, за Левінім, проходить три стадії:

1) спекулятивну, коли створюються кілька великих теорій, що претендують на повний опис досліджуваної області;

2) дескриптивну, коли приділяється увага фактам, теорії формуються «від практики»;

3) конструктивну, коли формуються теорії, що дають змогу пояснити будь-які явища.

Свої погляди К. Левін виклав у книгах «Динамічна теорія особистості» і «Принципи топологічної психології».

Французький антрополог, етнограф, соціолог і культуролог, засновник і творець школи структуралізму в етнології, дослідник Клод Леві-Стросс (1908–2009) прагнув досліджувати різноманітні явища культури через виявлення загальних систем елементів, що є їх основою. Такі

системи він називав структурами, а оскільки зосереджувався на людському аспекті, то називав метод структурною антропологією.

Вивчаючи співвідношення біологічного (природного) і соціального у людській поведінці, Клод Леві-Стросс дійшов висновку, що розуміння культури тієї або іншої спільноти є можливим, якщо зрозуміти, яким у цій культурі бачиться світ. Таким чином, на поведінку людини найбільше впливають символічні форми, традиції і ритуали конкретної культури. Досліджуючи структури, що є частиною культури, можна зрозуміти саму культуру. На думку Леві-Стросса, прийняття в соціумі певного формального способу спілкування – конкретної мови, може визначити суспільні інститути й взаємини, спроможне, як стимулювати його розвиток, так і стримувати його, консервуючи певний соціальний рівень суспільства. Водночас учений в жодному разі не відкидає впливу зовнішніх чинників на розвиток соціальних груп.

Важливим постулатом структурної антропології Леві-Стросса стало тлумачення міфу й сакрального знання як фундаментального змісту колективної свідомості, підвалин стійких соціальних структур. Міф, за Леві-Строссом, є проявом логічного мислення, проте обмеженого в знаннях про світ, тому в міфі людина виражає одні речі через інші з допомогою символів. У міфі на основі подібності пов'язуються різноманітні елементи, світ уявляється як протистояння опозицій на кшталт добра-зла, божественного-людського, чоловічого-жіночого. Завдяки цьому складається несуперечливе (хоча й абсурдне без розуміння сенсу символів даної культури) уявлення про світ і виникає основа для діяльності в ньому.

Учений навіть зробив суперечливі пошуки позасоціальної основи суспільного життя, зводячи її до обрахунків і формалізації стереотипів людської поведінки. Безперечною заслугою Клода Леві-Стросса є міждисциплінарність досліджень первісного суспільства і мислення доісторичної людини, обробка величезного фактологічного матеріалу й вироблення на його основі теорії первісного мислення як метафоричного сприйняття дійсності на чуттєвому рівні.

Психодрама – метод психотерапії та психологічного консультування, створений Джекобом Морено. Класична психодрама – це терапевтичний груповий процес, у якому використовується інструмент драматичної імпровізації для вивчення внутрішнього світу людини.

Дж. Морено вважав, що божественний акт Творіння є незакінченим, що сила (Бог), яка колись створила всесвіт, космос, продовжує діяти й зараз. Людина – носій Іскри Божої, енергії, яка не може бути накопичена і виявляється тільки «тут і зараз», у дії. Цю енергію вчений називав спонтанністю.

Психодрама стає способом прийти до самого себе, а групова психотерапія й соціометрія – способом зустрітися з іншим.

Згідно з теорією Морено, розвиток людини неможливо описати ні біологічною, ні соціальною його обумовленістю. Для того щоб описати розвиток людини, необхідно враховувати спонтанність (s-фактор).

Прояви спонтанності можуть бути як конструктивними, так і деструктивними. Спонтанність – це енергія, придушення якої призводить до неврозу, а безконтрольний прояв – до психозу. «Формувальну субстанцію» для конструктивного прояву спонтанності Дж. Морено назвав креативністю.

Дж. Морено описав три типи прояву спонтанності в людському спілкуванні: перенесення, вчування (емпатія) і тілесне спілкування.

Під перенесенням Дж. Морено, як і З. Фрейд, розумів перенесення власних почуттів та уявлень на партнера у спілкуванні, внаслідок чого партнер постає як об'єкт несвідомих уявлень, а саме спілкування не відповідає реальності.

Вчування – це спосіб спілкування, який передбачає здатність на час відмовитися від свого бачення партнера, об'єктивно сприймати інформацію, яку він надає і перейнятися його емоційним станом. Емпатія є більш здоровим, ніж перенесення, способом взаємодії з людьми, однак і тут партнер у спілкуванні залишається пасивним об'єктом сприйняття.

Справжня Зустріч між двома і більше людьми, зустріч, яка об'єднує «Я» і «Ти» у «Ми», є можливою тільки в тому випадку, якщо всі партнери є активними суб'єктами спілкування. Спілкування, що базується на тілі, характеризується креативністю. Його основою є взаємне прийняття ролі:

Психодрама, з якою традиційно пов'язують ім'я Дж. Морено, не існує сама по собі як набір технік. Будь-яка техніка є психодраматичною тоді й тільки тоді, коли її виконавець мислить у межах філософії та психотерапевтичної тріади Морено. До психотерапевтичної тріади крім психодрами належать соціометрія й групова психотерапія. Поза цими межами навіть обмін ролями перестає бути психодраматичною технікою, а непсиходраматичні техніки у цьому контексті, навпаки, стають драматичними. Основу «психодраматичного мислення» становить соціометрія.

Соціометрія – це спосіб вимірювання міжособистісних відносин, покликаний виявити глибинну, таку, що базується на відносинах, структуру групи, на відміну від формальної її структури.

У класичній соціометрії ми спочатку в дії розігриваємо групу, щоб виявити найбільш значущі для неї критерії *in situ*, а вже потім просимо учасників групи зробити свій вибір, унаслідок чого отримуємо соціометричну картинку «притягань» і «відштовхувань» за цим критерієм для групи – соціограму. У психотерапевтичній групі, де кожен учасник позначає свій вибір, кладучи руку на плече тій людині, кого він вибрав, соціограма є дуже наочною і являє собою психотерапевтичний інструмент сама по собі. Слід пам'ятати, що мотивація й семантика у кожного своя, і розуміти критерії люди можуть по-різному.

У книзі «Хто виживе» Дж. Морено наводить кілька правил, необхідних для того, щоб соціометрія відбулася:

1. Правило розігріву або активної продуктивності. Для того щоб соціометрія відбулася, учасники групи мають бути активними, тобто будь-якій соціометрії має передувати розігрів. Напрямок розігріву, що виявляє соціометричний критерій, значущий для групи, має відповідати внутрішній схильності учасників групи. Інакше вони втратять спонтанність, Зустріч не відбудеться.

2. Правило спільної дії дослідника з групою. Для того щоб результати соціометрії виявляли глибинну, а не формальну структуру групи, експериментатор має бути частиною групи.

3. Правило спільної участі в дії. Кожний учасник залучається до дії таким чином, що він проводив свій власний експеримент і рівною мірою з дослідником відповідав за координацію всіх експериментів, що відбуваються в групі.

Соціограма, отримана внаслідок грамотно проведеної соціометрії, стає матеріалом для психодрами.

У межах психотерапевтичної тріади Морено психодрама є способом зняти блоки спонтанності, що перешкоджають здійсненню Зустрічі.

Швейцарський психолог Жан Піаже досліджував інтелект з допомогою структурно-генетичного підходу. Ж. Піаже створив найбільш глибоке вчення про інтелект. Свої дослідження він побудував на стику декількох психологічних напрямів: біхевіоризму (реакцію було замінено операцією), гештальтпсихології і вчення Жане (звідки був запозичений принцип інтеріоризації). Інтелектуальний розвиток дитини, за Піаже, ґрунтується на розвитку мови й мислення. З цього було зроблено висновок, що до певного віку міркування дитини мають егоцентричний характер, у той час як дорослий мислить соціально. Ж. Піаже першим запропонував досліджувати не те, про що думає дитина, а те, як вона думає. Інтелект здорової повноцінної людини не може зруйнуватися, просто перехід на більш високий рівень розвитку сприяє виникненню нових способів засвоєння й оброблення інформації. На думку Ж. Піаже, більш зрілий інтелект має ускладнену схему розвитку.

Ж. Піаже висунув версію про те, що егоцентризм, властивий дитині, долається в процесі її соціалізації. На основі цього можна казати про інтеріоризацію зовнішніх дій, тобто продумування своїх вчинків. Учений виокремив чотири основні стадії розвитку інтелекту:

- I. Сенсомоторная стадія (від народження до 1,5–2 років).
- II. Доопераціональна стадія (від 2 до 7 років).
- III. Стадія конкретних операцій (від 7 до 11–12 років).
- IV. Стадія формальних операцій (від 12 років і до кінця життя).

Кожна стадія має свою характеристику й особливості:

а) I стадія характеризується тим, що інформація надходить через органи чуття («на дотик»);

б) II стадія характеризується тим, що в міру дорослішання дитина починає говорити, основним символом тепер є слово, кожний предмет має свою ознаку (колір, форму), виникає дитячий егоцентризм;

в) III стадія характеризується тим, що виникає логічне мислення, здатність до класифікації й узагальнення;

г) IV стадія характеризується тим, що людина спирається на деякий минулий досвід, прийняття рішення стає логічним, формується абстрактне мислення.

Ж. Піаже вважав інтелект живою біологічною структурою, завдяки якій людина здатна сприймати певні знання на кожному етапі свого розвитку, це свого роду процес пристосування до зовнішнього світу. Розвиток людини багато в чому залежить від його активності. Ж. Піаже першим з учених відмовився від кількісного вимірювання інтелекту. Він порівнював структуру інтелекту з чотирирівневою бочкою, наповнити яку можна тільки до другого рівня (знання і вміння). Можна постійно наповнювати цю бочку, але в цьому випадку знання переллюються і залишаються вміння. Учений уважав, що безглузде «нарощування» інтелекту може привести до зворотного процесу.

Когнітивна психологія (від лат. *cognition* – знання, пізнання) – розділ психології, спрямований проти біхевіоризму. Прихильники когнітивної психології виступали за включення ролі психічних процесів до аналізу поведінкових реакцій. Характеризується розглядом психіки як системи когнітивних операцій. Продовжує лінію, що йде від біхевіоризму, строго формалізованого аналізу психологічних процесів. Заснована на метафорі комп'ютера – психіка трактується як система, призначена для перероблення інформації. Тут постулюється зв'язок реакції не тільки з зовнішнім стимулом, але і з внутрішніми змінними (самосвідомість, селективність уваги, когнітивні стратегії, ідеї і бажання).

Одним із засновників цієї науки був А. Ньюелл, але найбільш значущими були роботи У. Найссера, Д. Бродбента. Когнітивною психологією було взято за основу роботи необіхевіористів (Е. Толмена, Дж. Міллера, К. Прібрама), які включали когнітивні й мотиваційні компоненти до структури поведінки. З цього випливало, що поведінка людини безпосередньо залежить від рівня її пізнавальних здібностей. Якщо враховувати зв'язок когнітивної психології з біхевіористичним напрямом, то можна помітити, що формула «стимул – реакція» містить не тільки зовнішні стимули, а й внутрішні (ідеї, бажання, самосвідомість людини). У. Найссер уважав, що пізнання є не що інше, як процес змінення інформації, що надходить, для зручності її збереження, накопичення й подальшого використання.

У буквальному сенсі когнітивна психологія – це психологія пізнання душі й поведінки людини. Деякі вчені стверджують, що когнітивну психологію можна розглядати як доповнення до гуманістичної психології, ці напрями виникли практично одночасно – наприкінці 1950-х – на початку

1960-х рр. На перших етапах свого розвитку когнітивна психологія вивчала процес перероблення інформації від її потрапляння на рецептори і до отримання відповідної реакції. На цих етапах розглядали короточасну й довготривалу пам'ять. Під час подальших досліджень було визначено, що знання, так само як і інші пізнавальні процеси, відіграє одну з перших ролей у «театрі» поведінки людини.

У роботах деяких учених людина розглядалася як система, для якої найбільше значення має пошук і перероблення інформації, отже виходить щось близьке до комп'ютера. На основі цього виникла так звана перша когнітивна революція – порівняння різних процесів у людини з подібними процесами в ЕОМ.

Друга когнітивна революція виникла в той момент, коли вчених не стали задовольняти результати, що привело до зародження в когнітивній психології якісно нового напрямку, у якому на першому плані була думка про те, що людина, виконуючи певне завдання, використовує символічні системи, зокрема, мову.

Недоліком когнітивної психології можна назвати те, що в її межах немає жодної теорії, яка б пояснювала пізнавальні процеси та їх проходження, немає опори на культурний розвиток людини, розглядаються лише механізми процесів.

Когнітивна психологія є досить перспективним напрямом, який привертає до себе багатьох дослідників сучасності. Сучасна когнітивна психологія працює в таких дослідних областях: сприйняття, розпізнавання образів, увага, пам'ять, уява, мова, психологія розвитку, мислення й розв'язування задач, людський інтелект і штучний інтелект.

Гуманістична психологія (від лат. *humanus* – людський) являє собою течію, яка вивчає смислові структури людини. Як і когнітивна психологія, гуманістична психологія є протилежністю біхевіоризму й психоаналізу, які не дають розуміння того, чим є здорова і творча особистість, яка орієнтована не на адаптацію, досягнення рівноваги з її оточенням, а, навпаки, на вихід з цих меж. Щодо біхевіоризму й психоаналізу гуманістичну психологію вважали «третьою силою», яка стає так званою життєвою психологією.

Виникла гуманістична психологія на початку 1960-х рр. завдяки американському психологу А. Маслоу, який сформулював основні принципи напрямку. Учені цього напрямку довели, що результати дослідження тварин не можна переносити на розуміння особистості людини.

1962 року під головуванням Абрахама Харольда Маслоу (1908–1970) було засновано Американську асоціацію гуманістичної психології, яка набула великої популярності і в Європі.

Представниками цього напрямку були Карл Ренс Роджерс (1902–1987), Віктор Еміль Франкл (нар. 1905 р.), Шарлотта Бюлер (1893–1974), Ролло Мей (нар. 1909 р.), Г. Оллпорт, Г. А. Мюррей та ін.

Передумовами появи гуманістичної психології стали численні дослідження особистості кінця 1930-х рр. і періоду після Другої світової війни.

Основним принципом гуманістичної психології є те, що людина з'являється на світ доброю й позитивною, а всі негативні прояви формуються тільки на основі її оточення. Фактично навколишній світ людини спричиняє виникнення у неї агресивності, озлобленості й гневливості. Основним предметом вивчення гуманістичної психології є конкретна цілісна особистість з усіма її складовими (активність, самовдосконалення та ін.) і можливими проблемами. Діяльність людини завжди має бути мотивована прагненням до справедливості і правди – саме ці цінності формують особистісний потенціал. Гуманістична психологія розглядає індивіда насамперед як активного суб'єкта діяльності, який сам має право вибрати спосіб поведінки. Знання гуманістичної психології має велике значення для педагогів, які хочуть отримати найкращий результат у процесі навчання. Меншою мірою дослідники розробляли теоретичні методик, їх більше цікавили питання застосування методик на практиці.

Метою гуманістичної психології є повернення людині її цілісності. У цьому напрямі активно використовується постулат про цілісну людину (людина та її оточення – не два об'єкти, а єдиний організм).

Основним методом дослідження є узгодженість, несуперечність усіх психічних процесів індивіда та його інтегрованість у соціум. Усі психічні феномени розглядаються у зв'язку зі специфікою «навколишнього поля», до якого належать загальна ситуація, потреби, установки, дії і досвід індивіда. Уважається, що людина може розвиватися, лише звільнившись від внутрішніх і зовнішніх заборон, коли її базові потреби задоволені.

Методологічні позиції гуманістичної психології можна сформулювати в таких принципах:

- людина є цілісною;
- цінними є не тільки загальні, а й індивідуальні випадки;
- головною психологічною реальністю є переживання людини;
- людське життя – єдиний процес;
- людина відкрита до самореалізації;
- людина не детермінована лише зовнішніми ситуаціями.

На основі гуманістичної психології будуються деякі напрями психотерапії й гуманістична педагогіка. Особливе значення надається принципу «тут і тепер» – минулого вже немає, майбутнього ще немає.

Для різних форм психотерапії, які базуються на гуманістичній психології, – логотерапії В. Е. Франкла, психодрами Дж. Л. Морено (1892–1974), гештальттерапії Ф. Перлса (1893–1970), клієнтцентрованої терапії К. Р. Роджерса (1902–1987) – характерним є акцент на усвідомленні й відреагуванні емоцій. К. Роджерс узаконив абсолютно нові взаємини між пацієнтом і терапевтом, які набули суб'єкт-суб'єктного характеру.

Однією з найяскравіших розробок у цій області можна назвати клієнт-центровану терапію К. Роджерса. У своїй роботі він запропонував теорію функціональної творчої особистості. Пізніше на основі цього терапевтичного підходу було розроблено інші методики групової терапії. Теорія і практика терапії нерозривно пов'язані між собою, що обумовлює успішну роботу вчених у цій галузі психологічної науки.

Сучасна зарубіжна психологія (особливо з огляду на попередні тимчасові етапи розвитку) почала розвиватися приблизно з другої половини ХХ ст. Цей період прийнято вважати кризовим, оскільки виникло безліч напрямів, які спростовували основні тези один одного або ж ґрунтувалися на їх критиці. Багато течій психології, що виникли раніше, відійшли на другий план. Але саме це сприяло тому, що виникали нові, більш досконалі напрями. Найбільш популярності набули роботи в області дослідження інтелекту. Одним з яскравих напрямів цього етапу можна назвати психогенетику, яка почала своє існування ще 1865 року завдяки дослідженням Ф. Гальтона. Нині ця наука проходить четвертий етап свого розвитку.

Психогенетику вважають міждисциплінарною областю знань, яка визначає роль і взаємодію спадковості й факторів середовища при формуванні індивідуальних психологічних і психофізіологічних відмінностей. Найперші дослідження в цій області були спрямовані на вивчення успадкованих ознак, таких як талант і здібності. Завдання психогенетики полягало у вивченні фактора, що впливає на формування конкретної ознаки індивіда.

У міру розвитку науки розроблено такі методи дослідження: генеалогічний, метод близнюків і метод прийомних дітей. Практично в 80 % робіт з психогенетики досліджується успадковування інтелекту, для чого найбільш часто використовується метод прийомних дітей (яскравий приклад – знаменитий 15-річний проект техаських дослідників). Також ця наука досліджує темперамент, причому було з'ясовано, що в більш старшому віці близнюки мають найбільшу схожість за темпераментом.

Не менший інтерес становить і вчення Ж. Піаже про розвиток інтелекту, основою якого є пояснення сприйняття й мислення дитини. Ж. Піаже не використовував чужі методики, він створив метод клінічної бесіди, що ґрунтується на отриманні відповідей від дітей на певні запитання, для виявлення індивідуальних відмінностей між дітьми.

Ж. Піаже виділив стадії розвитку інтелекту, відповідність яким обумовлює нормальний розвиток особистості. Кожна з цих стадій має проходити в межах конкретного віку. Ж. Піаже вважав, що у своєму розвитку дитина обов'язково проходить інтелектуальну позицію – егоцентризм. Але все може змінитися залежно від того, у якому середовищі виховується дитина, чи заохочуються її досягнення в області пізнання. Лише при гармонійній взаємодії дитини й середовища, на думку Ж. Піаже, відбувається нормальний розвиток інтелекту.

Феноменологічний напрям підкреслює ідею про те, що поведінку людини можна розуміти тільки в термінах її суб'єктивного сприйняття й пізнання дійсності. Цей підхід виходить з того, що об'єктивною дійсністю є реальність, що свідомо сприймається й інтерпретується людиною в певний момент часу. Інша важлива теза, що є основою цього підходу, полягає в тому, що людина здатна сама визначати свою долю, є вільною у прийнятті рішень щодо свого життя і водчас повністю відповідає за те, що вона собою являє. Третє положення феноменологічного підходу відображає позитивну природу людини та її прагнення до самореалізації, розвитку, удосконалення.

Найбільш послідовно феноменологічний підхід простежується в поглядах американського психолога К. Роджерса, який уважав, що люди – це позитивні й розумні створіння, які щиро бажають жити в гармонії з собою та іншими. Рушійна сила розвитку особистості, згідно з теорією Роджерса, – тенденція до актуалізації, тобто прагнення зберегти й розвинути себе, максимально виявити кращі свої якості, закладені природою.

Диспозиційну теорію особистості часто називають теорією рис, оскільки його представники припускали, що люди мають якісь схильності (диспозиції) до реагування певним чином на різні ситуації, ці диспозиції називають рисами. Іншими словами, люди постійні у своїх діях, думках і почуттях незалежно від обставин, подій і життєвого досвіду. Кожна особистість є унікальною, зрозуміти її можна через опис її конкретних рис. Найбільш впливовими представниками цього напрямку вважають Гордона Оллпорта (1897–1967), Ганса Айзенка (1916–1997) і Реймонда Бернарда Кеттелла (1905–1998).

Дж. Кеттелл (1860–1944) після спілкування з В. Вундтом, для якого професор і видатний психолог був асистентом і помічником, 1886 року виїхав з Лейпцига й почав працювати в лабораторії Ф. Гальтона в Лондоні. Тут усю його увагу поглинула проблема індивідуально-психологічних відмінностей. Ф. Гальтон уважав, що інтелектуальні функції можна об'єктивно вимірювати з допомогою випробувань сенсорного розрізнення й часу реакції.

Дж. Кеттелл з ентузіазмом сприйняв цю ідею й почав відповідні випробування. Слід зазначити, що слово «випробування» (перевірка, проба) по-англійськи звучить як «тест». Завдяки Дж. Кеттеллу воно набуло того психологічного сенсу, який ми вкладаємо в нього сьогодні.

Дж. Кеттелл створив серію тестів для оцінювання інтелекту. Запропоновані випробування містили вимірювання м'язової сили, швидкості рухів, чутливості до болю, гостроти зору і слуху, розрізнення ваги, часу реакції, пам'яті і навіть об'єму легень, що теж чомусь погоджувалося з розумовими здібностями.

Ще одним важливим внеском Дж. Кеттелла в психологічну науку були результати його дослідів з вивчення обсягу уваги й навичок читання.

В історії психології Дж. Кеттелл відіграв величезну роль і як організатор, і як популяризатор науки. 1895 року він видавав журнал «Наука», а 1894 року спільно з Дж. М. Болдуїном заснував журнал «Психологічний огляд», 1915 року – журнал «Школа і суспільство». Дослідження й погляди Дж. Кеттелла значно впливали на багатьох учених.

Підхід Дж. Кеттелла базується на використанні точних емпіричних методів дослідження. За Кеттеллом, особистість – це те, що дає змогу нам передбачити поведінку людини в певній ситуації, а також складна й диференційована структура рис, де мотивація переважно залежить від субсистеми так званих динамічних характеристик. Риса – найбільш важливе поняття в підході Кеттелла. Що стосується відмінностей між поверхневими й вихідними рисами, він вважає вихідні риси більш важливими, ніж поверхневі. Динамічні риси можна поділити на три групи: атитюд, ерг і почуття.

Поведінкову теорію особистості іноді називають теорією навчання, оскільки її основною тезою є твердження про те, що особистість – це той досвід, якого людина набула протягом життя, те, чому вона навчилася. Головним джерелом розвитку особистості є середовище в широкому розумінні слова, а основними елементами особистості – рефлексії й соціальні навички. У поведінкових теоріях особистості виокремлюють два основні напрями. Перший представлено роботами відомих американських психологів Дж. Уотсона і Б. Скіннера, де викладено основні ідеї класичного біхевіоризму, згідно з якими поведінка людини детермінується зовнішніми обставинами й може бути описана з допомогою формули $S - R$. На думку представників другого напрямку А. Бандури й Дж. Роттера – поведінка людини регулюється не стільки зовнішніми, скільки внутрішніми факторами, такими як цілі, очікування, самосприйняття.

Основоположником когнітивної теорії особистості був американський психолог Дж. Келлі (1905–1967), який уважав, що людина – це дослідник, який намагається зрозуміти, що з ним відбувається, і передбачити, що з ним станеться в майбутньому. У зв'язку з цим на поведінку людини значно впливають когнітивні й інтелектуальні процеси. Людина сприймає й інтерпретує світ з допомогою певних моделей, які Дж. Келлі назвав конструктами. Особистість – це організована система важливих конструктів, тобто особистість – це те, як людина сприймає і тлумачить свій життєвий досвід. Дружба, любов, нормальні взаємини можливі тільки тоді, коли люди мають подібні конструкти.

Представники всіх перелічених вище теорій особистості намагаються відповісти, мабуть, на найскладніше запитання сучасної науки: що таке людина, якою є її суть, якими є рушійні сили її розвитку тощо. І кожна з теорій подає своє бачення, свій фрагмент загальної картини того складного й цілісного, що називають особистістю.

У феноменологічному напрямі психології особистості, розробленому К. Роджерсом, центральним є положення про те, що поведінку людини

можна зрозуміти тільки в термінах її суб'єктивних переживань. Також мається на увазі, що люди здатні будувати свою долю і за своєю суттю є цілеспрямованими, такими, яким можна довіряти і які самовдосконалюються.

З огляду на сприйняття людини, суб'єктивна реальність – особистий світ переживань людини. Центральною в цьому світі є Я-концепція. Елементами, що визначають розвиток Я-концепції, є потреба в позитивній увазі, умови цінності й безумовна позитивна увага. К. Роджерс стверджував, що здебільшого люди поведуться відповідно до своєї Я-концепції. Загроза виникає, якщо людина відчуває невідповідність між нею і загальним організмичним переживанням, і тоді вона намагається захистити цілісність Я шляхом спотворення або заперечення сприйняття. Велике значення мають відкритість переживання (здатність людини переживати те, що відбувається всередині неї, без відчуття погрози), організмична довіра (здатність покладатися на внутрішні переживання й почуття як на основу для прийняття важливих рішень), емпірична свобода (суб'єктивне відчуття того, що можна жити саме так, як хочеш). Також серед характеристик людини, що повноцінно функціонує, – креативність, тобто творча здібність, здібність до продукування нових ідей, результатів і способів вирішення проблем.

Екзистенціальна психологія (від лат. *existentia* – існування і грец. *psyche* – душа, *logos* – учення) – психологічний напрям, що базується на принципах гуманістичної психології. Виходить з первинності буття людини, з яким органічно пов'язані базові екзистенціальні проблеми, стрес і тривога. Її представниками є Людвіг Бінсвангер (1881–1966), Медард Бос (нар. 1904 р.), Ролло Мей (нар. 1909 р.), Віктор Еміль Франкл (нар. 1905 р.).

У центрі уваги – не зовнішні сили, що зумовлюють поведінку людини, але його власна індивідуальність, яка себе дізнається (М. Хайдеггер), перевіряє (Ж.-П. Сартр) або здійснює (В. Франкл). Ця індивідуальність виявляється в різних формах любові, при переживанні сорому, при зміні настроїв. Традиційний предмет екзистенціальної психології – людина в екстремальних ситуаціях (економічна депресія, війна, руйнування). Виокремлюються кілька проблем: життя і смерті; свободи і відповідальності; спілкування і самотності; сенсу і безглуздості існування. Разом з тим, уважається, що конкретна людина має унікальний особистий досвід, який не може бути зведений до універсальних правил. На основі даних теоретичних посилок розвивається екзистенціальна психотерапія, спрямована на відновлення автентичності особистості, яка досягається внаслідок глибинної особистісної рефлексії.

Еріх Фромм продовжив постфрейдистську тенденцію в психології особистості, акцентуючи увагу на впливі на особистість соціально-культурних факторів. Учений стверджував, що певною частиною людей рухає бажання втекти від свободи з допомогою механізмів авторитаризму,

деструктивності й конформізму. Здоровий шлях звільнення, за Фроммом, – набуття позитивної свободи завдяки спонтанній активності.

Е. Фромм описав п'ять екзистенціальних потреб людини: у встановленні зв'язків; у подоланні; у коренях; в ідентичності; у системі поглядів і відданості.

Е. Фромм уважав, що основні орієнтації характеру є наслідком способу задоволення екзистенціальних потреб.

Непродуктивні типи характеру:

- рецептивний (людина є сентиментальною, залежною й пасивною, уважає, що треба бути коханою, а не любити);
- експлуатаційний (людина, яка домагається від інших бажаного силою й обманом);
- накопичувальний (скупа, вперта й орієнтована на минуле людина);
- ринковий (людина, яка позиціонує себе як товар, який можна вигідно продати та обміняти; людина, гранично відчужена від інших).

Продуктивний характер – тільки один; за Фроммом, він являє собою мету розвитку людства, і його основою є розум, любов і праця. Цей тип людини незалежної, чесною, спокійною, люблячою, творчою і такою, що здійснює соціально-корисні вчинки.

Диспозиціональний напрям психології особистості ґрунтується на двох загальних ідеях: перша полягає в тому, що люди мають широкий набір схильностей реагувати певним чином у різних ситуаціях, тобто люди демонструють певну сталість у вчинках, думках та емоціях; друга – пов'язана з тією обставиною, що немає двох людей, в точності схожих між собою.

Розвитку гуманістичної психології сприяла обстановка, що склалася в суспільстві після Другої світової війни, яка виявила й продемонструвала не тільки несвідому жорстокість та агресію людини, а й інші сторони людської психіки, які виявляються в екстремальних ситуаціях, такі як стійкість і збереження гідності в найважчих умовах, прагнення людини не втратити своєї духовної унікальності. Пояснити такі особистісні якості було неможливо в термінах старої психології і природничо-наукової детермінації, тому лідери гуманістичної психології застосовували філософію ХХ ст., насамперед екзистенціалізм, предметами вивчення якого є внутрішній світ, екзистенція людини. Предметом вивчення гуманістичної психології стала внутрішня суть особистості як сплав неповторних переживань та якостей особистості, її духовних устремлінь, інтересів та індивідуальних цінностей. Так виник новий вид детермінації розвитку психіки – психологічна детермінація, яка пояснювала розвиток людини її прагненням до самоактуалізації, творчої реалізації своїх потенційних можливостей.

Одним із засновників гуманістичної психології є американський психолог Гордон Віллард Оллпорт (1897–1967). Важливим постулатом теорії Оллпорта, викладеним у його книзі «Особистість: психологічна

інтерпретація» (1937 р.), було положення про те, що особистість є відкритою системою, що саморозвивається. Учений виходив з того, що людина – насамперед істота соціальна, а не біологічна, і тому не здатна розвиватися без контактів з людьми, що її оточують.

Г. Оллпорт зазначив відмінності між адаптацією й розвитком. Основою психічного розвитку, на думку Г. Оллпорта, є не прагнення пристосуватися до навколишнього світу, а потреба досягти нових вершин шляхом порушення рівноваги, потреба в постійному самовдосконаленні. Одним із перших учений заговорив про унікальність, неповторність кожної людини, оскільки вона є носієм своєрідного поєднання якостей, потреб, які Г. Оллпорт називав *trite* – риса. Особистісні риси, або потреби, він поділяв на основні та інструментальні. Основні риси є вродженими (генотипічними) і стимулюють поведінку людини, а інструментальні (фенотипічні) риси формуються протягом життя. Сплав цих рис становить неповторне й унікальне ядро особистості. Основні риси, потреби можуть видозмінюватися, розвиваючись у процесі життя. Суспільство може стимулювати розвиток одних рис, потреб дитини й гальмувати інші, тому несформована особистість дитини є ще нестійкою і такою, що залежить від суспільства. Поступово формується унікальний набір якостей, який є основою Я. У дорослої людини, що усвідомлює свою індивідуальність, риси стають автономними й не залежать ні від біологічних потреб, ні від тиску суспільства. Зріла особистість характеризується одночасно відкритістю для суспільства й готовністю зберігати свою індивідуальність.

Г. Оллпорт розробляв також методи системного дослідження психіки людини. У створенні методів він виходив з положення про те, що певні риси особистості існують у кожної людини, але рівні їх розвитку та місце в структурі особистості є різними. Найбільшої популярності серед розроблених ним опитувальників набув багатофакторний опитувальник Міннесотського університету (MMPI), який використовується сьогодні з деякими модифікаціями й характеризується системністю й наявністю об'єктивних ключів для розшифрування. Г. Оллпорт уважав, що дані анкети мають доповнюватися результатами загального спосередження. Крім того, він дійшов висновку, що інтерв'ю є більш надійним методом і дає більше інформації, ніж анкета.

Особистість, за Оллпортом, є динамічною організацією тих психофізичних систем, які визначають характерні для неї поведінку й мислення, детермінують її унікальне пристосування до середовища.

Відповідно до теорії Оллпорта, можна визначити межу особистості як схильність вести себе подібним чином у широкому діапазоні ситуацій.

Г. Оллпорт розрізняв індивідуальні й загальні риси. При цьому власне рисою він називав лише загальні риси, а індивідуальні – особистою диспозицією або морфогенною рисою. Реальна відмінність між ними полягає в тому, що особисті диспозиції, на відміну від межі, визначаються як такі, що належать індивіду. Використовуючи поняття про загальні риси,

можна здійснити порівняльне вивчення однієї й тієї ж риси для різних індивідів або груп індивідів. Учений уважав, що хоча риси й особисті диспозиції реально існують, вони є безпосередньо неспостережуваними й мають бути виведені з поведінки.

Г. Оллпорт припустив, що є якийсь принцип, за яким установки, мотиви, оцінки і схильності поєднуються в єдине ціле, для чого ввів термін «пропріум». Пропріум – позитивна, творча властивість людської природи, що прагне до зростання, охоплює всі аспекти особистості, що сприяють формуванню почуття внутрішньої єдності. Г. Оллпорт виокремив сім різних аспектів, що беруть участь у розвитку пропріуму:

- відчуття свого тіла;
- відчуття самоідентичності;
- почуття самоповаги;
- розширення самості;
- образ себе;
- раціональне керування самим собою;
- пропріативне прагнення.

Г. Оллпорт ніколи не практикував у психотерапії і тому відмовлявся вірити в те, що зрілі й незрілі люди мають багато спільного. Учений тривалий час працював над створенням адекватного опису «зрілої особистості», поклавши, урешті-решт, що психологічно зріла людина керується шістьма рисами:

- зріла людина має широкі межі Я;
- зріла людина здатна до теплих, сердечних соціальних відносин;
- зріла людина демонструє емоційну незанепокоєність і самоприйняття;
- зріла людина демонструє реалістичне сприйняття, досвід і бажання;
- зріла людина демонструє здатність до самопізнання і почуття гумору;
- зріла людина має цільну життєву філософію.

Ганс Юрген Айзенк (1916 –1997) – англійський учений-психолог, один з лідерів біологічного напрямку в психології, творець факторної теорії особистості, автор популярного тесту інтелекту. Він розвинув та експериментально перевірів описову теорію головних вимірів особистості, теорії причинності для цих вимірів, продемонстрував важливість генетичних факторів у розвитку особистості.

Теорія типів особистості Айзенка ґрунтується на факторному аналізі. Його ієрархічна модель структури особистості складається з типів, рис особистості, звичних реакцій і специфічних реакцій. Типи являють собою множини, у яких між двома екстремальними точками розташовуються характеристики індивідів. Г. Айзенк підкреслює, що більшість людей не належать до крайніх категорій. Основою структури особистості є два основних типи (супермеж): інтроверсія – екстраверсія і стабільність –

нейротизм, що подається у вигляді кола Айзенка. Розглядаються явні особливості поведінки, що є результатом комбінацій цих двох типів, і також третя супермежа: психотизм – сила суперего. При цьому Г. Айзенк надає великого значення генетичному факторові. Учений розробив кілька опитувальників для оцінювання трьох основних суперрис, досліджував психологічні відмінності між представниками різних рас.

Г. Айзенк, засновник і редактор журналів «Personality and Individual Differences» і «Behaviour Research and Therapy», свої дослідження базових ознак особистості почав з аналізу результатів психіатричного обстеження (описів психіатричних симптомів) контингенту солдатів – груп здорових і визнаних невротиками. Унаслідок цього аналізу було виокремлено 39 змінних, за якими ці групи виявилися істотно різними і факторний аналіз яких дав змогу отримати чотири фактори, у тому числі фактори екстраверсії-інтроверсії і нейротизму.

Спочатку він інтерпретував екстраверсію-інтроверсію на основі співвідношення процесів збудження і гальмування: для екстравертів характерними є повільне формування збудження, слабкість і швидке формування реактивного гальмування, сила і стійкість, для інтровертів – швидке формування збудження, сила (що пов'язано з кращим утворенням у них умовних рефлексів та їх навчанням) і повільне формування реактивного гальмування, слабкість і мала стійкість.

Г. Айзенк – один із авторів трифазної теорії виникнення неврозу – концептуальної моделі, яка описує розвиток неврозу як системи поведінкових реакцій (1965 р.). На основі цієї поведінкової моделі було розроблено методи психотерапевтичної корекції особистості.

На його думку, традиційну класифікацію психічних захворювань необхідно замінити системою вимірів, у якій подано найважливіші характеристики особистості. При цьому психічні розлади є як би продовженням індивідуальних відмінностей, що спостерігаються у нормальних людей. Вивчення робіт К. Юнга, Р. Вудвортса, І. П. Павлова, Е. Кречмера та інших відомих психологів, психіатрів і фізіологів дало змогу припустити існування трьох базисних вимірів особистості: нейротизму, екстра-інтроверсії і психотизму.

Головним джерелом розвитку особистості, згідно з ученням Келлі, є середовище, соціальне оточення. У когнітивній теорії особистості підкреслюється вплив інтелектуальних процесів на поведінку людини. У цій теорії будь-яка людина порівнюється з ученим, який перевіряє гіпотезу про природу речей і прогнозує майбутні події. Будь-яка подія для будь-якої людини відкрита для багаторазового інтерпретування. Головним поняттям у цьому напрямі є конструктив (від англ. *construct* – будувати), яке відображає особливості всіх відомих пізнавальних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення й мови). Завдяки цим конструктам людина не тільки пізнає світ, а й, за Келлі, визначає міжособистісні відносини. Конструкти, які є основою цих відносин, називають особистісними конструктами.

Дж. Келлі відкрив та описав основні механізми функціонування особистісних конструктів, сформулював один основний постулат і 11 висновків. В основному постулаті стверджується, що особистісні процеси психологічно утворені таким чином, щоб забезпечити людині максимальне пророкування подій. Усі інші висновки уточнюють цей основний постулат. Розглянемо деякі з них. Наприклад, висновок, який назвають інтерпретацією, уточнює, яким способом людина пророкує події. Згідно з теорією Келлі людина актуалізує той конструкт, який найчастіше використовувався в минулому у схожій ситуації для прийняття рішення. Уявіть, що до вашої аудиторії зайшов невідомий чоловік. Через п'ять хвилин він вийшов, не сказавши нікому ні слова. Запитайте одне одного, що кожен з вас скаже про цю людину. Один із вас стане стверджувати, що він, напевно, спортсмен (незнайomeць був у спортивному одязі), інший скаже, що він музикант (у нього довгі пальці), а третій наполягатиме, що незнайomeць – інтелігент (у нього незвичайні окуляри) тощо. Таким чином, кожен подивився на незнайомця «своїми очима» і побачив те, що в минулому було важливим у подібних ситуаціях.

На думку Дж. Келлі, кожен із нас буде й перевіряє гіпотези, одним словом, вирішує проблему, чи є ця людина спортивною або неспортивною, музичною або немусичною, інтелігентною або неінтелігентною тощо, користуючись відповідним конструктом (класифікатором). Кожний конструкт характеризується дихотомією (має два полюси): у цьому випадку «спортивний – неспортивний», «музичний – немусичний». Людина вибирає довільно той полюс дихотомічного конструкта, той результат, який краще описує подію, тобто пропонує кращі прогнози. Одні конструкти придатні для опису лише вузького кола подій, тоді як інші – мають широкий діапазон застосовності. Наприклад, конструкт «розумний – дурний» навряд чи годиться для опису погоди, а ось конструкт «хороший – поганий» придатний фактично для всіх випадків життя. На думку Дж. Келлі, тією мірою, якою одна людина використовує конструктивні підсистеми, подібні до конструктивних підсистем іншої людини, такою ж мірою ця людина має подібні особистісні процеси. Це означає, що дружба, любов і взагалі нормальні взаємини між людьми є можливими тільки тоді, коли люди мають подібні конструкти. Дійсно, важко уявити собі ситуацію, щоб успішно спілкувалися дві людини, у однієї з яких домінує конструкт «порядна – непорядна», а в іншій такого конструкта немає взагалі.

Дж. Келлі вважав, що особистість формується й розвивається протягом усього життя. Конструктивна система не є статичним утворенням, а постійно змінюється під впливом досвіду.

На думку когнітивістів, у особистості домінує переважно свідоме. Несвідоме може належати тільки до віддалених (субординантних) конструктивних, якими людина користується рідко, при інтерпретації подій, що сприймаються.

Дж. Келлі вважав, що особистість має обмежену свободу волі. Конструктивна система, що склалася у людини протягом життя, має певні обмеження. Однак він не вважав, що життя людини є детермінованим, фатальним. У будь-якій ситуації людина здатна сконструювати альтернативні передбачення. Зовнішній світ є не злим і не добрим, а таким, яким ми конструємо його в своїй голові. У кінцевому підсумку, на думку когнітивістів, доля людини в її руках.

Внутрішній світ людини є суб'єктивним і, на думку когнітивістів, її власним породженням. Кожна людина сприймає й інтерпретує зовнішню реальність через власний внутрішній світ.

У когнітивному підході до вивчення особистості основну увагу приділено опису елементів особистості. Блокові й цілісні властивості фактично зливаються.

Основним концептуальним елементом є особистісний конструкт. Конструкт – це своєрідний класифікатор-шаблон нашого сприйняття інших людей і себе (розумний – дурний, сильний – слабкий, хороший – поганий тощо). Люди різняться не тільки кількістю конструктів, але і їх розташуванням. Кожна людина має власну систему особистісних конструктів, яка ділиться на два рівні (блоки):

1. Блок ядерних конструктів – це близько 50 основних конструктів, що знаходяться на вершині конструктивної системи, тобто постійно в фокусі оперативної свідомості. Цими конструктами людина користується найчастіше при взаємодії з іншими людьми.

2. Блок периферичних конструктів – це всі інші конструкти. Кількість цих конструктів є суто індивідуальною і може варіюватися від сотень до декількох тисяч.

Цілісні властивості особистості є результатом спільного функціонування обох блоків, усіх конструктів. Існує два типи цілісної особистості:

– когнітивно складна особистість – це особистість, яка має велику кількість конструктів;

– когнітивно проста особистість – це особистість з невеликим набором конструктів.

Когнітивно складна особистість порівняно з когнітивно простою має краще психічне здоров'я й краще справляється зі стресом, має більш високий рівень самооцінки й краще адаптується до нових ситуацій.

Існують спеціальні методи оцінювання особистісних конструктів (їх якості та кількості). Найбільш відомий з них – «Тест репертуарної решітки» (Ф. Франселла, Д. Банністер, 1987 р.). Випробуваний порівнює одночасно між собою тріади (три особи) (список і послідовність тріад складається заздалегідь з людей, що відіграють важливу роль у минулому або теперішньому житті цього випробуваного) з метою виявлення таких психологічних характеристик, які є у двох з порівнюваних трьох людей, але немає у третьої людини.

Згідно з когнітивною теорією особистості структура особистості – це індивідуальна своєрідна ієрархія конструктів. У межах цього підходу особистість – це система організованих особистісних конструктів, у яких переробляється (сприймається й інтерпретується) особистий досвід людини. На контрольне запитання, чому деякі люди бувають більш агресивними, ніж інші, когнітивісти відповідають так: тому, що агресивні люди мають особливу конструктну систему особистості. Вони інакше сприймають та інтерпретують світ, зокрема, краще запам'ятовують події, пов'язані з агресивною поведінкою.

Цей підхід має ще й інші назви – «біхевіористський», «научіння». Існують два основних напрями в поведінковому підході до вивчення особистості – рефлексорний і соціальний. Рефлексорний напрям представлено роботами відомих американських біхевіористів Дж. Уотсона і Б. Скіннера. Засновниками другого напрямку є американські дослідники А. Бандура і Дж. Роттер.

Головним джерелом розвитку особистості відповідно до цього підходу незалежно від напрямку є середовище в найширшому розумінні цього слова. В особистості немає нічого від генетичного або психологічного наслідування. Особистість – це продукт научіння, а її властивості – це узагальнені поведінкові рефлекси й соціальні навички. На думку біхевіористів, можна сформуванати будь-який тип особистості – трудівника або бандита, поета або торговця. Наприклад, за Уотсоном, усі емоційні властивості особистості (страх, тривога, радість, гнів тощо) – результат вироблення класичних умовних рефлексів. Дж. Уотсон не бачив ніяких відмінностей між слиновидільним рефлексом у собаки (згадаємо роботи І. П. Павлова) та емоційною реакцією у людини. Другий представник рефлексорного напрямку Б. Скіннер стверджував, що особистість – це сукупність соціальних навичок, сформованих унаслідок оперантного научіння. Оперантом Б. Скіннер називав будь-яку зміну середовища внаслідок якого-небудь моторного акту людини. Людина прагне здійснювати ті операнти, після яких станеться підкріплення, і уникає здійснювати ті операнти, після яких станеться покарання.

Таким чином, згідно з певною системою підкріплень і покарань людина набуває нових соціальних навичок і, отже, нових властивостей особистості – доброти або чесності, агресивності або альтруїзму.

На думку представників другого напрямку, важливу роль у розвитку особистості відіграють не стільки зовнішні, скільки внутрішні фактори, наприклад очікування, мета, значущість тощо.

А. Бандура назвав поведінку людини, детерміновану внутрішніми факторами, саморегуляцією. Основне завдання саморегуляції – забезпечувати самоефективність, тобто здійснювати тільки ті форми поведінки, які людина може реалізувати, спираючись на внутрішні фактори в цей момент. Внутрішні фактори діють за своїми внутрішніми законами, хоча й виникли з минулого досвіду внаслідок научіння через наслідування.

Інший представник соціального научіння Дж. Роттер є ще більшим когнітивістом, ніж А. Бандура. Для пояснення поведінки людини, Дж. Роттер уводить спеціальне поняття «поведінковий потенціал», який означає міру ймовірності того, якою буде поведінка людини в певній ситуації. На його думку, потенціал поведінки складається з двох компонентів: суб'єктивна значущість підкріплення певної поведінки (тобто наскільки майбутнє підкріплення є цінним, значущим для людини) і наявне підкріплення (тобто наскільки майбутнє підкріплення в певній ситуації може бути реалізовано).

На думку біхевіористів, в особистості раціональні та ірраціональні процеси представлені рівною мірою. Їх протиставлення не має сенсу. Усе залежить від типу і складності поведінки. В одних випадках людина може чітко усвідомлювати свої вчинки і свою поведінку, в інших – ні.

Елементами особистості тут є рефлексії, або соціальні навички. Постулюється, що список соціальних навичок (тобто властивостей, характеристик, рис особистості), властивих саме людині, визначається його соціальним досвідом (научінням). Властивості особистості й вимоги соціального оточення людини збігаються. Якщо ви виховувалися в добрій, спокійній сім'ї, і вас заохочували за доброту і спокій, то ви матимете властивості доброї і спокійної людини. А якщо ви – сумні, або підвищено ранимі, то це не ваша провина, ви – продукт суспільства, продукт виховання. А якщо вам подобається поезія, то і тут заслуги вашої в цьому немає ніякої. Сім'я, вулиця, школа виробили у вас любов до цього виду мистецтва. Ваша професія, справжня або майбутня, – це також наслідок вашого виховання з використанням певної системи підкріплень і покарань.

З погляду А. Бандури, існує чотири основні умови, які визначають формування у людини впевненості в тому, що вона «може» або «не може» щось зробити:

- 1) минулий досвід (знання, навички); наприклад, якщо раніше міг, то і зараз, мабуть, зможу;
- 2) самоінструкція; наприклад, Я можу, Я можу це зробити;
- 3) підвищений емоційний настрій (алкоголь, музика, любов);
- 4) найголовніша умова – спостереження, моделювання (наслідування) поведінки інших людей (спостереження за реальним життям, перегляд кінофільмів, читання книг); наприклад, якщо інші можуть, то і Я зможу!

На думку Дж. Роттера, існує два основних внутрішніх блоки особистості:

- суб'єктивна значущість – структура, важлива цінністю майбутнього підкріплення;
- доступність – структура, пов'язана з очікуванням (імовірністю) отримання підкріплення на основі минулого досвіду.

Ці блоки не функціонують самостійно, а утворюють більш загальний блок, що має назву «поведінковий потенціал або когнітивна мотивація».

Цілісні властивості особистості виявляються в єдності дії блоків суб'єктивної значущості й доступності. Люди, які не бачать зв'язку (або бачать слабкий зв'язок) між своєю поведінкою (своїми зусиллями, своїми діями) та її результатами (підкріпленнями), на думку Дж. Роттера, мають зовнішній, або екстернальний, локус контролю. Екстернали – це люди, які не керують ситуацією і сподіваються в своєму житті на «нехай».

Люди, які бачать чіткий зв'язок між своєю поведінкою (своїми зусиллями, своїми діями) і результатами своєї поведінки, мають внутрішній, або інтернальний, локус контролю. Інтернали – це люди, які керують ситуацією, контролюють її, вона їм доступна. Інтерналі:

- старанно готується до занять;
- уважає, що якщо він добився успіху в своєму житті, то це тому, що посилено працював для цього;
- планує свій день та свою діяльність;
- може навчитися всьому, якщо захоче;
- не ставить перед собою нездійснених цілей;
- має високу самооцінку;
- не схильний до депресивних станів.

Згідно з поведінковою теорією структура особистості – це складно організована ієрархія рефлексів або соціальних навичок, у якій головну роль відіграють внутрішні блоки самоефективності, суб'єктивної значущості й доступності.

Таким чином, у межах цього підходу особистість – це система умовних соціальних навичок і рефлексів, з одного боку, і система внутрішніх факторів (самоефективності, суб'єктивної значущості й доступності) – з іншого.

Існує багато концепцій, у яких властивості темпераменту, що розуміються як спадкові або вроджені, пов'язуються з індивідуальними відмінностями в статурі. Ці типології отримали назву конституційних типологій. Найбільшого поширення набула типологічна модель, запропонована Е. Кречмером, який 1921 року опублікував свою знамениту роботу «Будова тіла і характер». Головна ідея полягала в тому, що люди з певним типом статури мають певні психічні особливості. Було проведено безліч вимірів частин тіла, що дало змогу визначити чотири конституціональних типи:

- лептосоматик – людина, яка характеризується тендітною статурою, високим зростом, плоскою грудною кліткою; плечі – вузькі, нижні кінцівки – довгі й худі;
- пікнік – людина з вираженою жировою тканиною, надмірно гладка, яка характеризується малим або середнім зростом, з великим животом і круглою головою на короткій шиї;
- атлетик – людина з розвиненою мускулатурою, міцною статурою, високого або середнього зросту, з широкими плечима, вузькими стегнами;

- диспластик – люди з безформною, неправильною статурою; характеризуються різними деформаціями статури (наприклад, надмірний зріст, непропорційна статура).

З такими типами будови тіла Е. Кречмер співвідносить два основних типи темпераменту, які він називає шизотимічним і циклотимічним. Шизотимік має астеничну статуру, він відлюдкуватий, схильний до коливань емоцій, упертий, мало податливий до зміни установок і поглядів, важко пристосовується до оточення. Циклотимік має пікнічну статуру, його емоції коливаються між радістю і сумом, він легко контактує з людьми, дотримується реалістичності в поглядах.

Теорія Кречмера була дуже поширеною в Європі, а в США набула популярності концепція темпераменту Шелдона, сформульована ним у 40-х рр. ХХ ст. Передбачалося, що форма людського тіла впливає на особистість і відображає її особливості. На відміну від Е. Кречмера, вихідним для У. Шелдона поняттям є не тип як сукупність фізичних і психологічних рис, а компонента статури. У. Шелдон досліджував три класи статури – ендоморфні, ектоморфні і мезоморфні, виокремивши їх на основі скрупульозного аналізу фотографій 4000 студентів, знятих спереду, збоку і ззаду. Вивчивши особливості темпераменту й особистість осіб, віднесених до того чи іншого соматотипу, У. Шелдон встановив значущі зв'язки між тими чи іншими компонентами статури і «первинними компонентами темпераменту».

У сучасній психологічній науці більшість конституційних концепцій піддаються гострій критиці через недооцінювання ролі середовища й соціальних умов у формуванні психічних особливостей людини.

Типологічна модель К. Леонгарда містить 10 типів акцентуйованих особистостей, які можна поділити на дві групи:

- акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, застрягливий, збудливий);
- акцентуації темпераменту (гіпертимічний, дистимічний, тривожно-боязкий, циклотимічний, афективний).

К. Леонгард вважає, що люди відрізняються не тільки акцентуйованими рисами, а й особливостями, індивідуальними рисами. Риси, що визначають індивідуальність, належать до різних психічних сфер:

- до сфери спрямованості інтересів і схильностей;
- до сфери почуттів і волі;
- до асоціативно-інтелектуальної сфери.

Не завжди легко, на думку К. Леонгарда, визначити відмінність між акцентуйованими рисами й рисами, що визначають варіації індивідуальності людини.

Знаючи окремі риси, можна простежити і їх поєднання. К. Леонгард зазначає, що поєднання акцентуйованих рис приводить до появи виразних особливостей зазвичай в області характеру.

У гуманістичній психології вперше поставлено питання про якісну своєрідність особистості кожної людини, про можливість свідомо й цілеспрямовано розвивати певні сторони свого Я, будувати взаємини з оточенням. Ці питання не могли бути поставлені раніше ні в психоаналізі, ні в біхевіоризмі. У психоаналізі ігнорується вивчення індивідуальної своєрідності особистості і вважається, що її розвиток завершується вже в дитячому віці. Біхевіористи обходили такі сторони особистості, як її вроджені якості, внутрішня мотивація, переживання. Спроба подолання цих недоліків привела до появи в 1940-х рр. нової психологічної школи – гуманістичної психології.

Трансперсональна психологія (від лат. *trans* – крізь, через + *persona* – особистість і грец. *psyche* – душа + *logos* – вчення) – кілька психологічних напрямів. Основними представниками трансперсональної психології є Станіслав Гроф (нар. 1931 р.), Роберто Ассаджолі (1889–1974), Карлфрід Дюркгейм (1896–1988).

1969 року почав видаватися журнал «Journal of Transpersonal Psychology». Особлива увага в цьому напрямі приділяється феноменам свідомості, що виходять за межі повсякденного досвіду: це – змінені стани свідомості, спирітичний досвід, «ключові переживання», свержсенсорне сприйняття, медитативні практики, наркотичний суб'єктивний досвід. Основою і гуманістичної, і трансперсональної психології є орієнтованість на розвиток і досягнення цілісності людини.

С. Гроф використовував різні практики й техніки, спрямовані на зміну свідомості. Для картографії переживань, що виникають при цьому, учений запропонував антропологічну модель, у якій було виокремлено чотири області: сенсорні переживання, ранні біографічні переживання, пренатальні переживання, трансперсональний досвід. Уважається, що завдяки сильним переживанням, пов'язаним зі смертю і воскресінням, ранніми подіями індивідуального життя, зустрічами зі значущими архетипічними персонами, з підключенням до «енергій», відбувається досягнення людиною психологічної цілісності.

Р. Ассаджолі розробив теорію субособистостей, які подані індивіду у вигляді внутрішніх голосів, що часто суперечать один одному. У його вченні індивідуального розвитку, за аналогією з підходом Юнга (де є поділ на зовнішню і внутрішню індивідуацію), цей процес поділяється на персональний і трансперсональний психосинтез. Центральним пунктом інтеграції особистості є не Я, а трансперсональна Самість як спіритуальний центр ідентичності. У його антропології індивід подано наступними, надбудовуваними один над іншим, рівнями: глибинне несвідоме, середнє (колективне) несвідоме, високе несвідоме (надсвідоме), досягнення найвищої точки якого позначається самістю. Механізмом розвитку є стійке переміщення локусу свідомості (Я) від нижчих рівнів до вищих.

К. Дюркгейм виходив з розуміння того, що трансперсональний і тілесний досвіди не є антагоністами. Через це основою людського розвитку є інтегрування тілесного досвіду з усіма іншими видами життєвого досвіду. Концентрація людини на її тілесному центрі, який відіграє роль кореневої системи рослин, дає їй змогу мати підтримку, необхідну для безпечного набуття спіритуального досвіду. Виступав за синтез психотехнічних методик – глибинної й гуманістичної психології, гештальттерапії, психодрами, біоенергетичного аналізу, айкідо, вправ з луком.

«Духовним батьком» гуманістичної психології по праву вважають Абрахама Гарольда Маслоу (1908–1970), який розробив найважливіші теоретичні положення цього напрямку. А. Маслоу народився в Нью-Йорку. Батько майбутнього психолога на прізвище Маслов був вихідцем з південних губерній Російської імперії. Подібно десяткам тисяч своїх єврейських одноплемінників, тікаючи від безжальних погромів на початку ХХ ст., він перебрався до Америки, а потім виписав з батьківщини свою наречену. А. Маслоу створив власну теорію під впливом знайомства з відомим антропологом Рут Бенедикт і психологом Максом Вертхаймером. Схиляючись перед особистостями своїх учителів, А. Маслоу намагався розгадати таємницю особливості життя кожного з них, унаслідок чого у нього народився образ певного типу людей – «прекрасних, здорових, сильних, творчих, добродішних, проникливих». Для дослідження він вибрав психологічно здорову й духовно повноцінну особистість, вивчаючи для цього біографії великих людей. Розгадку подібного типу особистості А. Маслоу виявив у явищі, яке він назвав самоактуалізацією, тобто потребою людини стати тим, ким вона може стати.

Самоактуалізація, одне з центральних понять теорії Маслоу, – це аналог творчої реалізації людини. А. Маслоу розуміє таку реалізацію як зростання «зсередини».

Дослідження кращих представників людської природи, відомих учених і громадських діячів (дев'ять сучасників А. Маслоу і дев'ять історичних особистостей, серед яких були А. Лінкольн, А. Ейнштейн, В. Джемс, Б. Спіноза) привели вченого до думки про те, що існує певна ієрархія потреб людини, що має такий вигляд:

- фізіологічні потреби в їжі, воді, сні тощо;
- потреба в безпеці – стабільність й порядок;
- потреба в любові й належності – сім'я, дружба;
- потреба в повазі – самоповага, визнання;
- потреба в самоактуалізації – розвиток здібностей.

Згодом сам А. Маслоу відмовився від жорсткої ієрархії та ідеї про незмінну залежність розвитку більш високих потреб від задоволення більш елементарних. Часто потреба в самоактуалізації або самоповазі домінує й визначає поведінку людини, незважаючи на те, що її фізіологічні потреби

залишилися незадоволеними, а іноді навіть фрустровані задоволення потребують більш високого рівня.

Згодом А. Маслоу об'єднав усі наявні потреби в два класи – буттєві (потреби розвитку) і дефіцієнтні (потреби потреб), а також виокремив два рівні існування людини – буттєвий, орієнтований на особистісне зростання й самоактуалізацію, і дефіцієнтний, орієнтований на задоволення фрустрованих потреб.

Для позначення власне буттєвої мотивації, яка веде до особистісного зростання, учений увів термін «метамотивація». Люди, які самоактуалізуються, переживаючи поєднання праці й радості, є залученими до якоїсь справи, дуже цінної для них. Усі вони присвячують своє життя пошуку справжніх буттєвих цінностей: краси, істини, мудрості, добра, справедливості, усебічності, простоти, досконалості і т. д. Описуючи особистість, яка актуалізується, А. Маслоу зазначав, що таким людям властиве прийняття себе і світу, у тому числі й інших людей; вони зазвичай адекватно сприймають ситуацію, концентруються на завданні, а не на собі. Їм властиві одночасно і хороша контактність, відкритість, і прагнення до незалежності від навколишнього середовища.

А. Маслоу вважав, що кожна людина народжується з певним набором якостей, здібностей, які й становлять суть її Я, тобто Самість, і які людині необхідно усвідомити й виявити у своєму житті. Однак прагнення до самоактуалізації стикається з багатьма зовнішніми й внутрішніми перешкодами, однією з яких є страх розвитку в собі найкращих здібностей – комплекс Іони. Подібно до того, як біблійний Іона намагався ухилитися від уготованого йому служіння пророком, багато людей також побоюються повною мірою використовувати свій потенціал і відступають перед труднощами, відмовляючись від розвитку і прояву себе, що не проходить безслідно для особистості, її зростання припиняється й виникають неврози. Суспільство ж одночасно і є необхідним для самоактуалізації людини, і заважає їй, намагаючись зробити її своїм шаблонним представником, тому оптимальним для розвитку людини є протистояння, але не ворожість особистості й суспільства.

Самоактуалізацію А. Маслоу розглядав не як одиничне досягнення, а як безперервний процес, спосіб проживання, роботи та відносин зі світом. У цьому процесі він виділяв найбільш значущі моменти, які змінюють ставлення людини до самої себе, світу, стимулюють особистісне зростання. Такими пунктами на шляху особистісного розвитку можуть стати миттєві «пік-переживання» або тривалі «плато-переживання» – моменти найбільшої повноти життя, реалізації саме буттєвих потреб, які є важливими передусім для самоактуалізації трансцендентного типу. А. Маслоу одним з перших звернув увагу не тільки на відхилення, але й на позитив з боку особистості, і досліджував шляхи саморозвитку й самовдосконалення для будь-якої людини.

А. Маслоу виявив вісім шляхів самоактуалізації:

1. Повне, живе і безкорисливе переживання.
2. Постійний усвідомлений вибір: розвиток або страх; збрехати або залишитися чесним; красти чи ні; допомогти ближньому чи пройти мимо; заздрити або задуматися, на що злюся із заздрості і чому.
3. Уміння прислухатися до самого себе.
4. Чесність перед самим собою і прийняття відповідальності за свої думки і вчинки.
5. Нонконформізм: незалежність від думки інших.
6. Процес розвитку своїх можливостей – потенційних здібностей; працювати заради того, щоб зробити ці здібності ще кращими.
7. Моменти вищих переживань: захват любові; сльози, що виступають на очах, коли людина читає хорошу книгу або дивиться виставу (ці моменти можна «замовити», але ми можемо збільшити ймовірність їх появи).
8. Викриття власної патопсихології, своїх неадекватних захистів, спрямованих на придушення чогось неприємного.

Головне завдання психологічного консультування вчений бачив у наданні допомоги в самоактуалізації. Основні твори А. Маслоу: «Навколо психології існування» (1962 р.), «Психологія науки» (1966 р.), «Виклик гуманістичної психології» (1967 р.), «До психології буття» (1968 р.), «Мотивація та особистість» (1970 р.).

Один із лідерів гуманістичної психології, американський психолог Карл Роджерс (1902–1987), відмовившись від кар'єри священника, до якої готувався з юності, закінчив Вісконсінський університет і з 1964 року був професором університетів Огайо, Чикаго й Вісконсіна. Він створив неспрямовану, індирективну психотерапію – терапію, центровану на клієнта, основи якої він виклав в однойменній книзі, опублікованій 1952 року. 1968 року К. Роджерс разом з кількома своїми колегами створив Центр вивчення особистості в Ла-Джоллі, де він був постійним дійсним членом до своєї смерті.

Емоційні проблеми, з якими К. Роджерс стикнувся в юному віці, зокрема переживання, пов'язані з його сором'язливістю, стали основою для розроблення особистісно-орієнтованого консультування, що допомагає клієнтам подолати труднощі й задовольнити індивідуальні потреби в товариських стосунках та особистісному зростанні.

Особливістю особистісно-центрованої психотерапії є особистісний контакт терапевта й клієнта. Суть центральної гіпотези особистісно-орієнтованого підходу полягає в тому, що кожна людина має всередині себе великі резерви саморозуміння, зміни Я-концепції, точок зору і поведінки, регульованого Я, і що ці ресурси виявляються тільки тоді, коли створюються відповідні умови, зокрема психологічні установки, що є необхідними й достатніми для терапевтичного змінення при наданні допомоги: емпатія, конгруентність і безумовне позитивне ставлення.

На світогляд К. Роджерса значно вплинула теорія Маслоу, тому вчений уважав, що тенденція актуалізації є єдиним мотиваційним внутрішнім імпульсом. Завдяки прагненню до актуалізації люди рухаються до саморегулювання, самовдосконалення і позбавляються від контролю з боку зовнішніх сил.

У міру росту оцінні процеси людини все більше допомагають їй досягти такого рівня самоактуалізації, який дає змогу усвідомлювати й відчувати внутрішні переживання, щоб отримати адекватне уявлення про реальне, справжнє й унікальне Я. У своїх роботах К. Роджерс не завжди прямо вказує, але завжди має на увазі відмінність між Я і Я-концепцією. Я можна розглядати як реальне, базисне організмичне Я. Такий сенс надається слову «Я» при використанні його в складі виразу «бути самим собою». Я-концепції людей – це їх сприйняття самих себе, яке не завжди відповідає їх власному переживанню або організмичному Я. В ідеалі прагнення до актуалізації належить до самоактуалізації, що характеризується конгруентністю, або збігом Я і Я-концепції. Однак у тих випадках, коли Я і Я-концепція не є конгруентними, прагнення актуалізувати уявлення про самого себе може перешкоджати задоволенню глибшої потреби в актуалізації організмичного Я. Порушення конгруентності призводить до того, що людина або не усвідомлює реальності, або не висловлює те, що вона реально хоче зробити або про що думає. Це спричиняє зростання напруженості, тривожності і в кінцевому підсумку – невротизацію особистості. Невротизацію спричиняють і відхід від своєї індивідуальності, відмова від самоактуалізації.

К. Роджерс описав два види процесу оцінювання свого Я: по-перше, організмичний процес оцінювання, який правильно відображає тенденцію актуалізації; по-друге, процес оцінювання, основою якого є думка інших, інтерналізація, або інтроекція, оцінок інших людей, названий К. Роджерсом «умовами цінності». Другий вид оцінювання в спотвореному вигляді відображає тенденцію актуалізації, і люди часто прагнуть до певних переживань або уникають їх з метою задоволення своїх, скоріше, помилкових, ніж реальних потреб. К. Роджерс виявив, що від ступеня адекватності Я-концепцій батьків залежить те, як батьки встановлюють взаємини зі своїми дітьми. Батьки здатні безумовно позитивно ставитися до дитини тільки тією мірою, якою вони безумовно поважають самих себе. Під безумовним позитивним ставленням К. Роджерс мав на увазі здатність батьків високо цінувати дитину навіть тоді, коли вони не можуть однаково оцінювати всі її вчинки. Чим вище ступінь безумовного позитивного ставлення батьків до дитини, тим менше умов цінності у дитини і тим вищим є рівень її психологічної адаптації.

Більшість людей, як уважав К. Роджерс, керуються засвоєними ззовні оцінками, розглядаючи їх як незмінні поняття, правильність яких рідко перевіряється. Відбувається відчуження людей від свого досвіду і

знижується рівень їх самоповаги. На думку вченого, розвиток адекватних Я-концепцій залежить ще й від того, наскільки сильно виявляється емпатичне розуміння і наскільки міжособистісні відносини пронизані добром і любов'ю.

Основними причинами неадекватної поведінки К. Роджерс уважав нереалістичне уявлення про себе внаслідок спотворень і відкидання при переробці внутрішнього досвіду.

Я-концепція є важливою для людей тому, що вона являє собою сукупність сприйняття самого себе або набір засобів, за допомогою яких люди взаємодіють з життям таким чином, що їм вдається задовольняти свої потреби. К. Роджерс часто використовував термін «відкритість переживання» для опису здатності індивіда до реалістичного сприйняття, що сприяє більш ефективній поведінці. Відкритість переживання може сприяти підвищенню спонтанності й креативності, а також більш раціональній поведінці. Самоповага і самоприйняття – ще одна важлива частина Я-концепцій ефективних людей, за Роджерсом. Самоприйняття – здатність до підтримання добрих особистих стосунків і прийняття інших людей як унікальних особистостей.

Дослідження, проведені К. Роджерсом, показали, що успішна соціалізація людини, її задоволеність роботою й собою корелюють з рівнем її самосвідомості. Цей зв'язок є більш значущим для нормального розвитку особистості, ніж ставлення батьків до дитини, їх прихильність або відчуження від неї, соціальний статус сім'ї та її оточення. Ці висновки підтверджує й робота Дж. Келлі (учня К. Роджерса), який досліджував поведінку злочинців підліткового віку. Учений провів об'єктивні дослідження сімейного клімату, освіти, впливу сусідів, культури, суспільного досвіду, проаналізував стан здоров'я, спадковість кожного злочинця. Ці дослідження показали, що вирішальну роль у розвитку й збереженні агресивної поведінки і формуванні певного стилю життя у малолітніх злочинців відіграє рівень саморозуміння.

Важливою умовою надання психотерапевтичної допомоги клієнту К. Роджерс уважав безумовне позитивне ставлення, для розвитку якого важливим є прагнення консультанта до особистої інтеграції й поваги до самого себе. Безумовне позитивне ставлення не означає, що консультант повинен схвалювати всі вчинки своїх клієнтів. Суть цієї позиції полягає в тому, що ймовірність просування клієнтів уперед збільшується, якщо їх хвалять за гуманність, і вони почувають себе в безпеці.

Іще однією умовою надання психотерапевтичної допомоги клієнтам К. Роджерс називав емпатію – здатність до співпереживання іншій людині, здатність розуміти внутрішній світ іншого. Консультанти мають бути чутливими до потоку переживань, що виникають як у клієнтів, так і у них самих у кожний конкретний момент. Виявляючи такт, чутливість і розуміння проблем клієнтів, консультанти мають передавати їм своє сприйняття їх внутрішнього світу й особистих смислів.

Одним з найбільш популярних видів психотерапії стала логотерапія, розроблена австрійським психологом Віктором Емілем Франклом (1905–1997). Екзистенціальна теорія Франкла (від лат. *exsistentia* – існування) пов'язана з проблемами життя і смерті, свободи, відповідальності і вибору, проблеми любові і самотності, пошуку сенсу існування. Разом з тим, багато положень теорії Франкла ріднять її з гуманістичною психологією, причому питання про зв'язок гуманістичної та екзистенціальної психології вирішується часом через розгляд екзистенціальної психології як одного з напрямів гуманістичної психології.

Термін «логотерапія» В. Франкл запропонував ще в 1920-ті роки, згодом як рівноцінний йому використовував термін «екзистенціальний аналіз». «Логос» для В. Франкла – це не просто «слово»; він спирається на більш широке розуміння грецької основи: логос як квінтесенція ідеї, сенс. Наприкінці 1930-х рр. учений сформулював усі основні ідеї його нової теорії. Остаточне формування теорії відбулося в екстремальних умовах фашистських концентраційних таборів, в'язнем яких В. Франкл був з 1942 р. по 1945 р. Його теоретичні й психотерапевтичні погляди пройшли серйозну апробацію власним досвідом і були оплачені дуже дорогою ціною.

Теорія Франкла складається з трьох частин: учення про прагнення до сенсу; учення про сенс життя; учення про свободу волі. Прагнення до сенсу життя В. Франкл уважав вродженим, а мотив сенсу життя – головною силою розвитку особистості. Сенси, як показував учений, є не універсальними, а унікальними, оскільки для кожної людини в її конкретній життєвій ситуації вони є неповторними й індивідуальними. Сенс завжди пов'язаний з реалізацією людиною своїх можливостей. Набуття й реалізація сенсу життя завжди пов'язані із зовнішнім світом і з творчою активністю людини. Відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати призводить до неврозу – стану екзистенціального вакууму або екзистенціальної фрустрації.

Центральним у теорії Франкла є вчення про цінності, тобто поняття, що несуть в собі узагальнений досвід людства про сенс типових ситуацій. Він виділяє три класи цінностей, які дають змогу зробити життя людини осмисленою: цінності творчості (наприклад, праця), цінності переживання (наприклад, любов) і цінності відносин. Сенс життя можна знайти в будь-якій з цих цінностей. Цінності відносин дають можливість знаходити сенс у будь-якій ситуації через усвідомлення можливостей дії щодо певної ситуації. Вибір сенсу життя в тій або іншій ситуації, як обґрунтовує В. Франкл, узгоджується з совістю. Реалізація сенсу робить людину вільною.

В. Франкл виокремив три рівня існування людини: біологічний, психологічний і ноетичний (духовний). Ноетичний рівень, поняття про який було введено В. Франклом, поєднує всі сенси й цінності людини, які відіграють визначальну роль порівняно з нижчими рівнями. Таким чином,

В. Франкл формулює ідею про можливість самодетермінації, яка пов'язана з існуванням людини в духовному світі.

Ерік Леннард Берн (1910–1970) – американський психолог і психіатр, відомий насамперед як розробник трансакційного аналізу. Під час вивчення психоаналізу, Е. Берн зосередив свою увагу на «трансакціях» (від англ. *transaction* – угода), що лежать в основі міжособистісних відносин. Деякі види трансакцій, що мають приховану мету, він назвав іграми. Е. Берн розглядав три его-стани: Дорослий, Батько і Дитина (які не є фрейдівськими Я, Над-Я і Воно). Контактуючи з оточенням, людина, на думку Е. Берна, завжди перебуває в одному із цих станів.

Опис трансакційного аналізу міститься в перших п'яти з шести статей про інтуїцію, які Е. Берн почав писати з 1949 року. У першій статті Е. Берн розповів, як прийшов до концепції его-станів і до ідеї про поділ на «дорослого» і «дитину». У наступній статті він розробив тристоронню схему, яку використовують і сьогодні (Батько, Дорослий і Дитина), і метод «трьох кіл», у якому з допомогою діаграм зображується ескіз контамінації, і назвав теорію структурним аналізом, або новим психотерапевтичним підходом. Третя стаття під назвою «Трансакційний аналіз: новий і ефективний метод групової терапії» була написана через кілька місяців і представлена на Західних регіональних зборах Американської асоціації групової психотерапії в Лос-Анджелесі 1957 року. Після публікації цієї статті 1958 року у випуску Американського журналу психотерапії трансакційний аналіз став невід'ємною частиною психотерапевтичної літератури. Згодом, 1964 року, Е. Берн видає книгу «Ігри, у які грають люди», де він розкрив значення гри у трансакційному аналізі.

Фредерік Саломон Перлз (1893–1970) – видатний німецький лікар-психіатр, психотерапевт єврейського походження. Основоположник гештальттерапії.

1913 року Ф. Перлз почав вивчати медицину, але без особливого інтересу, розглядаючи її як шлях до філософії і фізіології, і (мабуть, 1916 року) виявив для себе З. Фрейда та психоаналіз. За його власними словами, сексуальна проблематика захопила його. 1921 року нарешті отримує ступінь доктора медицини й починає займатися психіатрією з її «медикаментами, електричними штуками, гіпнозом і розмовами».

1930 року Ф. Перлз одружився з Лорою Познер, з якою познайомився у Франкфуртському університеті. Лора, доктор психології, займалася гештальтпсихологією й ознайомила Ф. Перлза з усіма останніми розробками в цій галузі. Завдяки їй він отримує доступ до

екзистенціалізму, зокрема до філософії Мартіна Бубера (відносини Я – Ти і Я – воно) і до теології Пауля Тілліха (можливість існування). Крім того, Лора брала участь у семінарах Ельзи Гіндлер з експресивного руху. Ф. Перлз повертається до проблеми співвідношення соматичного і психічного. У гештальттерапії усвідомленням через рух і дію стане звичайною практикою.

1951 року у співавторстві з Ральфом Хефферліном і Полом Гудменом Ф. Перлз опублікував книгу «Гештальттерапія: збудження і зростання людської особистості», у якій він уперше сформулював основу свого власного терапевтичного підходу. Незабаром після цього був організований Нью-Йоркський інститут гештальттерапії, центр якого знаходився в квартирі Ф. Перлза.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Данилюк, І. В. Історія психології в Україні: західні регіони / І. В. Данилюк . – Київ : Либідь, 2003. – 152 с.
2. Ждан, А. Н. История психологии: от античности к современности : учебник / А. Н. Ждан. – М. : Пед. общество России, 2003. – 512 с.
3. Романець, В. А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження : навч. посіб. / В. А. Романець. – Київ: Либідь, 2005. – 916 с.
4. Романець, В. А. Історія психології епохи просвітництва : навч. посіб. / В. А. Романець. – Київ : Вища шк., 1993. – 568 с.
5. Романець, В. А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Романець. – Київ : Либідь, 2007. – 832 с.
6. Романець, В. А. Історія психології 20 століття / В. А. Романець, І. П. Маноха. – Київ : Либідь, 1998. – 563 с.
7. Якунин, В. А. История психологии : учеб. пособие / А. В. Якунин. – СПб. : Из-во Михайлова В. А., 2001. – 383 с.
8. Ярошевский, М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М. : Мысль, 1985. – 576 с.
9. Марцинковская, Т. Д. История психологии / Т. Д. Марцинковская. – М. : Академия, 2000. – 544 с.
10. Соколова, Е. Е. Тринадцать диалогов о психологии : учеб. пособие / Е. Е. Соколова. – М. : Смысл, 2003. – 687 с.
11. Корольчук, М. С. Історія психології : навч. посіб. / М. С. Корольчук, П. П. Криворучко. – Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 248 с.

ЗМІСТ

Лекція 1.	Історія психології. Предмет, завдання, принципи.....	3
Лекція 2.	Розвиток психологічної думки в Античному світі.....	12
Лекція 3.	Психологічні погляди Європейського Середньовіччя.....	22
Лекція 4.	Психологічні ідеї епохи Відродження.....	27
Лекція 5.	Психологічне вчення Нового часу.....	34
Лекція 6.	Розвиток психології у XVIII ст.....	41
Лекція 7.	Формування науки. Психологія XIX ст.....	46
Лекція 8.	Російська психологія XIX ст. – початку XX ст.....	65
Лекція 9.	Біхевіоризм. Гештальтпсихологія.....	67
Лекція 10.	Психодинамічний напрям у психології.....	84
Лекція 11.	Напрямок досліджень у радянській (вітчизняній) психології XX ст.....	98
Лекція 12.	Розвиток зарубіжної психології.....	127
	Бібліографічний список.....	158

Навчальне видання

Бідюк Інна Аркадіївна

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ
Частина 1

Редактор Т. О. Іващенко

Зв. план, 2020

Підписано до видання 30.12.2020

Ум. друк. арк. 8,9. Обл.-вид. арк. 10. Електронний ресурс

Видавець і виготовлювач
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
<http://www.khai.edu>
Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001